МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА ФІЛОСОФІЇ

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 30

2019

ОДЕСА
ОНУ
2019

УДК 930(477.7) ”19”
З-324

Рекомендовано до друку Вченою радою ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол №4 від17 грудня 2019 р.

Редакційна колегія:
В. Г. Кушнір, д-р іст. наук (головний редактор);
П. І. Барвінська, д-р іст. наук; **О. А. Бачинська**, д-р іст. наук; **Т. Г. Гончарук**, д-р. іст. наук; **О. М. Дзиговський**, д-р іст. наук; **О. Б. Дьомін**, д-р іст. наук; **І. С. Грєбцова**, д-р іст. наук; **Єнаке Джордж**, д-р іст. наук; **І. М. Коваль**, д-р політ. наук; **Н. О. Петрова**, канд. іст. наук (відповідальний секретар); **Кіосак Д. В**., канд.. іст. наук; **О. В. Сминтина,** д-р іст. наук; **В. М. Хмарський**, д-р іст. наук; **Цисельський Томаш**, д-р іст. наук.

З-324 **Записки** історичного факультету 30 випуск 2019 : збірник наукових праць / колектив авторів – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. – 426 с.
ISSN 2312-6825

У тридцятому випуску Записок історичного факультету Одеського національного університету подані дослідження які присвячені питанням археології, етнології та історії України, методологічним і теоретичним проблемам історичної науки, джерелознавства, спеціальних історичних дисциплін та всесвітньої історії.

Адреса редакційної колегії:
65082, Одеса, вул. Єлісаветинська, 12,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова.

Автори статей несуть повну відповідальність за стилістику та орфографію, підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

НАКАЗОМ МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ ВІД 11 ЛИПНЯ 2016 РОКУ№ 820 ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ ВКЛЮЧЕНО ДО ПЕРЕЛІКУ НАУКОВИХ ФАХОВИХ ВИДАНЬ УКРАЇНИ, В ЯКИХ МОЖУТЬ ПУБЛІКУВАТИСЯ РЕЗУЛЬТАТИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА ЗДОБУТТЯ НАУКОВИХ СТУПЕНІВ ДОКТОРА І КАНДИДАТА НАУК ЗА СПЕЦІАЛЬНІСТЮ “ІСТОРИЧНІ НАУКИ”

УДК 930(477.7)”19”
© Колектив авторів, 2019
© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019

ЗМІСТ

Розділ I. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

Ivanova S., Toschev G.
THE MIDDLE BRONZE AGE IN THE MIDDLE DNIESTER AREA(CATACOMB CULTURE) 7

Кіосак Д.
РАННЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ МОГИЛЬНА V ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КРЕМ'ЯНОЇ ІНДУСТРІЇ ЕНЕОЛІТУ 22

Лобанова М.
КЕРАМІЧНІ ЗНАХІДКИ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ТОПОЛІ 40

Масюта Д.
АМФОРИ ТИПУ CAMULODUNUM 184 З ТІРИ 53

Кушнір В.
ПОБЕРЕЖЖЯ В УКРАЇНО-МОЛДОВСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ 75

Перегінчук Т.
ЕТНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ «ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ» У КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ «ДОБРИХ СПРАВ» (НА ОСНОВІ ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОЇ СТАНИЦІ НСОУ «ПЛАСТ») 96

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Герасименко В.
СФЕРА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ПРОПОЗИЦІЇ МІСЬКИХ ГОЛІВ 112

Музичко О.
ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ ОБГОВОРЕННЯ У РОБОТІ ПЕДАГОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ. 126

Novikova L.
«COMPETITION OF DISCOURSES»: THE JEW'S POSITIVE IMAGE IN PUBLICATIONS OF «ODESSKIJ VESTNIK» (THE FIRST HALF OF 1880-IES) 147

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Делі О.
ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТІВ ДМИТРА ТА ОЛЕКСАНДРА КНЯЖЕВИЧІВ У МІНІСТЕРСТВІ ФІНАНСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 173

Демченко О.
«ДОБРУДЖАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РУМУНІЇ ТА ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД РОБОТИ ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (1918–1919) 195

Гладченко С.
ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ МУСУЛЬМАНСЬКИХ КРАЇН (НА ПРИКЛАДІ ТУНІСУ) 215

Ковальська М.
АНГЛІКАНСЬКО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В ОЦІНКАХ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. 231

Ковальський С.
ТЕРОРИЗМ НА КІПРІ В КОНТЕКСТІ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ БЕЗПЕКИ 1970–1980-Х РР 247

Morozova O.
1918 IN THE HISTORY OF LITHUANIA, POLAND AND UKRAINE 270

Enache G.
EDUCATION AND PROPAGANDA IN ROMANIAN COMEDY SKETCHES. A CASE STUDY: TOMA CARAGIU 288

Preutu C.
DER NATIONALFEIERTAG UND DER AUFBAU DER MODERNEN NATION. EINE ANALYSE DES RUMÄNISCHEN FALLS 302

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Безаров О.
СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЄВРЕЇВ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ 324

Грєбцова І.
«ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА» М. ФУМЕЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ОДЕСИ СЕРЕДИНИ XIX ст. 345

Угур Янар
АВТОБИОГРАФИЯ ХАТТУШИЛИ III ПО МАТЕРИАЛАМ КЛИНОПИСНЫХ ТЕКСТОВ ИЗ БОГАЗКЬОЯ (KBo III, 6) 363

Шишко О.
ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В ОДЕСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1920-1922 РОКАХ (ОСНОВНІ АСПЕКТИ) 382

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

Грєбцова І.
ДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПОВОРОТ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ 409

Сминтина О., Петрова Н.
ЯК ТАМ НАШІ ЗА ДУНАЄМ? РЕЦЕНЗІЯ НА: КУШНІР В. Г. ІСТОРІЯ І КУЛЬТУРА УКРАЇНЦІВ ПІВНІЧНОЇ ДОБРУДЖІ / В. Г. КУШНІР. – ОДЕСА : ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ, 2019.– 108 С., 44 ІЛ. (УКРАЇНСЬКОЮ ТА РУМУНСЬКОЮ МОВАМИ) 415

Розділ І. АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 903.2.
DOI: https://doi.org/10.185 24/2312-6825.2019.30.189291

Svetlana Ivanova
orcid.org/0000-0002-3318-8244, Doctor of History
Main researcher, Institute of Archeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine
(Ukraine Odessa),
svi1956@gmail.com
Gennady Toschev
orcid.org/0000-0001-6712-2828 PhD (History)
Associate Professor of the Department of Historyof Ukraine
Zaporizhzhya National University
(Ukraine, Zaporizhzhya),
gennadt1951@gmail.com

THE MIDDLE BRONZE AGE IN THE MIDDLE DNIESTER AREA (CATACOMB CULTURE)

Summary

The article is devoted to the consideration of the sites of the Catacomb culture, which are located between the Middle Dniester and Prut rivers, as well as on the left bank of the Dniester. Structure of the grave, position of the buried, funeral assemblage, with other sites of this culture from the North-Western Black Sea region are analyzed. The researchers note the infiltration of the population of the Yamna and Catacomb cultures into the Syan River basin, which was reflected in the ritual site Swente (Poland).

Probably, the ways of moving of part of the steppe population to Central Europe in the early and middle Bronze Age could pass through the territory of the Middle Dniester. The proposals concerning the correspondence of civilization experiences of community groups, settling the north-western Black Sea Coast and the Baltic basin, should be treated as an important voice in the possible further discussion. It puts a «Central European perspective» on the Dniester Contact Area of interest to us.

The data of radiocarbon dating of the Catacomb sites of the Middle Dniester region are also analyzed.

***Key words**: Catacomb culture, North-Western Black Sea region, radiocarbon dating.*

Світлана Іванова
доктор історичних наук
провідний науковий співробітник,
Інститут археології НАНУ
(Україна, Одеса)
Геннадій Тощев
кандидат історичних наук
доцент кафедри історії України
Запорізький національний університет
(Україна, Запоріжжя)

СЕРЕДНЯ БРОНЗОВА ДОБА В АРЕАЛІ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я (КАТАКОМБНА КУЛЬТУРА)

Анотація

У Середньому Подністров'ї, на території Ямпільського району (Вінницька область), ще у другій половині XX ст. археологи зафіксували концентрацію курганів та курганних могильників. Перші розкопки тут були проведені у 1984 р. На початку XXI ст. дослідження були продовжені в рамках українсько-польського проекту «Дослідження початків шляхів балтійсько-понтійського межимор'я: IV–I тис. до Р.Х.» (Kośko et al. 2014). В курганах були виявлені поховання різних епох – від енеоліту до раннього залізного віку.

Пам'ятки Середнього Подністров'я традиційно розглядалися в контексті матеріалів Північно-Західного Причорномор'я. Аналіз особливостей поховального обряду та інвентарю курганів розкопаних у 1984–2011 р., дозволив П. Влодарчаку виділити Подільській варіант ямної культури та Подільській варіант культури шнурової кераміки (Wlodarczak, 2014: 313–340). Основою Подільського варіанту ямної культури були пам'ятки саме Ямпільської, а також Кам'янської курганих груп.

Авторами статті були розглянуті пам'ятки катакомбної культури, що розташовані у межиріччі Середнього Дністра та Пруту, а також на лівому березі Дністра. Особливу увагу приділено устрою могили, положенню похованого та поховальному інвентарю – на тлі пам'яток

цієї культури в Північно-Західному Причорномор'ї. Це дало можливість зробити висновки щодо відсутності будь-яких підстав у виділенні локального варіанту катакомбної культури, за аналогією з ямної культурою і культурою шнурової кераміки. Проте, даний регіон виявився досить важливим з точки зору можливих зв'язків між населенням степового Причорномор'я і Центральної Європи в ранньому і середньому бронзовому столітті

Дослідники вказують на проникнення в басейн річки Сян населення ямної та катакомбної культур, що відбилося в ритуальному об'єкті Свенте (Польща). Ймовірно, шляхи просування частини степового населення в Центральну Європу в ранньому і середньому бронзовому віці могли проходити через територію Середнього Подністров'я.

В статі також проаналізовано дані радіовуглецевого датування катакомбних пам'яток Середнього Подністров'я. Вони підтверджують співіснування населення ямної та катакомбної культур на певному етапі. З іншого боку, можна говорити про досить раннє заселення Середнього Подністров'я катакомбними племенами.

Ключові слова: *катакомбна культура, Північно-Західне Причорномор'я, радіовуглецеве датування.*

Problem situation. The «Podolsky variant» of the Pit Grave culture and the «Podolsky variant» of the Corded Ware Culture were identified by P. Wlodarczak ((Wlodarczak, 2014: 313–340). Therefore, it is necessary to consider other cultures of the Bronze Age in the Middle Dniester area, such as Catacomb culture.

Analysis of research. Archaeological sites of the Middle Dniester were always considered in the context of the North-Western Black Sea region (Toschev, 1982; Dergachev, 1999; Subbotin, 1999, etc.). Excavations by team of Polish-Ukrainian project added new data and new findings of the Bronze Age of this region (Kośko, Potupczyk, Razumow, 2014).

The main idea of the article is consideration of

the cultural and chronological position of the Middle Bronze Age cultures in the Middle Dniester area. Are there local variations of cultures of the Middle Bronze Age, as is known for the Early Bronze Age? On the other hand, it puts a central European' perspective on the Dniester Contact Area of interest to us.

Catacomb culture. In the area in question, CC sites are represented solely by burials. They make up 22 per cent of CC complexes known on the north-western Black Sea Coast (fig. 1). Settlements, as in the steppe zone, are not known. In total, we know of over 30 barrows, containing more than 70 CC burials. These are graves sunk into the barrow mounds of earlier cultures, mostly the YC. The barrows stand in groups or alone on high river banks, uplands or watersheds. In one mound, there are from one to six grave assemblages (Codrul Nou, k. 2). As a rule, they are concentrated in the southern portion of the mound. Usually, the entrance shaft was dug in the lower portion of the mound, with grave chambers pointing towards its centre. No case of imposition of one burial over another has been recorded, which suggests the use of grave markers. Two grave groups can be distinguished, differing in their structure and skeleton arrangement. The first group comprises assemblages with a rectangular entrance shaft and crouched skeletons lying on their back (side). The other group is made up of graves with a circular entrance shaft and an oval grave chamber in which corpses lie

extended on their back. In relation to the adopted division, the burials may be considered as early (group 1) and late (group 2). In terms of number, late assemblages dominate. They were discovered on practically all sites under discussion. A rather compact group of early burials was exposed in the Bezeda and Teţcani barrows, while single ones were recorded in other barrows, too (fig. 2). Their characteristic trait is believed to be the covering of the entrance to the grave chamber with stone slabs. The skeletons of adults and children usually lay crouched on their back, far less often on their left side. As a rule, these were single graves, only rarely double. The orientation of the dead according to the points of the compass varies; generally, a southern orientation with some deviations dominates. The use of ochre, as shown by materials from the Teţcanii and Bezeda site, is very limited. On the bottom of grave chambers, rotten remains of padding are recorded, sometimes accompanied by charcoals. Inventories comprise mostly pot-like vessels, only seldom are they decorated with cord impressions. A rare find is that of a small amphora, bearing a corded and incised ornament (Corjeuţi 4/10). Other finds include stone maces, arrowheads, animal tooth ornaments, a bronze awl, adze and beads. In a triple grave (burial 5), barrow 3, Camenca-Ocniţa, a rare set was found, which included a fragment of a bronze bracelet and knife with a sharp-ending handle. Rather rare on the scale of the en-

tire north-western Black Sea Coast, this find is strongly believed by the authors of the original publication to be analogous to the goods from Bakhmut sites in eastern Ukraine (Манзура et al. 1992: 92).

In terms of all markers (structure, corpse position, inventory), the group of catacombs discussed above corresponds to features encountered in the south, in the steppe zone. The burials of group 2 are more numerous (up to 70%). They are found in barrow mounds together with earlier ones or they make up separate cemeteries. Individual graves dominate with supine extended skeletons. Collective burial 2, barrow 2, Codrul Nou, held four skeletons. In this case, a rare custom of adding the dead to a grave was encountered, with the bones of those buried earlier being moved aside. In grave 4, barrow 3, of the same site, the bones of the deceased were placed as a 'package'. Grave inventories are dominated by pottery, with stone goods being rare: a mace (Corpaci 3/7) and shaft-hole axes (Cotiujeni, 1/1). In the Hancăuţi 1/8 burial, next to the skeleton, three hollow-base points were found. Other flint goods were represented by a knife (Dumeni, 1/9). Bronze goods are very rare. A set of beads was discovered in grave 9, barrow 1, on the Dumeni site. Cenotaphs are also known (Duruitoarea Nouă, 2/5; Dumeni, 3/4). 'Catacomb' materials from the forest-steppe zone are fully consistent with better-known materials from the Dniester-Prut interfluve steppe. On the other hand, isolated

sites in Romanian Moldavia testify to single cases of penetration of the right bank, (Burtănescu, 2002). In the forest-steppe portion of the Dniester drainage basin, the situation is different. However, the presence of only single CC assemblages may be explained by the small range of excavations. So far, the north-westernmost point of the CC area is the site of Święte in the upper Vistula drainage basin on which the traits of both YC and CC have been recorded (Косько et al., 2012). Generally speaking, it must be observed that in CC grave assemblages, in the forest-steppe portion of the Dniester-Prut interfluve, both early (corner entrance shafts, corpse arrangement) and late (oval grave chambers, grave goods) traits occur (fig. 3). This trait co-occurrence can be explained by the prolonged settlement of the area by CC communities. Further, the find of a CC vessel in a YC burial apparently testifies to the co-occurrence of the YC and CC in this zone, (burial 2, barrow 1, Pererîtaw, Briceni district) (Курчатов, 2006: 285). Similar cases were recorded on steppe zone sites (Toschev, 2013). In general, they bear out the conclusions of researchers about the co-existence of the late YC and CC in a specific period. A small series of 14C dates for the CC in the north-western Black Sea Coast fits into the interval of 2580–2341 to 2267–1981 BC (Иванова et al., 2012). Relying on materials from the Dniester-Prut interfluve, E. Kaiser dated CC sites to the interval of 2450–1950 BC (2003). Directly for the area

under discussion, 14C dates were obtained for a single assemblage: Prydnistrianskoe 1/I-4 (Goslar et al., 2015), found in a barrow forming part of the Dniester Barrow Site Group. This assemblage is the only to be recorded among those discovered in this group (four Late Eneolithic and Early Bronze mounds were excavated) and among all Yampil barrows as well.

The 'catacomb' burial with two skeletons which was excavated on the Pridniestranskoje 1/4 was furnished with a mace head. It has analogies in 'catacomb'[1] burials from various stages (Клочко, 2006: 105, Fig. 37, 45). Corpse arrangement (crouched on their back and leaning sideways) provides grounds to assign this burial to the final portion of the early 'catacomb period'. This conclusion is not contradicted either by four dates obtained for human bones and wood (table. 1): 2726–2493 BC; 2633–2495 BC; 2566–2406 BC; 2565–2406 BC (68.2%) (Goslar et al., 2015), which generally fit into the brackets set by the dates mentioned earlier. The forest-steppe materials known so far do not supply any data on direct contacts between the CC and the central European CWC (Włodarczak, 2006; Toschev, 2013).

Conclusions. «Catacomb» materials from the forest-steppe zone are fully consistent with better-known materials from the Dniester-Prut interfluve steppe. This is only natural as the protracted conquest of territories

[1] Most sites were excavated in the 1980s; it cannot be ruled out that peculiar catacomb assemblages located on mound edges were not noticed at that time [Harat et al., 2014].

Table 1

Results of C14 dating for CC from Middle Dniester area (Goslar et al., 2015)

Site	BP	BC (68.2%)
Pidlisivka 1/4 (?) Ki–16675	3810 ± 80	2436–2139
Pidlisivka 1/4 (?) Poz–38531	4120 ± 35	2858–2621
Pridniestranskoje 1/4 Poz–66218 (wood)	4105 ± 40	2851–2580
Pridniestranskoje 1/4 Poz–66219 (bone)	4070 ± 35	2834–2499
Pridniestranskoje 1/4 Poz–66220 (bone)	3940 ± 40	2548–2348
Pridniestranskoje 1/4 Poz–66732 (bone)	3940 ± 35	2548–2348

lying further north originated in the south and south-east, with the Prut drainage basin being conquered more intensively. It was there in fact that a site concentration was recorded on the left bank of the Prut. On the other hand, isolated sites in Romanian Moldavia testify to single cases of penetration of the right bank (Burtănescu, 2002). A similar situation can be observed further south, in the steppe zone.

The proposals concerning the correspondence of civilization experiences of both community groups, settling the north-western Black Sea Coast and the Baltic basin, should be treated as an important voice in the necessary discussion. It puts a central European' perspective on the Dniester Contact Area of interest to us.

Acknowledgements for translation to Piotr T. Żebrowski.

Список використаних джерел і літератури

1. Burtănescu, 2002 – Burtănescu F. Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele perioadei premergătoare epocii bronzului în Moldova, Biblioteca Thracologica, XXXVII, București. 2002. 594 p.
2. Goslar et. al., 2015 – Goslar T., Klochko V., Kosko A., Wlodarczak P., Zurkiewicz D. Chronometry of Late Eneolithic and 'Early Bronze' cultures in the Middle Dniester area: investigations of the Yampil Barrow Complex // Baltic-Pontic Studies. Vol. 20. Poznan, 2015. S. 256–291.
3. Harat et.al., 2014 – Harat K., Potupczyk M., Razumow S. Charakterystyka zrodel archeologicznych pozyskanych w latach 1984–1993 // Archaeologia Bimaris. Vol. 6, Poznan, 2014. S. 45–204.
4. Kosko et al., 2014 – Kosko A., Potupczyk M., Razumow S. (Eds) Naddniestrzanskie kompleksy cmentarzysk kurhanowych spolecznoscizi z pierwszejpolowy II tysiqclecia przed Chr. w okolicach Jampola, obwod Winnicki. Archaeologia Bimaris vol. 6. Poznan, 2014. 424 s.
5. Toschev, 2013 –Toschev G. In the West of the Catacomb Area // Baltic - Pontic Studies. Vol. 18. Poznan, 2013. P. 72–85.
6. Wlodarczak, 2006 – Wlodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na Wyzynie Maiopolskiej. Krakow, 2006. 346 s.
7. Wlodarczak, 2014 – Wlodarczak P. Sekwencja czynnosci obrzdowych: problem korespondencji tradycji fune ralnych kultury jamowej i kultury ceramiki sznurowej na Wyzynie Podolskiej //Archaeologia Bimaris. Vol. 6. Poznan, 2014. P. 313–340.
8. Дергачев, 1999 – Дергачев В.А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы // Стратум плюс. 1999. №2. С. 169–221.
9. Иванова et al., 2012 – Иванова С.В., Островерхов А.С., Савельев О.К., Остапенко П.В. Очерки истории и археологии Днестро-Бугского междуречья. Киев, 2012. 300 с.
10. Клочко, 2006 – Клочко В.І.. Озброєння та військова справа давнього населення України.Київ,. 2006. 336 с.
11. Косько et al., 2012 – Косько А., Клочко В., Ольшевський А. Ритуальний об'єкт населення причорноморської культурної спільноти доби ранньої бронзи на р. Сян // Археологія. 2012. № 2. С. 67–75.
12. Курчатов, 2006 – Курчатов С. Исследования курганов эпохи бронзы на Среднем Пруте // Revista arheologica. Serie noua. 2006. №2 (1–2). С. 263-292.

13. Манзура et al., 1991 – Манзура И., Клочко В., Савва Е. Каменские курганы. Кишинев. 1991. 135 с.
14. Субботин, 1999 – Субботин Л.В. Северо-Западное Причерноморье в эпоху ранней и средней бронзы. Стратум плюс, Кишинев. 1999. № 2. С. 350–387
15. Тощев, 1987 – Тощев Г.Н. Средний период бронзового века Юго-Запада СССР. (депонирована в ИНИОН АН СССР 19.06.1987 г., № 29903). 227 с.

References

1. Dergachev, 1999 – Dergachev V.A. Osobennosti kulturno-istoricheskogo razvitiya Karpato-Podnestrovia. K probleme vzaimodeystviya drevnikh obschestv Sredney, Yugo-Vostochnoy i Vostochnoy Evropy [Features of the cultural and historical development of the Carpathian–Dniester region. On the problem of interaction between ancient societies of Central, South–eastern and Eastern Europe]. Stratum plus. 1999. № 2. S. 169–221. [In Russian].
2. Ivanova et al. 2012. – Ivanova S. V., Ostroverkhov A. S., Savelyev O.K. Ocherki istorii i arheologii Dnestro–Bugskogo mezhdurechya [Essays on the history and archeology of the Dniester–Bug interfluve]. Kiev, 2012. 300 s. [In Russian].
3. Klochko, 2006 – Klochko V.I. Ozbroennya ta viyskova sprava davnogo naselennya Ukrainy [Arms and military affairs of the ancient population of Ukraine]. Kyiv, 2006. 336 s. [in Ukrainian].
4. Kosko et al., 2012. – Kosko A., Klochko V.I., Olszewski A. Ritualniy obiekt naselennia prichornomorskoyi kulturnoyi spilnoty doby rannoyi bronzy na r. Sian [Ritual Object of the Black Sea North Region Cultural Community of the Early Bronze Age in the San River Region]. Arheologia. 2012. №2. S. 67–75. [in Ukrainian].
5. Kurchatov, 2006 – Kurchatov S. Issledovaniya kurganov epohi bronzy na Srednem Prute [Investigations of the Bronze Age mounds on the Middle Prut]. Revista arheologica. Serie noua 2006. №2 (1–2). S. 263–292. [In Russian].
6. Manzura et al., 1991. – Manzura I., Klochko V., Savva E. Kamenskie kurgany [Kamensk' kurgans]. Chishinau. 1991. 135 s. [In Russian].
7. Subbotin, 1999 – Subbotin L.V. Severo-Zapadnoe Prichernomorye v epohu ranney i sredney bronzy [North-Western Black Sea in the Early and Middle Bronze Age]. Stratum plus, Chishinau. 1999. No. 2. S. 350–387 [In Russian].

8. Toschev, 1987 – Toschev G.N. Sredniy period bronzovogo veka Yugo-Zapada SSSR. [The middle period of the Bronze Age of the South–West of the USSR. (held in the archives of INION of Academy of Sciences of the USSR. 19.06.1987 g., no. 29903). 227 s. [In Russian].

Статтю подано до редакції 20.02.2019 р.

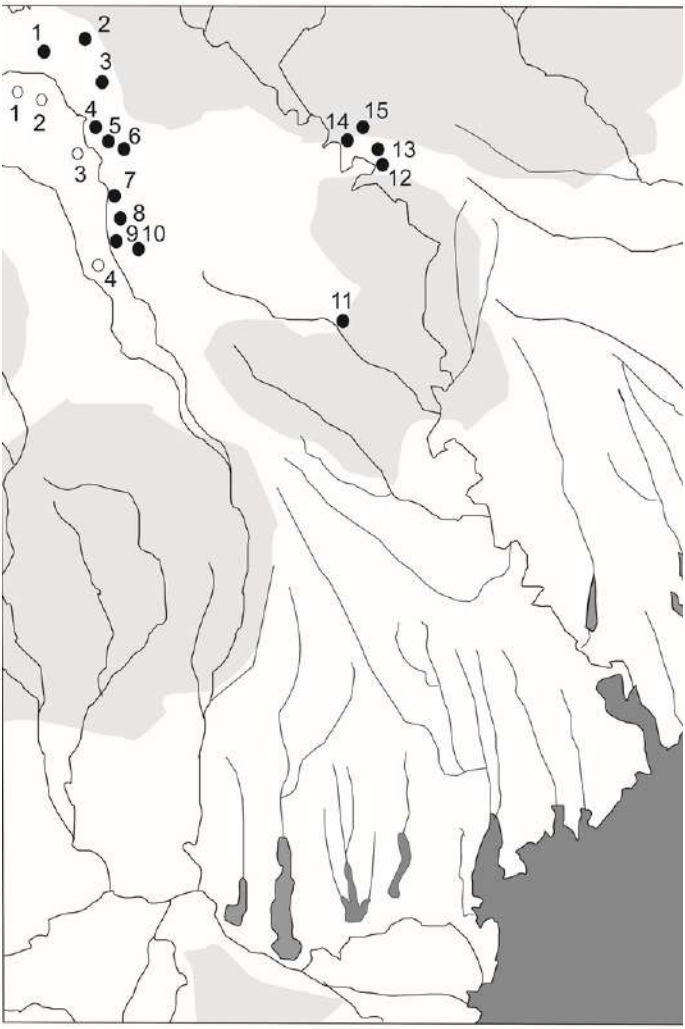

Fig. 1. Catacomb culture sites in the drainage basins of the middle course of the Dniester and Prut rivers (above the Budzhak steppe zone); 1 – Medveja; 2 – Cotiujeni; 3 – Corjeuţi; 4 – Teţcani; 5 – Bezeda; 6 – Hancăuţi; 7 – Corpaci; 8 – Cuconeşti Vechi; 9 – Dumeni; 10 – Duruitoarea Nouă; 11 – Codrul Nou; 12 – Cuzmin; 13 – Ocniţa; 14 – Prydnistrianske; 15 – Pidlisivka; Prut western bank: 1 – Corlăteni; 2 – Slobozia Hăneşti; 3 – Iacobeni; 4 – Glăvăneşti-Vechi

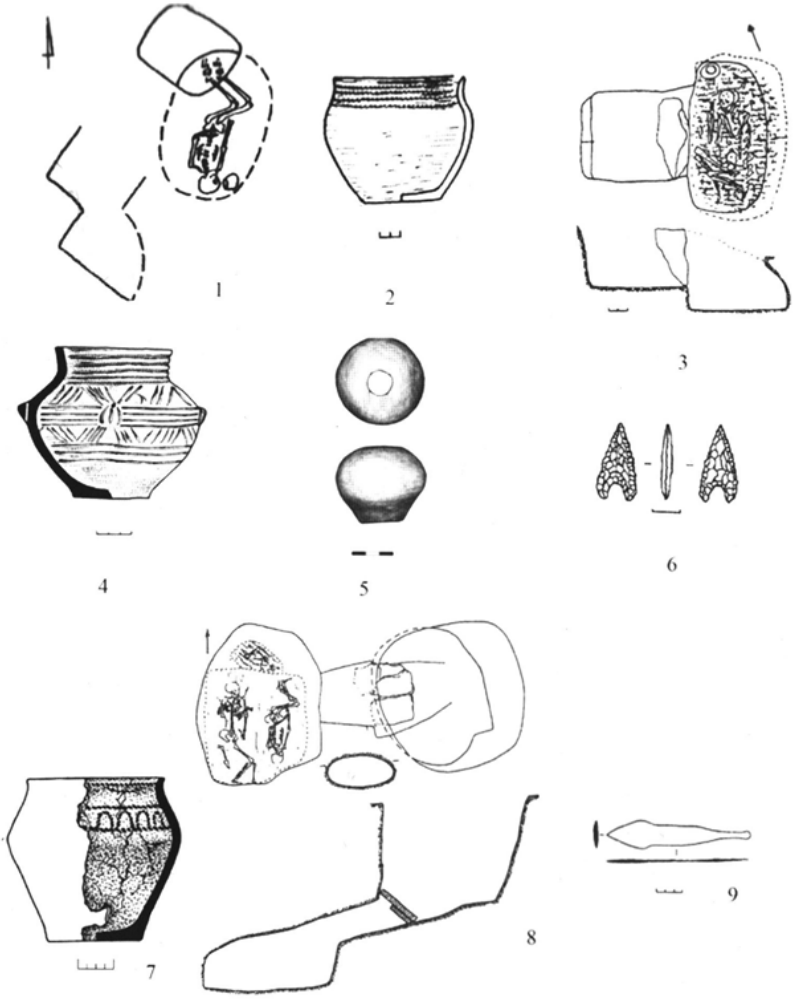

Fig. 2. Complexes and artifacts of the 1-st (early) stage
1-2 – Medveja, 4/6; 3-4 – Corjeuţi 4/10; 5 –Prydnistryanske 1/4;
6 – Cuzmin, 2,5; 7 – Duruitoarea Nouă 3/2; 8 -9 – Ocniţa 3/5

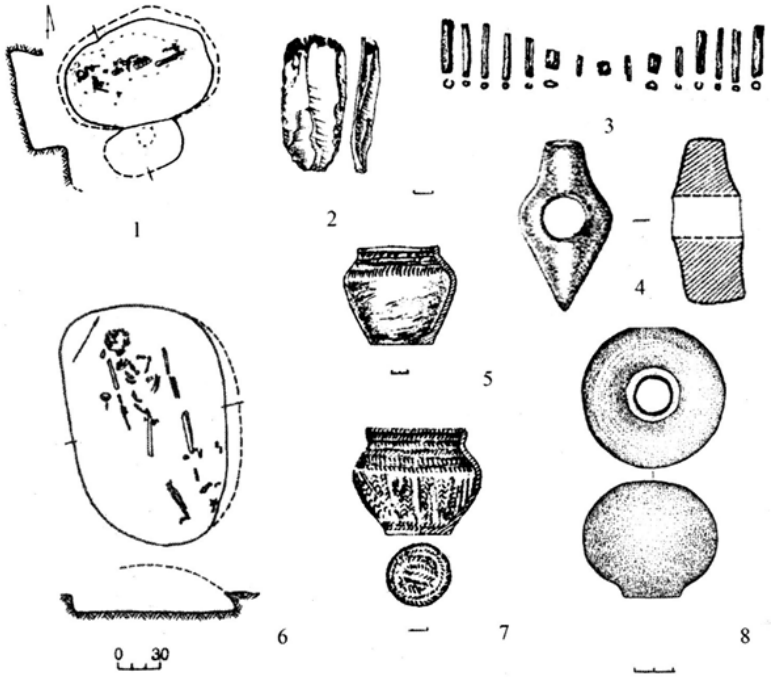

Fig. 3. Complexes and artifacts of the 2-st (late) stage.
1-3 – Dumeni 1/9; 4, 4 – Cotiujeni 1/1; 5 – Dumeni 1/4; 7 – Duruitoarea Nouă 1/4; 6,8 – Corpaci 3/7

УДК 903.21(478)“636”
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189292

Дмитро Кіосак
ORCID-0000-0002-3349-4989
к.і.н., доц.
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна Одеса,)
dkiosak@ukr.net

РАННЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ МОГИЛЬНА V ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КРЕМ’ЯНОЇ ІНДУСТРІЇ ЕНЕОЛІТУ

Анотація

Стаття присвячена введенню до наукового обігу крем’яного комплексу нового ранньотрипільського поселення – Могильної V. Крем’яна індустрія пам'ятки має деякі важливі особливості, які проливають світло на природу ранньотрипільської обробки кременя. Зокрема, певна кількість великих кремінних гальок немісцевого походження, виявлених на поверхні пам’ятки, може свідчити про транспортування сировини з родовищ у формі конкреції. Такий спосіб логістичного забезпечення виготовлення кремінних знарядь, найімовірніше, був необхідною складовою стратегій індустрії кременя на рівні домогосподарства для його власних потреб (модус 1 трипільської кременеобробки).

Ключові слова: *енеоліт, Трипілля, логістика кременеобробки, стратегії розщеплення.*

Dmytro Kiosak
ORCID-0000-0002-3349-4989
candidate historical sciences, docent
Odessa I. I. Mechnikov National University
(Україна,Одеса)
dkiosak@ukr.net

THE EARLY TRYPILLIAN SETTLEMENT OF MOHYLNA V AND SOME ISSUES OF RESEARCH ON THE AENEOLITHIC FLINTKNAPPING

Summary

The paper presents new data on the long-debated issue of Early Trypillian flint-knapping industry interpretation. The data were obtained during the field-work of 2017-2018 in the site of Mohylna V that was discovered by O.S. Peresunchak in 1998. The settlement is situated in the Central Ukraine, some 200 km to the north of Odessa (Kirovohrad region, Haivoron district, Zhakchik village council), on the long, gently sloping promontory between the river Mohylianka and its unnamed tributary. It is located between two previously known sites of Mohylna III and Mohylna II discovered by M.S. Gasiuk in early 1950-ies and it is the fifth Early Trypillian settlement along the 4-km stretch of the Mohylianka river.

Mohylna V yielded abundant surface collection including tens of chipped stone artefacts. The rests of the destroyed pit were investigated by a test-trench. There were many animal bones, burnt clay, potsherds, polished stone tool and large-buttocks female figurine in the pit.

The lithic assemblage is microlithic with many regular bladelets and narrow blades made mostly of pebble flint coming from the Southern Buh northern tributaries. Projectiles are represented by the "rhomboid points". They were produced of blades and bladelets by two oblique abrupt retouch truncations. Similar items are known from Early Trypillian sites of Dniester valley and north Moldova. Rhomboid points are fossil directeurs for Early Trypillia-Precucuteni.

Many large (up to several kg) flint pebbles were gathered on the site's surface by local inhabitant. They are evidently not brought to the site by natural forces, rather they are manuports. The pebbles resemble the raw material used on-site for flint-knapping but they are barely tested and are mostly intact. Thus, we can deal with practice of flint pebbles "hoarding" activity.

The Early Trypillia flintknapping peculiarities have been explained in different ways. The author presented the social interpretation: Early Trypillian industry of flint was developed by autonomous flint-knappers satisfying the needs of their own household. Similar flint approaches (modus 1) were used later in the Middle Trypillia alongside with flint-knapping organized on the level of the community and supracommunal level (modus 2).

***Key words**: Aeneolithic, Trypillia, flint-knapping logistics, reduction strategies.*

Постановка проблеми. Обробка кременя раннього Трипілля значно відрізняється від крем'яної індустрії розвинутого та пізнього періодів розвитку кукутенсько-трипільської культурно-історичної спільноти. Головні відмінності стосуються 1) складу технік сколу (систематичне застосування ручного відтиску); 2) переважання скребків на відщепах; 3) структури мікролітичного набору тощо (Шидловський, Слєсарев, 2015; Киосак, 2016).

В сучасній історіографії запропоновано кілька тлумачень цього явища. В цілому, інтерпретації групуються довкола двох напрямків: культурно-історичного та еколого-економічного. Прихильники першого пояснюють специфіку ранньотрипільських крем'яних комплексів взаємодіями з населенням інших культур (попередніх та синхронних). Представники другого підходу виходять з внутрішньої організації трипільського господарства – особливостей наявних ресурсів та виробничих потреб. До останньої групи пояснень можна віднести і припущення про те, що відмінні структури кремінних

колекцій різних фаз Трипілля обумовлені різною соціальною організацією виробництва знарядь – обмеженої рівнем домогосподарства на ранньому етапі та з спеціалізованим виробництвом общинного та надобщинного рівня надалі (Киосак, 2016).

Своєрідним археологічним "маркером" другого типу організації кременеобробки є "скарби" готових виробів – пластин та сокир, які часто зустрічаються на пам'ятках середнього та пізнього періодів (Макаревич, 1964; Куштан, 2010) та фіксують рух готових речей від виробника до споживача. Логічним відповідником цих археологічних об'єктів під час раннього Трипілля мали б виступати зібрання необроблених чи лише попередньо оброблених конкерцій сировини, підготовлених для "домашнього" розщеплення. Досі такі збірки були відкриті та докладно описані виключно на поселеннях розвинутого Трипілля (Скакун та ін., 2012).

Метою цієї роботи є опис та інтерпретація групи крем'яних гальок, виявлених в ранньотрипільському контексті, розглядається ймовірне економічне значення таких комплексів в середині V-го тисячоліття до н.е.

Матеріали та методи. "Скарб" крем'яних гальок було виявлено місцевим мешканцем В.М. Панасюком на ранньотрипільському поселенні Могильна V (Рис. 1). Останнє відкрите О.С. Пересунчаком 1998 року (Пересунчак 2012b). Воно займає верх-

ню частину мису, якою проходить давня дорога Умань-Саврань та сучасна лісосмуга, а отже, розташовується на витягнутому похилому мисі між р. Могилянкою та її безіменною притокою, на якій ще з 1950-их рр. відома пам'ятка раннього Трипілля Могильна III (Бурдо, 1997).

Площа зборів 350 м (з півночі на південь) на 150 м (зі сходу на захід). В. М. Панасюк показав місце, де у придорожньому рівчаку (глибиною 0,5–0,7 м від поверхні дороги) ним зібрано групу крем'яних гальок. Останні, за його словами залягали компактно, переважно на дні рівчака. Місце виявлення тяжіє до південного краю поселення, до найнижчих за схилом знахідок.

Гальок на момент огляду колекції зафіксовано сім (Рис. 2). Одна з них має вагу до 8 кг, інша – до 2 кг. Решта важать по кількасот грам. Ще 2–3 гальки меншого діаметру.

Дещо вище за схилом від місця залягання гальок, В. М. Панасюк вказав на місце, де згаданий вище придорожній рівчак розрізав скупчення кісток. І справді дно та протилежний схил рівчака від дороги встелені кістками тварин.

Тут закладено зачистку 1, відкриту на умовний схід (до дороги). Зачистка 2х1,5 м орієнтована вздовж рівчака, а не за сторонами світу. Дерновий шар та перший умовний горизонт зачистки містили практично суцільний шар кісток тварин. Нижче,

вже схоже в первинному положенні також зустрічалися численні кістки. Їх скупчення розчищено (Рис. 3). В ньому виявлено кілька черепків трипільського посуду, шліфований камінь (сокира?, Рис. 6: п/н 92), велика стеатопігічна статуетка без орнаменту (Рис. 6: п/н 211). Після зняття скупчення майже одразу фіксувався рівень материку – тяжкого коричневого суглинку (Рис. 4).

Скоріш за все, досліджений об'єкт – господарська яма трипільського часу. Її сильно пошкоджено – і у плані (рівчаком та продовгуватим перекопом вздовж довгої стінки зачистки), і у профілі (розмивом у придорожній рівчак). Відповідно, форма та глибина ями встановлені бути не можуть. Заповнення її – п'ятнистий комкуватий сірий грунт з домішкою жовтого та чорного, з частими включеннями обмазки і рідше – вугілля. Яму впущено в сіре підґрунтя.

Верх канави нижче на 57 см від поверхні дороги. Яма закінчується на -26-29 см (останні знахідки), отже, глибина ями могла бути -86 см.

Стратиграфічний розріз малої потужності (Рис. 4) і навряд чи характерний для поселення в цілому. Він складається з шарів:

1. Сірий, рихлий дерновий шар; 2. сіре підгрунтя; 3 – темно-жовтий, кориченвий суглинок. Придорожній рівчак врізано у шар 2 та 3. Його заповнення темно-сірий мул, який підстеляє дрібний

світло-жовтий супісок. Темне заповнення ями (А) добре відрізняється від сірого підгрунтя та від темно-жовтого суглинку.

Колекція включає 283 кістки тварини, 66 черепків посуду, кілька кам'яних знарядь, 23 розщеплених кремені, антропоморфну статуетку.

Крем'яний інвентар складається з нуклеусу, 4 відщепів, 8 фрагментів пластин та пластинок, різцевого відщепку, 2 відщепів з ретушшю, кінцевих скребків на відщепі та на пластині відповідно, кінцевого скребка на ретушованій пластині, подвійного скребка та скребка-різця, тронкованої пластини та 2 ромбоподібних вістер. Останні особливо цікаві в контексті вивчення своєрідності крем'яної індустрії раннього Трипілля.

Керамічний матеріал сильно фрагментований і не такий виразний як на Могильній III (Бурдо, 1997). В цілому ті ж групи посуду, що і на Могильній III, представлені тут в схожій пропорції. Здається, що на Могильній V численніші неорнаментовані черепки якісного червоного обпалу. Тут часто трапляються товстостінні червоноглиняні черепки з нігтьовими відбитками, защипами чи низками вдавлень (Рис. 5, п/н 22, 68).

Індивідуальні знахідки представлені виробом з шліфованого каменю (Рис. 5 п/н 92). Він має підциліндричну форму та виразні забиті «зірчасті» поверхні з обох кінців. Виявлено і жіночу статуетку,

яка, безумовно, походить з заглибленого об'єкту. Фігурка майже неорнаментована, лише прокресленими лініями зображено лобковий трикутник та розділено «ноги» (Рис. 6: п/н 211).

Аналіз та обговорення. Керамічні знахідки представлені, перш за все, численними черепками посудин з добре-вимішаного тіста з заглибленим орнаментом. Подібний посуд зі схожими схемами оздоблення неодноразово описаний для багатьох пам'яток раннього Трипілля України та культури Прекукутень Румунії та Молдови (Бурдо, 1998; Бурдо, 2004). Виразна і статуетка, яка зображає стеатопігічну жінку. Такі артефакти характерні для раннього Трипілля і відносяться до типу 1 за В.Г. Збеновичем (Збенович 1989).

В крем'яній колекції наявні «ромбоподібні вістря». Вони виготовлені двома односпрямованими (але не паралельними) косими усіченнями крутою ретушшю кінців вузьких (до 14 мм шириною) пластин чи пластинок (до 12 мм шириною). Такі вироби, безумовно, відносяться до наконечників метального озброєння. Вони відомі виразними серіями з поселень Прекукутені – раннього Трипілля з півночі Молдови, таких як Флорешть I, Рогожень (Маркевич, 1974: с. 31) та з Бернашівки в Подністер'ї (Збенович, 1989; Шидловський, Слєсарев, 2015). Їх наявність на трипільських пунктах середнього Побужжя поки що була відзначена ли-

шень побічно (Даниленко, 1974: Рис. 1: 6–7). Але схоже, тут вони так само систематично маркують ранньотрипільські об'єкти та шари, а, отже, «ромбоподібне вістря» є «керівною викопною формою» (*fossil directeur)* для цього часу.

Як керамічні знахідки, так і крем'яні артефакти однозначно свідчать про атрибуцію пам'ятки до раннього Трипілля.

Тим більш цікавим стає виявлення на її поверхні, можливо, із зруйнованого об'єкту, кількох крем'яних гальок значного розміру. Їх було вивчено мікроскопічно петрографом Х. Верен (Університет Берну, Швейцарія). За її визначенням гальки не можуть мати місцевого походження та бути перенесеними на досить високий мис природними силами. Отже, вони являють собою манупорти, принесені на поселення та підібрані, найімовірніше, десь на північ – північний схід від поселення в долині однієї з річок – приток Південного Бугу, які прорізають відклади багаті кременем на півночі Кіровоградської області (кремінь Українського кристалічного щита за В.Ф. Петрунем (Petrougne, 1995), центральноукраїнський кремінь за О. Нездолієм (Нездолій, 2018)). При цьому, конкретний різновид сировини гальок відрізняється від кременя відомого у численних виходах біля сіл Коробчине та Рубаний міст, але є близьким до нього з точки зору геологічних умов формування. Гальки, безсумнівно, були підібрані

на вторинному місці залягання кременя алювіальної природи, де конкреції центральноукраїнської сировини було перевідкладено водним потоком на якусь зручну поверхню.

Транспортування на поселення рінякового кременю та, ймовірне, «складання» його набувають особливого значення в контексті уявлень про особливості ранньотрипільської кременеобробки. Схоже, що значна частина виробництва крем'яних знарядь ранньотрипільськими майстрами здійснювалася для потреб домогосподарства його членами та не виходила на рівень загально-общинних зусиль.

В цьому контексті природніше виглядає «недиференційована логістика» крем'яної сировини, яка зафіксована на Могильній V. На пізніших етапах Трипілля, коли розщеплення для потреб домогосподарства (модус 1) доповнюється общинною та надобщинною індустрією обробки кременя (модус 2) на поселення часто надходять вже підготовлені пренуклеуси чи нуклеуси, або навіть заготовки для знарядь та/чи вже готові знаряддя праці.

Висновки. Таким чином, зафіксовано та частково досліджено зруйнований об'єкт раннього Трипілля. Зібрано виразну археологічну колекцію, яка дає підстави однозначно відносити досліджену пам'ятку до вищезгаданої культурної єдності.

Наявність крем'яних конкрецій – манупортів на поверхні пам'ятки добре відповідає припущенню

про переважання неспеціалізованої, слабко-диференційованої обробки кременя для потреб окремих домогосподарств на світанку Трипілля. Згодом вона зміниться спеціалізованою багаторівневою логістичною та виробничою системою, яка, зокрема, забезпечуватиме крем'яними виробами населення трипільських поселень-гігантів (Скакун, 2004; Пичкур, 2008; Кіосак, 2015).

Подяки. Польові роботи на Могильній V були здійснені в межах практик студентів ОНУ імені І. І. Мечникова з частковим фінансуванням цієї установи. Значну частину інформації про пам'ятку було одержано внаслідок діяльності краєзнавця О.С. Пересунчака та місцевого мешканця В. М. Панасюка. Петрографічні визначення належать Х. Верен (Університет Берна) Її робота фінансувалася грантом SNF-IZ76Z0_147550. Автор щиро вдячний всім вище згаданим особам та інституціям.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурдо, 1997 – Бурдо Н. Б. Ранньотрипільські пам'ятки між селами Могильна та Жакчик на Кіровоградщині // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. 1997. 1. С. 67–71.
2. Бурдо, 1998 – Бурдо Н. Б. Хронологія і періодизація Трипілля А // Археологія. 1998. (4). С. 78–88.
3. Бурдо, 2004 – Бурдо Н. Б. Походження трипільської культури // Л. М. Новохатько (відп. ред.). Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 1. К., 2004. С. 98–111.
4. Даниленко, 1974 – Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. К., 1974. 176 с.
5. Збенович, 1989 – Збенович В. Г. Ранний этап Трипольской культуры на территории Украины. К, 1989. 222 с.

6. Киосак, 2016 – Киосак Д. К интерпретации кремнеобработки Прекукутени-Триполья А // Tyragetia. 2016. 1. С. 147–163.
7. Кіосак, 2015 – Кіосак Д. В. Крем'яні вироби з поселення Небелівка // Археологія. 2015. 1. С. 61–70.
8. Куштан, 2010 – Куштан Д. Клад кремневого сырья с позднетрипольского поселения Шарин III. // Tyragetia. Serie nouă. 2010. IV [XIX] (1). С. 132–138.
9. Макаревич, 1964 – Макаревич М.Л. Клад крем'яних сокир // Археологія. 1964. XVI. С. 208–212.
10. Маркевич, 1974 – Маркевич В.И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции // В. Л. Лапушнян (отв. ред.). Археологические исследования в Молдавии (1972 г.). Кишинев, 1974. С. 26–51.
11. Нездолій, 2018 – Нездолій О. Пошуки родовищ крем'яної сировини поблизу стоянки Коробчине-курган на Новомиргородщині. , . // ЕМІНАК: науковий щоквартальник. 2018. 1(2 (22). С. 5–14.
12. Пичкур, 2008 – Пичкур Е. Кремневые изделия трипольского поселения-гиганта Тальянки // Ф. Менотти та А. Ф. Корвин-Пиотровский (отв. ред.). Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. Tripolye culture in Ukraine: The Giant-settlement of Talianki. К., 2008. С. 152–167.
13. Скакун та ін., 2012 – Скакун Н. М., Цвек О. В., Гусєв С. О., Матєва Б.І., Терьохіна В.В. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки // Археологія. 2012. 4. С. 74–79.
14. Скакун, 2004 – Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов поселения Бодаки (кремнеобработывающие комплексы) // Г.Ф. Коробкова (отв. ред.). Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (по материалам эпох палеолита – бронзы). Санкт-Петербург, 2004. С. 57–79.
15. Шидловський, Слєсарев, 2015 – Шидловський П. С., Слєсарев Є. С. Технологічні особливості крем'яного комплексу ранньотрипільського поселення Бернашівка I // Кам'яна доба України. 2015. 16. С. 204–224.
16. Petrougne, 1995 – Petrougne V. F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from the late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type // Baltic-Pontic Studies. 1995. 3. С. 190–199.

References

1. Burdo, 1997 – Burdo N. B. Ranniotrypil`s`ki pamiatky mizh selamy Mohyl`na ta Zhakchyk na Kirovogradshhyni// Arheometriia ta oxorona istoryko-kul`turnoyi spadshhyny. [Early Trypillian sites between villages of Mohylna and Zhakchik in Kirovohrad region] 1997. 1. S. 67–71. [in Ukraine].
2. Burdo, 1998 – Burdo N. B. Hronologiia i periodyzatsiia Trypillya A // Arheolohiia. [Chronology and periodization of Trypillia A] 1998. (4). S. 78-88. [in Ukraine].
3. Burdo, 2004 – Burdo N. B. Pohodzhennya trypil`s`koyi kul`tury L.M. Novohat`ko (vidp. red.). //. Encyklopediya trypil`s`koyi tsyvilizatsiyi [Origin of Trypillian culture] T. 1. K., 2004. s. 98–111. [in Ukraine].
4. Danylenko, 1974 – Danylenko V. N. Eneolyt Ukrajiny. Etnoistoricheskoe issledovanie [Eneolithic of Ukraine. Ethno-historical study]. K., 1974. 176 s. [in Ukraine].
5. Zbenovych, 1989 – Zbenovych V. G. Rannij etap Tripol`skoj kul`tury na terrytorii Ukrajiny [Early stage of Trypillian culture in the territory of Ukraine]. K, 1989. 222 s. [in Ukraine].
6. Kiosak, 2016 – Kiosak D. K interpretatsii kremneobrabotki Prekukuteni-Tripolija A // Tyragetia. [On the interpretation of the flint-working of Precucuteni – Early Trypillia] 2016. 1. S. 147–163. [in Ukraine].
7. Kiosak, 2015 – Kiosak D. V. Krem'yani vyroby z poselennya Nebelivka // Arheolohiia [Flint implements from the settlement of Nebelivka]. 2015. 1. S. 61–70. [in Ukraine].
8. Kushtan, 2010 – Kushtan D. Klad kremnevogo syriia s pozdnetripol`skogo poselenija Sharyn III // Tyragetia. Serie nouă [A hoard of flint raw material from the Late Trypillian site of Sharyn III]. 2010. IV [XIX](1). S. 132–138. [in Ukraine].
9. Makarevych, 1964 – Makarevych M.L. Klad kremianyh sokyr // Arheolohiia. [A hoard of flint axes] 1964. XVI. S. 208–212. [in Ukraine].
10. Markevych, 1974 – Markevych V. Y. Issledovaniia Moldavskoj neoliticheskoj ekspeditsii // V. L. Lapushnyan (otv. red.). Arheologicheskie issledovaniia v Moldavii (1972 g.) [Works of the Moldavian archeological expedition]. Kyshynev, 1974. 26–51. [in Moldova].
11. Nezdolij, 2018 – Nezdolij O. Poshuky rodovysch kremianoii syrovyny poblyzu stoyanky Korobchyne-kurgan na Novomyrgorodschyni // EMINAK: naukovyj schokvartal`nyk [The search for flint outcrops in the vicnity of the site of Korobchyne-Kurgan]. 2018. 1(2 (22). S. 5–14. [in Ukraine].

12. Pichkur, 2008 – Pichkur E. Kremnevye izdeliiaa tripol`skogo poseleniia-giganta Talianki// F. Menotti ta A. F. Korvin-Piotrovskij (otv. red.). Tripol`skaia kul`tura v Ukrajine. Poselenie-gigant Talianki. Tripolye culture in Ukraine: The Giant-settlement of Talianki. [Flint tools of the Trypillian giant settlement of Talianki] K., 2008. S. 152–167. [in Ukraine].
13. Skakun ta in., 2012 – Skakun N. M., Czvek O. V., Gusyev S. O., Matyeva B.I., Teriohina V. V. Novi doslidzhennya na trypil`s`komu poselenni Bodaky // Arheolohiia. [New studies at the Trypillian site of Bodaki] 2012. 4. S. 74–79. [in Ukraine].
14. Skakun, 2004 – Skakun N. N. Predvaritel`nye rezul`taty izucheniia materialov poseleniia Bodaki (kremneobrabotyvayuschie kompleksy) // G. F. Korobkova (otv. red.). Orudiia truda i sistemy zhyzneobespecheniia naseleniia Evrazii (po materialam epoh paleolita – bronzy). [Preliminary results of research on materials of the settlement of Bodaki] Sankt-Petersburgh, 2004. S. 57–79. [in Ukraine].
15. Shydlovskyj, Slyesarev, 2015 – Shydlovskyj P. S., Slyesarev Ye. S. Tepnologichni osoblyvosti kremianogo kompleksu ranniotrypil`s`kogo poselennia Bernashivka I // Kamiana doba Ukrajini [Technological pecularities of a flint complex of the Early Trypillian site of Bernashivka I]. 2015. 16. S. 204–224. [in Ukraine].
16. Petrougne, 1995 – Petrougne V. F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from the late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type // Baltic-Pontic Studies. 1995. 3. C. 190–199.

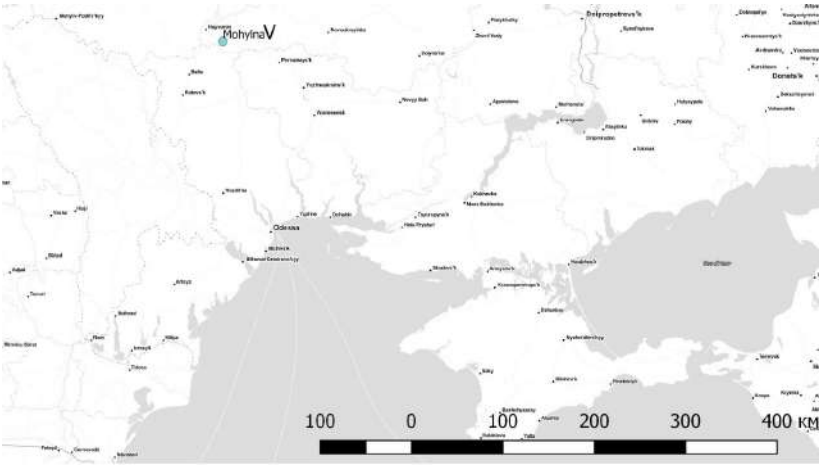

Рис. 1. Розташування поселення Могильна V на карті України

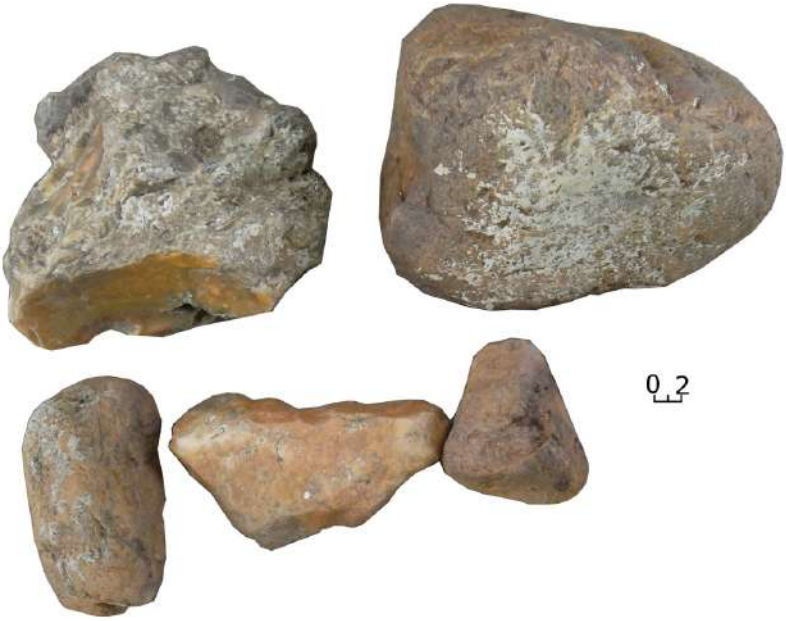

Рис. 2 Добірка крем'яних гальок з Могильної V (масштаб у сантиметрах)

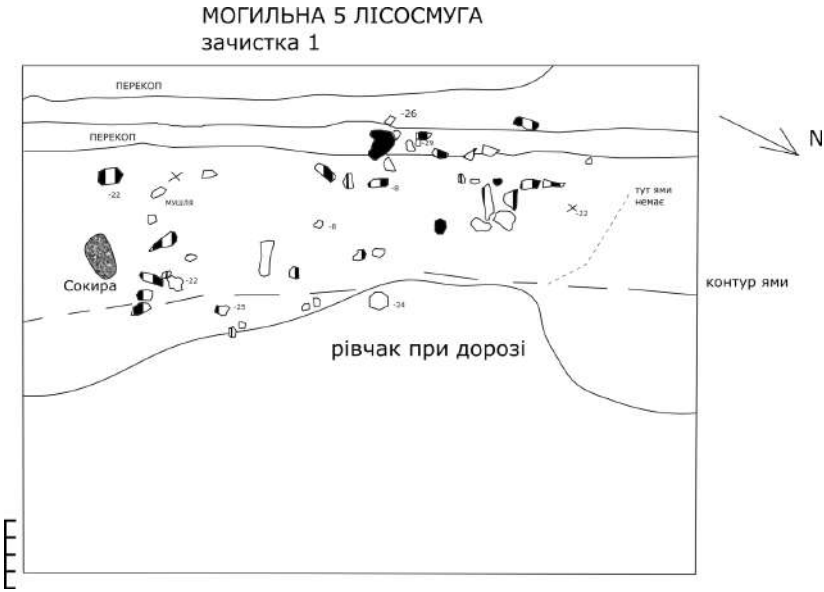

Рис. 3. Могильна V. Зачистка 1 – план. Смугастий контур – кістка, порожній – обмазка, заповнений – камінь, хрестик – кремінь. -22 – позначки глибини в сантиметрах. Ціна поділки масштабу – 10 см

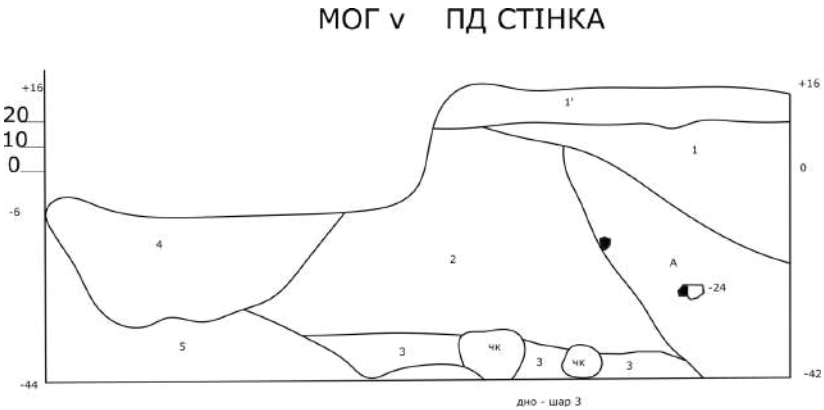

Рис. 4. Могильна V. Зачистка I (південна стінка). 1'. – дерновий шар, 1. – сірий, рихлий шар; 2. – сіре підгрунтя; 3 – темно-жовтий, коричневий суглинок. 4 – темно-сірий мул, 5 – дрібний світло-жовтий супісок. Темне заповнення ями (А), глибини в сантиметрах від умовного нуля

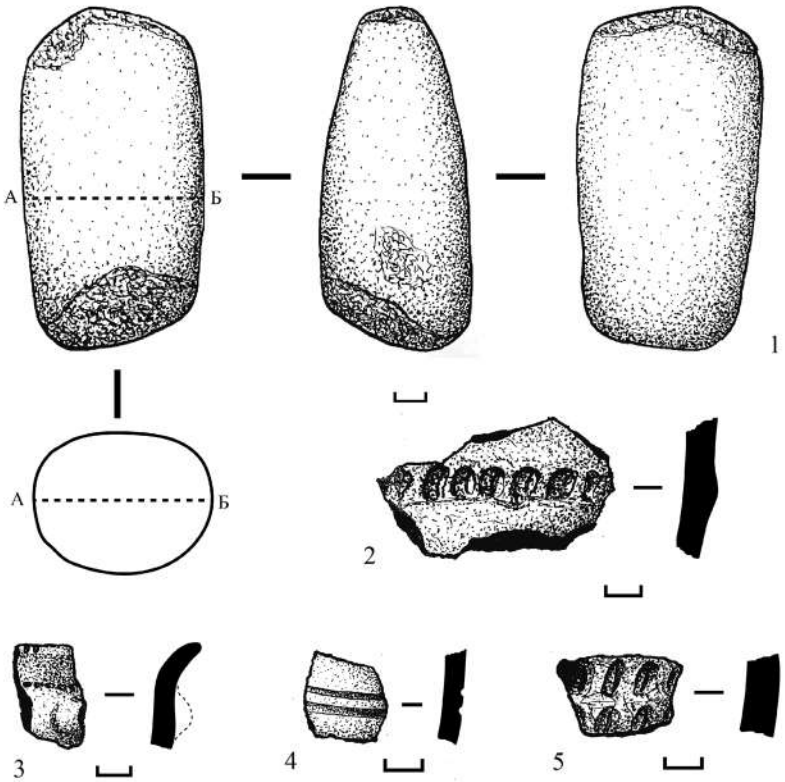

Рис. 5. Могильна V. Знахідки. 1 – виріб з шліфованого каменя (п/н 92), 2 – фр-т посуду з рядом защипів (п/н 22), 3 – фр-т вінця з наліпом та штампом (п/н 2), 4 – фр-т з прокресленим орнаментом (п/н4), 5 – фр-т стінки з відбитками нігтя (п/н 68). Рис. О. В. Демченко. Ціна поділки масштабу – 1 см

Рис. 6. Могильна V. Знахідки

УДК 903’16(477-25) : 738 “634”
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189294

Марія Лобанова
orcid.org/ 0000-0001-8497-8206
аспірантка кафедри археології та етнології України
факультету історії та філософії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
lbnvmsh@gmail.com

КЕРАМІЧНІ ЗНАХІДКИ З ТРИПІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ ТОПОЛІ

У контексті локальних груп у культурно-історичній спільноті Трипілля-Кукутені важливим є введення у науковий обіг матеріалу з поселень, які є мало дослідженими. У статті розглядається керамічний комплекс з трипільського поселення Тополі у Середньому Побужжі, яке було відкрите у 2003-му році. Керамічні знахідки з поселення є найчисельнішими серед інших груп знахідок. Керамічний комплекс з даного поселення було розподілено по категоріям, які є характерними для сабатинівської групи пам’яток (Бурдо, 2015: 19-22). Зроблено спробу визначення приналежності пам’ятки до даної групи пам’яток.

Ключові слова: *кераміка, Трипілля-Кукутені, енеоліт, локальна група, сабатинівська група пам’яток, Побужжя.*

Mariia Lobanova,
PhD student
Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
lbnvmsh@gmail.com

POTTERY FINDS FROM THE TRYPILLIAN SITE TOPOLI

Summary
In the 70s years of the XX century the Sabatynivka-type of settlements

appeared in the archaeological historiography (V. Danylenko, M. Shmaglii, 1972: 10). Sabatynivka and Berezivska HES were "classical" or "canonical" sites of Sabatynivka-type sites in previous years. Kam`yane-Zavallia, Shamrai and another sites from Southern Bug region were discovered in recent years. These sites researchers attributed to the Sabatynivka-group of sites. The taxonomic status of the group can be refined by detailed study of the complex of finds from these settlements. This may be the part of the research of the Trypillia-Cucuteni cultural-historical community. Topoli is one of such sites. The main aim of the article to determine its pottery complex and find its status in the Trypillia-Cucuteni system.

Over the period from 1996 to 2016, as mentioned earlier, a number of settlements were discovered in the Mid Southern Bug region. The Trypillian site Topoli was revealed in 2003 by Oleksandr Peresunchak (Peresunchak, 2014: 174). The first finds in Topoli were burnt clay and fragments of the undecorated pottery. While working in inspections with employees from the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences in Ukraine, the researchers managed to collect a collection of pottery, which consists of 484 fragments. Researchers attributed this settlement to the Trypillia stage B1 (Peresunchak, 2014: 174; Burdo,2015: 14). A pottery collection must comply with this stage sites to determine the chronology.

The pottery complex is the most numerous of the groups of finds from group of finds. The author identified the categories of the pottery from this settlement and ornamental styles according to N. Burdo. The author also considered the dating of the settlement in the context of similar settlements. In the work of N. Burdo (Burdo, 2015: 19-22), four main categories of the pottery from the Sabatynivka-type of settlements and the subcategories from these categories were identified. The collection has examples of all categories, which presented in different quantities.

The results revealed that all the categories of pottery of the Sabatynivka-type of settlements were present in the pottery complex and the main ornamentation styles were revealed. The author also analyzed the ornamental styles in the pottery collection. The most common were styles with incised lines in different variations and different variations of the rounded stamp.

The pottery collection from the settlement Topoli shares a number of important typological features. These features are also common in the much larger collections of Sabatynivka 1 and Berezivska HES. This fact can help to dentify affinity of the population from these three settlements. However, at this stage of the study, it is difficult to speak of their taxonomic significance: do they indicate variability within the Sabatynivka-type or instead outline the boundaries of its influence. No excavations were carried out at the settle-

ment and the collection is an exclusively surface material. This nature of the collection leaves the question open and provides opportunities for the future study.

Key-words: *pottery, Trypillia-Cucuteni, aeneolithic, local group of sites, Sabatynivka-type of sites, Southern Bug region.*

Постановка проблеми. Попри "старомодність" типологічних студій, на сьогодні актуальним є вивчення матеріальних комплексів із поселень, що раніше детально не досліджувалися. Результати можуть допомогти у визначенні таксономічного статусу групи пам’яток у системі культурно-історичної спільноти. Структура трипільсько-кукутенської спільноти лише почала окреслюватися детально (Рыбаков и др., 1982; Цвек, 1999; Бурдо, 2015, 2018). Стає зрозумілим, що саме вона є "вікном" у світ соціальних структур та міжобщинних взаємин Трипілля. Для вирішення цієї загальної проблеми, потрібне розв'язання питань культурно-історичної атрибуції окремих пам'яток. Предметом роботи виступила керамічна колекція з трипільського поселення Тополі.

Розташування поселення і попередні дослідження.Тополі – одне з поселень, що знаходяться на Середньому Побужжі. Знаходиться за 1 км від с. Тополі. Поселення було виявлене у 2003 році краєзнавцем та вчителем Олександром Сергійовичем Пересунчаком (Пересунчак, 2014: 174). Пам’ятка була виявлена на розмитій дорозі, яка знаходилася на задернованій поверхні. Першими знахідка-

ми були фрагменти обмазки та фрагменти неорнаментованої кераміки (Пересунчак, 2015: 155). Досліджувалося поселення О. С. Пересунчаком та дослідниками із Інституту археології НАНУ. Розкопки на поселенні не проводилися, дослідникам відомий лише підйомний матеріал. Найчисельнішою є колекція керамічних знахідок.

Контекст та мета дослідження. У дослідженні структури культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені Н. Б. Бурдо відносить поселення Тополі до сабатинівської групи пам'яток. До запропонованої схеми К. К. Черниш, де до групи належать Сабатинівка1 та Березівська ГЕС (Массон и др., 1982: 196), дослідниця також додає нові поселення, відкриті з 1996-го року по 2016-й роки (Козачий яр1, Козачий яр 2, Шамраї, Кам'яне-Завалля, Довгий яр) (Бурдо, 2015: табл. 2). Хронологічно Н. Б. Бурдо відносить поселення до трипільського етапу В1 як продовження думки, що сабатинівська група пам'яток – таксономічна одиниця, що обмежена невеличкою територією Середнього Побужжя та хронологічно міститься в діапазоні саме етапом В1 (Бурдо, 2015: 14).

Опис керамічної колекції. Дана колекція перебувала у музеї загальноосвітньої школи смт Завалля Гайворонського району Кіровоградської області. Колекція представлена підйомним матеріалом. Керамічна колекція з поселення Тополі включає у себе 484 керамічних фрагменти.

У колекції наявні як фрагменти столового посуду так і, але у меншій мірі, кухонного посуду. Вироблені вони із глини сірого, жовтого та червоного кольорів. У тісті зустрічається вапно, розтертий пісок, мінеральні домішки, шамот. Присутні фрагменти орнаментованої та розписної кераміки.

Категорії кераміки

Досліджуючи поселення сабатинівського типу Н. Б. Бурдо виділила чотири основні категорії кераміки, які є характерними для даної групи: фрагменти з різними видами заглибленого декору; кухонна кераміка; неорнаментована кераміка; розписна кераміка. (Бурдо, 2015: 19–22).

За категоріями Н. Б. Бурдо до 1-ї групи І-ї категорії відносяться фрагменти із заглиблений орнаментом у різних варіаціях (Рис. 1). У колекції наявні вінця, стінки, денця із заглибленим орнаментом. У цих заглибленнях іноді простежуються залишки білої фарби.

Характерними для вінців даної колекції є заглиблені насічки у переважній кількості (Рис. 1: 1–5, 8). Присутні два фрагмента вінців із прокресленими насічками. Прокреслений орнамент робився більш гострим предметом, у профілі не ширшим за 0,2–0,3 см (Палагута, 2016: 67).

Також таким орнаментом прикрашаються грушоподібні посудини (Рис. 2: 10). У колекції присутній один великий фрагмент із лінійним заглибленим

орнаментом, овальними ямками, канелюрами. У заглибленнях простежуються залишки білої фарби.

У колекції присутні 2 ручки із заглибленим орнаментом (Рис. 1: 9).

До другої групи даної категорії відносяться фрагменти із канелюрами. Найбільш характерним для сабатинівської групи за Н. Б. Бурдо виступають канелюри із штампами різного виду. Поширеним у нашій колекції є круглий штамп (Рис. 2: 6, 8).

Нечисленним є прямокутний штамп. Канелюри у більшості випадків є горизонтальними, іноді повторюють криволінійну композицію, яку утворює заглиблений орнамент. Численними у колекції є ямки у різних композиціях та формах (Рис. 2: 4–9).

До другої категорії (1-ї групи) відноситься кухонна та тарна кераміка. Кухонна кераміка представлена у колекції вінцем та двома фрагментами стінок із заглибленим орнаментом та ямками під заглибленими паралельними горизонтальними лініями.

Друга група цієї категорії представлена кухонним посудом із домішками товченої мушлі та черепашки. Дослідники В. Даниленко та М. Шмаглій вважають даний тип «степовим впливом» та імпортом (Даниленко, Шмаглій, 1972: 17). За думкою Н. Б. Бурдо дана аргументація не має достатніх підстав (Бурдо, 2015: 21). Насамперед, у сабатинівській колекції та у колекції з Березівської ГЕС ці

фрагменти є нечисленними та через сильну фрагментацію не є можливим відтворити форму посудини. У колекції з поселення Тополі є п'ять фрагментів, які відповідають опису дослідників: грубе тісто, товчена мушля, ямки або маленькі проколи та «розчісування». Як і у великих «еталонних» колекціях наявна лише невелика кількість екземплярів.

Третю категорію представляють неорнаментовані фрагменти. У колекції з поселення Тополі присутня велика кількість стінок та вінців без орнаменту, які представляють різні типи кераміки та форми посудин. Стан даних фрагментів не дає нам точних даних щодо повної відсутності орнаментації на відповідній посудині, адже вони представляють не всю поверхню останньої. У невеличкій кількості наявні денця та ручки без орнаменту.

До четвертої категорії відноситься розписна кераміка. Колекції із сабатинівських пам'яток представлені імпортною керамікою із суміжної культури Кукутень А3 (Палагута, 2016: 67). У нашому випадку присутні три фрагменти із глини червоного кольору з розписом (Рис. 2: 1–3). Перший фрагмент із залишками білої фабри, другий з чорною та червоною фарбами та вінце із залишками білої та червоної фарб.

У колекції також наявні 2 фрагменти з «вушками» та прикрашеними характерним орнаментом (заглиблений орнамент з ямками) та 10 фрагментів з різними типами наліпок.

Стилі орнаментації

Розглядаючи особливості кераміки в групах культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені Н. Б. Бурдо визначила шість стилів орнаментації кераміки із заглибленим декором (Бурдо, 2018: 21). На думку дослідниці, у керамічних комплексах пам'яток сабатинівської групи найбільш представленою є група з орнаментацією σ (орнамент із жолобків та невеличким квадратним штампом) та σ3 (орнамент із жолобків та наколами та ямками круглого штампу) (Бурдо, 2018: 6). Використовуючи дану схему, можна дійти до висновку, що в Тополях найчисленнішим стилем орнаментації є β (лінійний орнамент із широких прокреслених або вдавлених ліній) (Табл. 1). Також поширеними є стилі δ3 та σ3 – варіації із круглим штампом (Табл. 1).

Висновки. Поселення Тополі – яскрава пам'ятка етапу В1 Трипілля. У контексті сабатинівської групи пам'яток поселення Тополі має майже усі наявні категорії кераміки, які пропонує виділяти Н. Б. Бурдо. У колекції присутні імпорти із культури Кукутені. Фрагменти із степовим впливом, як і у великих колекціях, не є репрезентативними та не можуть у повній мірі представити картину степових імпортів у даному поселенні. Велика кількість різноманітних неорнаментованих фрагментів, фрагментів із штампом, канелюрами, заглибленим орнаментом відповідає сучасним уявленням про характерні риси

даної групи пам’яток. Представленим є і столовий і кухонний посуд. З іншого боку, безумовно, наявні і істотні відмінності: найтиповіший для сабатинівської групи криволінійний декор з певного стилю канелюр та відбитків штампу значно поступається іншим, менш характерним в сабатинівському контексті стилям орнаментації.

Нажаль, колекція підйомного матеріалу з Тополь не є повною та не може порівнюватися із класичними колекціями (Сабатинівка 1, Березівська ГЕС) за статистичними та відсотковими даними.

Таким чином, керамічний комплекс з поселення Тополі поділяє низку важливих типологічних ознак з набагато більшими колекціями Сабатинівки 1 та Березівської ГЕС. Він, безумовно, свідчить про спорідненість населення, яке залишило ці три пам'ятки. Простежені і певні відмінності. Проте, на даному етапі вивчення складно говорити про їх таксономічне значення: чи свідчать вони про варіативність в межах сабатинівської групи, чи натомість показують межі впливу групи.

Список використаних джерел і літератури

1. Бурдо, 2015 – Бурдо Н. Б. Место памятников сабатиновского типа в структуре культурного комплекса Кукутень-Триполье //Материалы по археологии Северного Причерноморья. 2015. Вып. 13. С. 11–26.
2. Бурдо, 2018 – Бурдо Н. Б. Структура и социальные модели культуры Кукутень А – Триполье BI //Stratum plus. 2018. №2. С. 17–34.
3. Даниленко, Шмаглій, 1972 – Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи //Археологія. 1972. Вип. 6. С. 3–20.

4. Палагута, 2016 – Палагута И. В. Трипольская культура в начале развитого периода (В1): Относительная хронология и локальные варианты памятников. К., 2016. 410 с., ил.
5. Пересунчак, 2014 – Пересунчак О. С. Пам'ятки археології в районі Середньої течії р. Південний Буг //Вістник ОНУ. Сер. : Географічні та геологічні науки. 2014. Т. 19. Вип. 1. С. 170–176.
6. Пересунчак, 2015 – Пересунчак О. С. Поселення трипільської культури Тополі// Материалы по археологии Северного Причерноморья. 2015. Вып. 13. С. 155–158.
7. Массон и др., 1982 – Массон В. М., Мерперт Н. Я., Мунчаев Р. М. и др. Энеолит СССР. М., 1982. 360 с.
8. Цвек, 1999 – Цвек О. В. Структура східнотрипільської культури // Археологія. 1999. №3. С. 28–37.

References

1. Burdo, 2015 – Burdo N. B. Mesto pamyatnikov sabatinovskogo tipa v strukture kulturnogo kompleksa Kukuten-Tripole [Place of the Sabatinovka-type sites at Cucuteni Tripillia cultural complex] //Materialyi po arheologii Severnogo Prichernomorya. 2015. Vyip. 13. S. 11–26. [in Russian]
2. Burdo, 2018 – Burdo N. B. Struktura i sotsialnyie modeli kulturyi Kukuten A – Tripole VI [Structure and social models of Cucuteni A – Trypillia BI] //Stratum plus. 2018. #2. S. 17–34. [in Russian]
3. Danylenko, Shmahlii, 1972 – Danylenko V. M., Shmahlii M. M. Pro odyn povorotnyi moment v istorii eneolitychnoho naselennia Pivdennoi Yevropy [About one turning point in the history of the eneolithic population of Southern Europe] //Arkheolohiia. 1972. Vyp. 6. S. 3–20. [in Ukrainian]
4. Palaguta, 2016 – Palaguta I. V. Tripolskaya kultura v nachale razvitogo perioda (V1): Otnositelnaya hronologiya i lokalnyie variantyi pamyatnikov. [Tripolie culture at the beginning of a developed period (B1): Relative chronology and local variants of the sites]. K., 2016. 410 s., il. [in Russian]
5. Peresunchak, 2014 – Peresunchak O. S. Pamiatky arkheolohii v raioni Serednoi techii r. Pivdennyi Buh. [Archaeological sites within the middle part of the southern bug river] //Vistnyk ONU. Ser. : Heohrafichni ta heolohichni nauky. 2014. T. 19. Vyp. 1. S. 170–176. [in Ukrainian]
6. Peresunchak, 2015 – Peresunchak O. S. Poselennia trypilskoi kultury Topoli. [The settlement of Trypillian culture in Topoli] // Materialyi po

arheologii Severnogo Prichernomorya. 2015. Vyip. 13. S. 155–158. [in Ukrainian]
7. Masson i dr., 1982 – Masson V. M., Merpert N. Ya, Munchaev R. M.i dr. Eneolit SSSR. [Aeneolithic of USSR]. M., 1982. 360 s. [in Russian]
8. Tsvek, 1999 – Tsvek O. V. Struktura skhidnotrypilskoi kultury [Structure of the Eastern Trypillian culture] //Arkheolohiia. 1999. №3. S. 28–37. [in Ukrainian]

Таблиця 1

Орнаментація керамічних фрагментів з поселення Тополі за Н. Б. Бурдо

Стиль орнаменту за Н. Б. Бурдо (2018)	**Наявність стилів орнаментації у колекції з поселення Тополі**
α – лінійний орнамент з вузьких прокреслених ліній	1
β – лінійний орнамент із широких прокреслених або вдавлених ліній	186
β 1 – лінійний орнамент із широких ліній, що доповнені ямками	2
δ – орнамент із жолобків та невеличким квадратним штампом	1
δ1 – орнамент із жолобків з відтисками зубчатого квадратного штампу по гребеню	19
δ3 – декор із відтисків круглого штампу	81
γ – орнамент із вузьких жолобків-канелюр	10
γ 1 – орнамент із вузьких жолобків та вузьких прокреслених ліній	1
σ – орнамент із жолобків та невеличким квадратним штампом	10
σ3 – орнамент із жолобків та наколами та ямками круглого штампу	45
λ - комбінація ліній, квадратного штампу, жолобків	1
λ 1 – комбінація ліній, круглого штампу, жолобків	1
λ 1a – комбінація ліній, круглого штампу, жолобків з білою інкрустацією	3

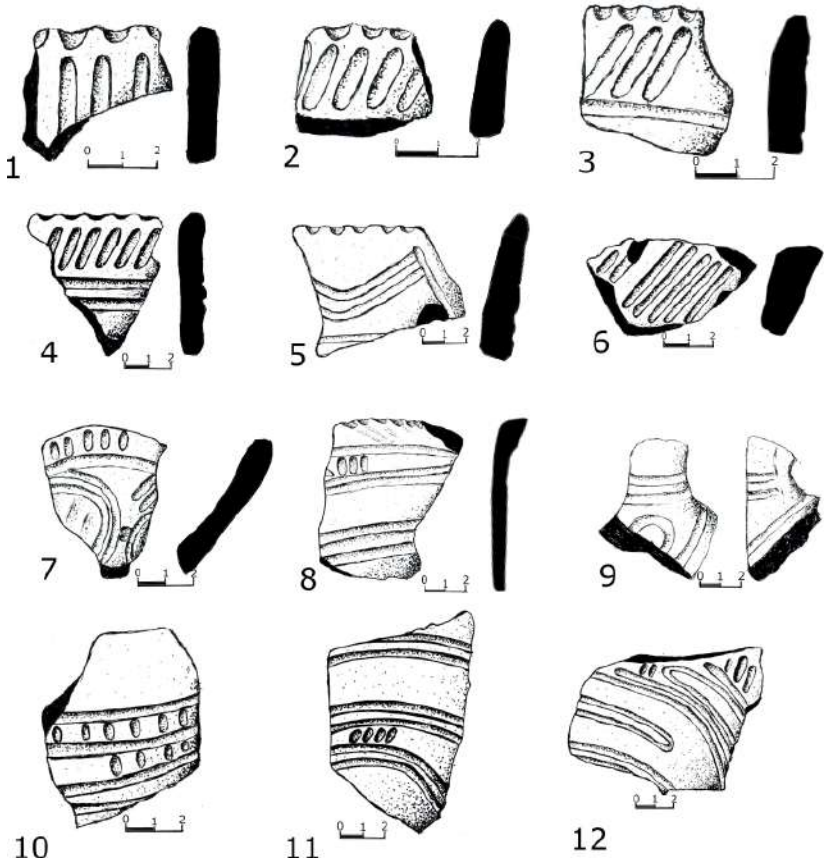

Рис. 1. Керамічна колекція з поселення Тополі: варіації із заглибленим орнаментом; 7–8 – композиція доповнена канелюрами

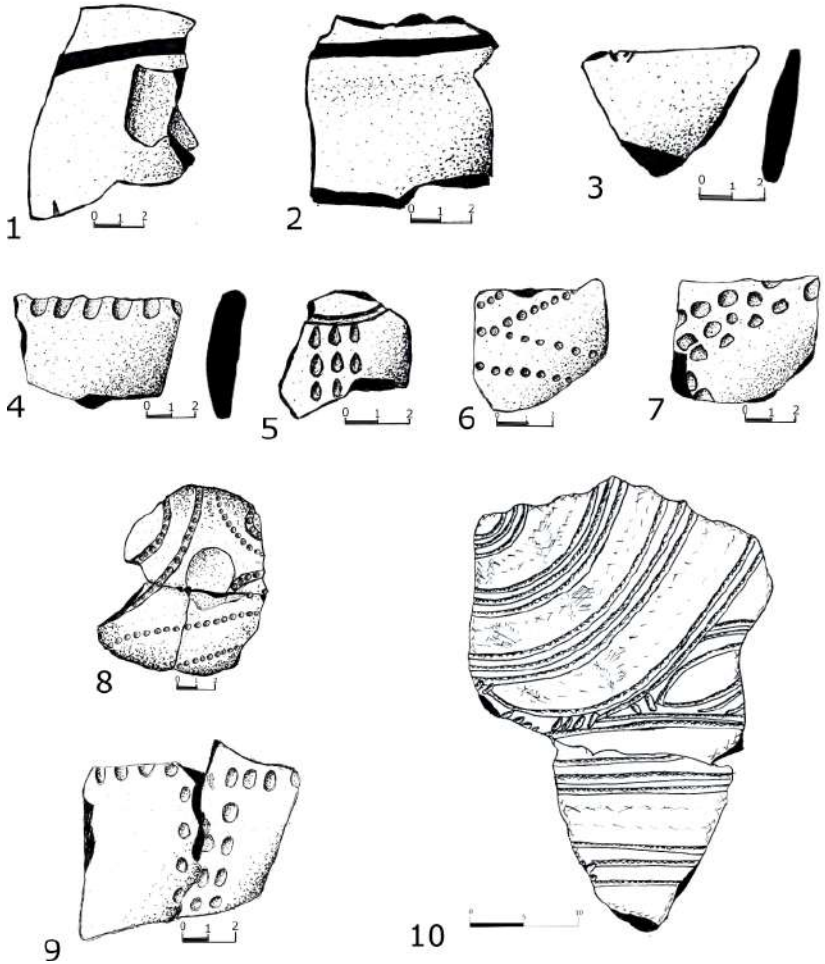

Рис. 2. Керамічна колекція з поселення Тополі: 1-3 фрагменти кераміки із розписом; 6–7 – фрагменти кераміки з круглим штампом; 10 – фрагмент грушоподібної посудини

УДК 903.23 (477.7)
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189303

Денис Масюта
orcid.org/0000-0002-3722-154X
аспірант кафедри археології та етнології України,
факультет історії та філософії,
Одеський Національний університет ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
masuta.denis@gmail.com

АМФОРИ ТИПУ CAMULODUNUM 184 З ТІРИ

Анотація

В статті до наукового обігу вводяться фрагменти амфор типу Camulodunum 184, виявлені під час археологічних досліджень Тіри. Приділяється увага питанням морфології, хронології та походження цього різновиду тари. Окреслюється ареал розповсюдження таких посудин. Визначається, що вони використовувались переважно для транспортування пассуму – родзинкового вина. Робиться припущення про те, що амфори з цим товаром надходили до Тіри у I – другій чверті II ст. н.е. з кількох східно-середземноморських виробничих пунктів (в тому числі з Родосу та родоської Переї).

Ключові слова: *амфори типу* Camulodunum 184*, пассум, римський час, Тіра, Причорномор'я, Родос, родоська Перея.*

Denis Masyuta
orcid.org/0000-0002-3722-154X
PhD student,
Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine,
Faculty of History and Philosophy
Odessa National University named by I. I. Mechnikov
(Ukraine, Odessa)
masuta.denis@gmail.com

CAMULODUNUM 184 AMPHORAE FROM TYRAS

Summary

The Camulodunum 184 amphorae are one of the most well-known variet-

ies of early Roman containers in the Mediterranean region. At the same time, such vessels are not believed to enter the Black Sea region, with the area of their distribution being limited only to the territory of the Roman Empire. The aim of this article is introduction and comprehensive study of the Camulodunum 184 amphorae findings from Tyras. This will allow shedding light on the issues related to Tyras' trade contacts, as well as expanding our notion about the economic relations between the Pontic and Mediterranean regions in the Roman era.

The findings of Camulodunum 184 amphorae in Tyras are few in number and represented only by fragments. Such vessels are characterized by high, straight and wide neck with rounded rim, elongated ovoid body, conical stem and «horn-shaped» handles. Their volume is mainly 13,6 liters, although a specimen is known, containing only 8,5 liters.

The main product transported in such amphorae was passum – a raisin wine made from dried grapes. This expensive kind of wine was very popular in the capital of the Roman Empire and among the prosperous population of its provinces. The Camulodunum 184 amphorae were produced from the late 1st century BC till the late 2nd century AD, and their production reached a peak in the turn of the eras – mid-2nd century AD.

Such vessels were produced in Rhodes, Rhodian Peraea, Kos, in some centers of Asia Minor north-west coast. The Camulodunum 184 amphorae came to Tyras from several workshops. Based on visual differences in composition of fabric and its color, the fragments found in Tyras can be divided into five groups, three of which appear to originate from Rhodes and Rhodian Peraea. The vessels attributed to the other two groups could also have been produced in the Eastern Mediterranean, possibly not far from Rhodes.

The fragments of such amphorae from Tyras were found in the redeposited layers, making it difficult to establish the time of their entry to the city. Probably, the Camulodunum 184 amphorae were exported to the Black Sea region during their highest production intensity. Thus, fragments of similar vessels from Panticapaeum date to the 1st – second quarter of the 2nd centuries AD.

Thus, in the 1st – second quarter of the 2nd centuries AD Tyras imports passum contained in the Camulodunum 184 amphorae. It was brought in from Rhodes, Rhodian Peraea and unidentified Eastern Mediterranean centers. These supplies were intended for the city's prosperous population and were few in number. The entry of such amphorae to Tyras was most likely a consequence of the restoration of trade relations with Rhodes and Rhodian Peraea, incorporated to the Roman Empire by this time. However, these contacts were no longer as intense as during the Hellenistic period and were sporadic. The findings in Tyras allow expanding the distribution area of the

Camulodunum 184 amphorae to the North-West Black Sea region.
Keywords: *Camulodunum 184 amphorae, passum, Roman period, Tyras, Black Sea area, Rhodes, Rhodian Peraea.*

Постановка проблеми. Амфори типу Camulodunum 184 – це один з найвідоміших різновидів керамічної тари ранньоримського часу в Середземномор'ї. Вони справили великий вплив на подальший розвиток виробництва керамічної тари, ставши прототипом для кількох різновидів амфор (Hayes, 1983: p. 151, fig. 24, A66; Ladstätter, 2010: p. 190, 258, taf. 103, A-K712, 130, A-K712; Bjelajac, 1996: c. 39, sl. XI, 48; Зеест, 1960: с. 111, таб. XXIX, 67б; Самойлова, 1978: с. 255, рис. 1,1), в тому числі і типу Dressel 43/AC4 (Marangou-Lerat, 1996: p. 84; Williams, 2003: p. 26). Разом з тим, вважається, що посудини, які досліджуються не надходили до Причорномор'я, а ареал їх розповсюдження обмежується територією Римської імперії. Введення до наукового обігу таких амфор з Тіри дозволить розширити топографію знахідок на Північно-Західне Причорномор'я та пролити світло на питання, пов'язані з торговельними контактами цього античного міста, а також скорегувати наші уявлення про економічні взаємовідносини між Понтійським і Середземноморським регіонами в римську епоху.

Аналіз досліджень. Вперше цей різновид амфор було виділено К. Хоуксом та М. Халлом у середині XX ст. під час дослідження керамічних посудин

з міста Камулодун в Римській Британії (Dyczek, 2001: p. 131). Такі амфори неодноразово входили до більш пізніх класифікацій керамічної тари римського часу. Так, їх було віднесено до класу 9 за Д. Пекоком та Д. Вільямсом (Peacock, Williams, 1991: p. 102–104, fig. 37), типам 17 за П. Дичеком (Dyczek, 2001, p. 131–136, fig. 66) та 1 за Т. Бежецьким (Bezeczky, 2013: p. 35–50).

Слід відзначити, що деякі дослідники в своїх класифікаціях об'єднують такі посудини з амфорами типу Dressel 43/AC4, розглядаючи їх як один різновид тари. Наприклад, М. Калландер відніс їх до форми 7 (Callender, 1965: p. 16, 17, fig. 1, 5, 43), Дж. Райлі – до типу Early Roman Amphora 3 (Riley, 1979: p. 147–149, fig. 73, 107–111; 74, 112–117), а М.Х. Келемен – до типу 2 (Kelemen, 1988: p. 123–129).

Метою даної роботи є публікація знахідок амфор типу Camulodunum 184, виявлених в Тирі, та ретельне вивчення цього різновиду керамічної тари.

Виклад основного матеріалу. Знахідки амфор типу Camulodunum 184 в Тірі представлені лише шістьма уламками профільних частин, проте велика кількість цілих екземплярів аналогічних посудин в керамічних комплексах середземноморських пам'яток дозволяє скласти уявлення про форму даного різновиду тари. Для таких амфор притаманні високе, пряме, широке горло з валикоподібним

вінцем, витягнутий тулуб яйцеподібної форми, що завершується конічною ніжкою. Круглі в перетині ручки різко зігнуті під гострим кутом, а місце їх вигину оформлене у вигляді «шипа». Одним кінцем вони кріпляться до горла трохи нижче вінця, іншим – до пологих плечей амфори (Panella, 1986: fig. 6; Peacock, Williams, 1991: p. 102, fig. 37; Martin-Kilcher, 1994: taf. 123, 2368; Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015: fig. 8, 1, 2) (Рис. 1: 2–4). Загальна висота посудин варіюється в інтервалі 80–112 см (Martin-Kilcher, 1994: p. 672, taf. 123, 2368; Dyczek, 2001: p. 133). Діаметр вінця дорівнює 13,5–14 см (Martin-Kilcher, 1994: p. 672, taf. 123, 2368; Panella, 1986: fig. 6), а максимальний діаметр тулуба становить 30–34 см (Dyczek, 2001: p. 133; Panella, 1986: fig. 6).

Зразком для їх форми послужили амфори варіанту I-F за класифікацією С.Ю. Монахова, що виготовляли на Родосі у другій половині II–I ст. до н.е. (Монахов, 2003: с. 120–122, табл. 84, 1–6) (Рис. 1: 1). Від свого прототипу посудини, що досліджуються відрізняються більш витягнутою формою тулуба, «шиповидною» формою ручок, а також місткістю. Якщо обсяг родоської тари пізньоелліністичного часу коливався між 25,24 та 27,23 л (Монахов, 2003: прил. 1, с. 214), то амфор типу Camulodunum 184 він переважно становить 13,6 л (Tyers, 1996: p. 93; Dyczek, 2001: p. 134), хоча відомий екземпляр, що вміщує лише 8,5 л (Dyczek, 2001: p. 134).

Через таку сильну морфологічну близькість до свого прототипу посудини, які нас цікавлять називають родоськими (Bezeczky, 2013: p. 35–50), пізньородоськими (Panella, 1986: p. 40; Auriemma, Degrassi, Quiri, 2015: p. 145; Auriemma, Quiri, 2006: p. 230), родосько-римськими (Jurišić, 2000: p. 14) або амфорами родоського типу (Peacock, 1977: p. 266–270; Peacock, Williams, 1991: p. 102; Tyers, 1996: p. 93). Натомість, С.Ю. Внуков відносить їх до псевдородоської тари (Внуков, 2003: с. 197).

Формувальна маса, з якої виготовляли амфори типу Camulodunum 184, неоднорідна. Відмінності у кольорі та складі керамічного тіста таких посудин вказують на те, що їх випускали не в одному виробничому пункті, а в декількох. Д. Пекок виділив шість петрографічних груп та пов'язав їх з виробничими центрами егейського регіону. Дві групи, на думку вченого, мають родоське походження (Peacock, 1977: p. 266–269). Спираючись на результати петрографічних аналізів, Т. Бежецький зробив припущення про випуск таких амфор на Родосі, в невідомих центрах родоської Переї, на Косі та біля Ефесу або у долині р. Меандр (Bezeczky, 2013: p. 41–44). Частину посудин могли також виготовляти на острові Міконос (або на північно-західному узбережжі Малої Азії) та на Нісіросі (Nagy, Szakmány, 2015: p. 177).

Археологічними даними поки що підтверджується виробництво лише на Родосі, де було відкрито

залишки обпалювальної печі з бракованими амфорами типу Camulodunum 184 всередині (Bezeczky, 2013: p. 38, 39, fig. 22).

Петрографічні аналізи знахідок досліджуваного різновиду тари з Тіри не здійснювались, проте на підставі візуальних відмінностей керамічного тіста їх можна розділити на п'ять груп:

1. Щільна глина з нерівномірним випалом (червоного кольору зовні, сірого – з середини), містить домішки великих вапнякових часток. З цього тіста виготовлена кругла в перетині ручка (діаметр – 3 см), що збереглась на повну висоту (24,3 см) (Рис. 1: 5). Вона була виявлена у 1974 р., проте місце та обставини знахідки не відомі[1].

2. Щільна глина червоного кольору, містить вапнякові та залізисті включення, пісок. До цієї групи відноситься фрагмент вінця з ручкою. Ручка кругла в перетині (діаметр – 3,2 см), збереглась на висоту 10 см. Діаметр вінця встановити не вдалось (Рис. 1: 6)[2]. Уламок було знайдено у 1976 р. під час демонтажу кладок III–IV ст. н.е., куди він, вірогідно, потрапив з більш ранніх нашарувань (Клейман и др., 1976: с. 3, 21).

3. Щільна глина червоного кольору, з домішками вапнякових часток та піску. Ангоб світло-червоний. Група представлена двома фрагментами

[1] Фрагмент зберігається в фондах Одеського археологічного музею НАН України (далі ОАМ НАНУ). Шифр: БД–74, Сп. …3/4.
[2] Знахідка зберігається в фондах ОАМ НАНУ. Шифр: БД–76, Инв. № 156.

ручок. Один уламок виявлено у 1996 р. під час дослідження залишків споруди рубежу XIII–XIV ст., що перекривала «будівлю вексилляції» II–III ст. н.е. (Росохацкий и др., 1996: с. 2, 45, 56). Висота круглого в перетині фрагменту (діаметр – 3,1 см) не перевищує 6,9 см (Рис. 1: 7)[3]. Інший уламок знайдено в культурному шарі I–III ст. н.е. під час археологічних досліджень у 2008 р. (Самойлова и др., 2008: с. 95, 201). Він також округлий в перетині, проте зберігся на висоту 13,5 см (Рис. 1: 8)[4].

4. Щільна глина рожевого кольору, з домішками піску. Ангоб бежевий. До цієї групи відноситься фрагмент овальної в перетині ручки (3,3 х 2,4 см), заввишки 8,3 см (Рис. 1: 9). Обставини та точне місце знахідки не відомі[5].

5. Щільна глина темно-жовтого кольору, містить рідкі домішки залізистих включень, пісок. Група представлена уламком округлої в перетині ручки (діаметр – 3,5 см), що збереглась на висоту 8,2 см (Рис. 1: 10). Знайдений у 2004 р. разом з археологічними матеріалами I–IV ст. н.е. в нашаруванні золотоординського періоду (Самойлова и др., 2004: с. 11, 12)[6].

Судячи зі знахідок уламків аналогічних амфор з Ефесу, котрі досліджувались з використанням при-

[3] Фрагмент зберігається в фондах Білгород-Дністровського краєзнавчого музею (далі БДКМ). Шифр: БТЭ–96, РГД, С. 5.
[4] Знахідка зберігається в фондах БДКМ. Шифр: БТЭ–08, Сп. 126.
[5] Фрагмент зберігається в фондах БДКМ. Шифр: А 14, БД…335.
[6] Знахідка зберігається в фондах БДКМ. Шифр: БТЭ–04, Сп. 91.

родничо-наукових методів, візуальні характеристики групи 1 властиві для продукції Родоса, а груп 2 та 3 – для нелокалізованих центрів родоської Переї (Bezeczky, 2013: p. 41, 45). Посудини, віднесені до груп 4 та 5, також могли бути виготовлені у Східному Середземномор'ї, можливо, недалеко від Родосу. Виробництво амфор за єдиним морфологічним стандартом означає, що і сам їх вміст мусив мати однакові властивості та міг бути виготовленим за однією технологією.

Як і родоська тара елліністичного періоду, амфори типу Camulodunum 184 були призначені для транспортування вина (Peacock, Williams, 1991: p. 103; Sciallano, Sibella, 1991: p. 90; Bezeczky, 2013: p. 36). В римський час в них переважно перевозився пассум (passum) – родзинкове солодке вино, яке виготовляли з підв'яленого винограду. Про це свідчить напис фарбою (tituli picti), нанесений на амфору досліджуваного типу з Помпеїв. На ній читається PASSUM RHODIVM / P COELI GALLI (Williams, 2003: p. 28; Bezeczky, 2013: p. 36). Цей доволі дорогий сорт вина був дуже популярним у Римській імперії через високі смакові якості. Окрім родоського в tituli picti згадується також лікійський пассум, тому, на думку П. Дичека, амфори типу Camulodunum 184 використовувалися для перевезення вина не лише з Родосу, але й з Лікії (Dyczek, 2001: p. 135). Відомий також критський пассум, про

який йдеться в працях античних авторів. Він транспортувався й зберігався у амфорах типу Dressel 43/AC4 (Williams, 2003: p. 28; Marangou-Lerat, 1996: p. 84–89, pl. XIX–XXI; Van den Berg, 2012: p. 218; Bezeczky, 2013: p. 77; Quiri, 2015: p. 167; **Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015**: p. 278, 279). Цікаво, що між цими посудинами та амфорами типу Camulodunum 184 чітко простежуються певні морфологічні схожості.

Слід відзначити, що інколи обидва різновиди амфорної тари могли використовуватися для перевезення консервованих фруктів. Наприклад, на верхню частину амфори типу Dressel 43/AC4, знайдену в Лондоні, нанесено tituli picti, в якому згадуються плоди горобини садової (Williams, 2003: p. 28, 30). Під час дослідження залишків корабельної катастрофи Dramont D з морського дна піднято кілька амфор типу Camulodunum 184, що містили інжир (Peacock, Williams, 1991: p. 103). Цілком можливо, що ці плоди були законсервовані у пассумі (Van den Berg, 2012: p. 216) або у сапі (sapa) – винному напої (Williams, 2003: p. 30).

У елліністичний час Родос був одним з найбільших виробників і експортерів вина в Середземноморському регіоні (Монахов, 2003: с. 8; Матеевич, Самойлова, 2017: с. 27). Тому не дивно, що і в римську епоху товари, які транспортувались у амфорах «родоського типу» отримали дуже широке розпов-

сюдження. Вони надходили як до столиці, так і до самих віддалених частин Римської імперії. Амфори типу Camulodunum 184 були виявлені на території колишніх провінцій: Азія, Крит і Кіренаїка, Африка, Єгипет, Іудея, Кіпр, Ахайя, Далмація, Верхня та Нижня Мезії, Нижня та Верхня Паннонії, Італія, Норик, Рація, Верхня та Нижня Германії, Бельгіка, Британія, Лугдунська Галлія, Нарбонська Галлія, Аквітанія, Тарраконська Іспанія, Лузітанія. Такі амфори були частиною корабельних вантажів суден, що затонули біля Балеарських островів, Сардинії, Сицилії, узбережжя Адріатичного та Егейського морів[7].

Ареал розповсюдження амфор цього типу вказує на те, що їх виробництво було орієнтовано, насамперед, на задоволення попиту у екзотичному вині населення Риму та західних провінцій. Причому, такі посудини знаходять при дослідженні не лише цивільних населених пунктів, а й місць дислокації підрозділів римської армії. Наприклад, вони виявлені в легіонних таборах вздовж Рейну (Van den Berg, 2012: p. 216, 217), в Галлії, Італії, Паннонії (Bezeczky, 2013: p. 40). А надходження цих амфор до Британії Д. Пекок пов'язує з забезпеченням вином римських військ (Peacock, 1977: p. 270).

Знахідки даного різновиду тари за межами Рим-

---

[7] Докладніше дивись: Van den Berg, 2012, p. 229, fig. 2; Dyczek, 2001, p. 134, 135, fig. 69.

ської імперії нечисленні. Окремі партії родоського пассуму досягали Північного та Північно-Західного Причорномор'я. На це вказують фрагменти амфор типу Camulodunum 184, які було виявлено в Пантикапеї (Голофаст, 2010: с. 89, рис. 11, 7, 8) та Тірі.

Можливо, вони не отримали достатнього поширення у понтійському регіоні через невисокий попит у місцевого населення на якісні, дорогі сорти вина. Слід відзначити, що в Південному Причорномор'ї могло бути налагоджено власне виробництво вина за родоською рецептурою. Так, до продукції Гераклеї Понтійської належать світлоглиняні амфори типу С II за С.Ю. Внуковим, які морфологічно були дуже близькі до посудин, які досліджуються (Внуков , 1988: с. 202, 203, рис. 2, 4–5; Внуков, 2003: с. 96–102, рис. 34–37). Вочевидь, взірцем для їх форми, як і у випадку з амфорами типу Camulodunum 184, стала родоська тара пізньоеллініcтичного періоду (Внуков, 2003: с. 96). Проте продукція Гераклеї Понтійської, що містилась у амфорах типу С II, мала статус регіональної і за межами Причорномор'я поширення не отримала. До того ж, випуск цього різновиду тари не був тривалим. На думку С.Ю. Внукова, час побутування амфор типу С II припав на рубіж 60/50 рр. до н.е. – рубіж I ст. до н.е. – I ст. н.е. (Внуков, 2006: с. 167). На початку I ст. н.е. їх випуск припиняється і в Гераклеї

Понтійській відбувається повна переорієнтація на виробництво амфор типу С I за С.Ю. Внуковим, в яких транспортувався більш дешевий сорт вина, що імітував продукцію острова Кос (Внуков, 2006: с. 232; Внуков, 2013: с. 80).

Що стосується амфор типу Camulodunum 184, то їх виготовлення було розпочато після окупації Родосу у 43/42 р. до н.е. та подальшого включення його до складу Римської держави. Найскоріше, це відбулося наприкінці I ст. до н.е. (Peacock, Williams: 1991, p. 103)[8]. Найінтенсивніше такі посудини вироблялися з рубежу I ст. до н.е. – I ст. н.е. по середину II ст. н.е., коли вони були одним з найпоширеніших різновидів східно-середземноморської тари у західній частині Римської імперії (Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015: p. 272–282, tab. 1). В цей період, пассум, що містився у амфорах типу Camulodunum 184, у великому обсязі завозився до Риму. Проте, за правління Траяна, його критський аналог, який доставлявся у амфорах типу Dressel 43/AC4, практично витіснив родоське вино з ринків столиці Імперії (Rizzo, 2004: p. 176, 177). За Антоніна Пія відсоток надходження амфор типу Camulodunum 184 знову збільшується (Rizzo, 2004: p. 181, 183), втім, після середини II ст. н.е. такі по-

[8] Мало ймовірно, що виробництво пізньогераклейської псевдородоської тари передувало випуску амфор типу Camulodunum 184. Вірогідно, початок виготовлення посудин типу С II за С.Ю. Внуковим припадає на кінець I ст. до н.е.

судини в Римі не відомі (Pascual Berlanga, Ribera і Lacomba, 2015: p. 282). Слід відзначити, що найбпізніші знахідки цього різновиду тари зафіксовані на території Валенсії (Тарраконська Іспанія), де датуються кінцем II ст. н.е. (Pascual Berlanga, Ribera і Lacomba, 2015: p. 282, fig. 6, 1–3). Амфори, що були виявлені у Ліоні в археологічних контекстах кінця II – середини III ст. н.е. і які дослідники відносять до типу Camulodunum 184 (Pascual Berlanga, Ribera і Lacomba, 2015: tab. 1) насправді являють собою його імітацію (Auriemma, Degrassi, Quiri, 2015: p. 145). Знахідки таких посудин відомі також на Криті (Hayes, 1983: p. 151, fig. 24, A66), в Ефесі (Ladstätter, 2010: p. 190, 258, taf. 103, A-K712, 130, A-K712), в Тергесті (Auriemma, Degrassi, Quiri, 2015: fig. 3) та у Виминаціумі (Bjelajac, 1996: c. 39, sl. XI, 48).

Амфори типу Camulodunum 184 потрапляють у причорноморський регіон в період їх найбільш інтенсивного виробництва. У Пантикапеї їх уламки було знайдено в зольнику римського часу, який формувався з I ст. н.е. по другу чверть II ст. н.е. (Голофаст, 2010, с. 91). Фрагменти аналогічних посудин, виявлені в результаті археологічних досліджень Тіри, переважно походять з перевідкладених нашарувань, або датуються доволі широко. Можна припустити, що родоський пассум ввозився сюди приблизно в той самий час, що і на Боспор.

Висновки. Таким чином, приблизно в I – другий чверті II ст. н.е. Тіра імпортувала passum, що містився в амфорах типу Camulodunum 184. Він ввозився з Родосу, родоської Переї та двох невстановлених пунктів, які, імовірно, розташовувались у Східному Середземномор'ї. Ці поставки призначалися для заможного населення міста і були нечисленними. Надходження таких амфор до Тіри, найскоріше, є наслідком відновлення торгових зв'язків з Родосом та родоською Переєю, що увійшли на той час до складу Римської імперії. Однак, ці контакти вже не були такими інтенсивними, як в елліністичну епоху та мали спорадичний характер. Знахідки в Тирі дозволяють розширити ареал розповсюдження амфор типу Camulodunum 184 і на регіон Північно-Західного Причорномор'я.

Список використаних джерел і літератури

1. Внуков, 1988 – Внуков С.Ю. Светлоглиняные широкогорлые амфоры Северо-Западного Крыма // Советская археология. 1988. № 3. С. 198–206.
2. Внуков, 2003 – Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. (морфология). М., 2003. 235 с.
3. Внуков, 2006 – Внуков С.Ю. Причерноморские амфоры I в. до н.э. – II в. н.э. Ч. II. Петрография, хронология, проблемы торговли. СПб., 2006. 320 с.
4. Внуков, 2013 – Внуков С.Ю. Потребление вина поздними скифами Северо-Западного Крыма // Orientalia et Classica: Труды Института восточных культур и античности. 2013. Вып. L. С. 79–86.
5. Голофаст, 2010 – Голофаст Л.А. Амфорная тара из раскопок зольника римского времени у подножия горы Митридат в Керчи // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. 2010. XVI. С. 82–139.

6. Зеест, 1960 – Зеест И.Б. Керамическая тара Боспора // Материалы и исследования по археологии СССР. 1960. 83. 180 с.
7. Клейман и др., 1976 – Клейман И.Б., Кравченко А.А., Сон Н.А., Самойлова Т.Л. Отчет о раскопках Тиры и средневекового Белгорода, проведенных Белгород-Тирской экспедицией Одесского археологического музея АН УССР в 1976 г. // Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України. Д. № 86804.
8. Матеевич, Самойлова, 2017 – Матеевич Н., Самойлова Т.Л. Амфорные клейма из Тиры (раскопки 1998–2008 гг.). К., 2017. 234 с.
9. Монахов, 2003 – Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. Москва-Саратов, 2003. 352 с.
10. Росохацкий и др., 1996 – Росохацкий А.А., Яременко А.В., Кожокару В., Оприш И. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции Института археологии НАН Украины при участии Института фракологии Румынии в 1996 г. // Науковий архів Одеського археологічного музею НАН України.
11. Самойлова, 1978 – Самойлова Т.Л. Основные типы амфор I–IV вв. н.э. из Тиры // П.О. Карышковский (отв. ред.). Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. К., 1978. С. 254–266.
12. Самойлова и др., 2004 – Самойлова Т.Л., Смольянинова С.П., Богуславский Г.С., Ветчинникова Н.Е., Остапенко П.В. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2004 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Д. № 2004/174.
13. Самойлова и др., 2008 – Самойлова Т.Л., Богуславский Г.С., Остапенко П.В., Ветчинникова Н.Е., Смольянинова С.П., Савельев О.К. Отчет о работе Белгород-Тирской экспедиции в 2008 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. Д. № 2008/36.
14. Auriemma, Degrassi, Quiri E, 2015 – Auriemma R., Degrassi V., Quiri E. Eastern amphora imports in the Adriatic Sea: evidence from terrestrial and underwater contexts of the Roman Imperial age // S. Demesticha (ed.). Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Meditrranean. Uppsala, 2015. P. 139–160.
15. Auriemma, Quiri, 2006 – Auriemma R., Quiri E. Importazioni di anfore orientali nel Salento tra primo e medio Impero // S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux (eds.). Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie. Actes de la table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar). Bordeaux, Zadar, 2006. P. 225–251.
16. Bezeczky, 2013 – Bezeczky T. The Amphorae of Roman Ephesus // Forschungen in Ephesos. Wien, 2013. XV/1. 382 p.

17. Bjelajac, 1996 – Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja. Belgrade, 1996. 149 c.
18. Callender, 1965 – Callender M.H. Roman Amphorae, with Index of Stamps. London, 1965. 330 p.
19. Dyczek, 2001 – Dyczek P. Roman Amphorae of the 1st – 3rd Centuries AD Found on the Lower Danube. Typology. Warszaw, 2001. 387 p.
20. Hayes, 1983 – Hayes J.W. The Villa Dionysos Excavations, Knossos: the Pottery // Annual of the British School at Athens. 1983. 78. P. 97–169.
21. *Jurišić,* 2000 – *Jurišić* M. Ancient shipwrecks of the Adriatic. // BAR. International series. Oxford, 2000. 828. 169 p.
22. Kelemen, 1988 – Kelemen M.H. Roman amphorae in Pannonia II // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1988. XL. P. 111–150.
23. Ladstätter – Ladstätter S. Keramik // F. Krinzinger (ed.). Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheiten 1 und 2 // Baubefund, Ausstattung, Funde, Forschungen in Ephesos. Wien, 2010. VIII/8. P. 172–279.
24. Marangou-Lerat, 1996 – Marangou-Lerat A. Le vin et les amphores de Crète de l´époque classique à l'époque impériale // Études Crétoises. Athens–Paris, 1996. 30. 232 p.
25. Martin-Kilcher, 1994 – Martin-Kilcher S. Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst. Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte. Band 3. // Forscungeb in Augst 7/3. Augst, 1994. P. 618–795.
26. Nagy, Szakmány, 2015 – Nagy A., Szakmány G. Savariában talált rhodosi amphorák petrográfiai elemzése // Archeometriai Műhely. 2015. XII. 3. P. 177–187.
27. Panella, 1986 – Panella C. Oriente ed Occidente: considerazioni su alcune anfore «Egee» di eta imperial a Ostia // Bulletin de Correspondance Hellenigue. 1986. Suppl. XIII. P. 609–635.
28. Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015 – Pascual Berlanga G., Ribera i Lacomba A. Eastern amphorae in Valentia (1st century BC – 3rd century AD) and Pompeii (1st century BC to AD 79) // S. Demesticha (ed.). Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. Uppsala, 2015. P. 269–286.
29. Peacock, 1977 – Peacock D. Roman amphorae: typology, fabric and origins // Méthodes classiques et méthodes formelles dans l 'étude des amphores, Collection de l'Ecole Française de Rome. Rome, 1977. 32. P. 261–278.
30. Peacock, Williams, 1991 – Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy: An Introductory Guide. London-New York, 1991. 239 p.

31. Quiri, 2015 – Quiri E. Imports of eastern transport amphorae to Turin (Italy) // S. Demesticha (ed.). Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. Uppsala, 2015. P. 161–180.
32. Riley, 1979 – Riley J. The Coarse Pottery from Berenice // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Vol. II. Tripoli, 1979. P. 91–467.
33. Rizzo, 2004 – Rizzo G. Instrumenta Urbis I: ceramiche fini da mensa, Lucerne ed anfore a Roma nei primi due secoli dell'Impero // Collection de l'École française de Rome. Rome, 2004. 307. 252 p.
34. Sciallano, Sibella – Sciallano M., Sibella P. Amphores: comment les identifi er? Aix-en-Provence, 1991. 131 p.
35. Tyers, 1996 – Tyers P. Roman Pottery in Britain. London, 1996. 226 p.
36. Van den Berg, 2012 – Van den Berg J. Rare and Exotic Amphorae in North-West Europe: Finds from the Roman Fort on the Kops Plateau, Nijmegen // Journal of Roman Pottery Studies. Oxford, 2012. Vol. 15. P. 215–232.
37. Williams, 2003 – Williams D. Cretan wine in Roman Britain // Journal of Roman Pottery Studies. Oxford, 2003. Vol. 10. P. 26–31.

References

1. Auriemma, Degrassi, Quiri E, 2015 – Auriemma R., Degrassi V., Quiri E. Eastern amphora imports in the Adriatic Sea: evidence from terrestrial and underwater contexts of the Roman Imperial age // S. Demesticha (ed.). Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Meditrranean. Uppsala, 2015. P. 139–160.
2. Auriemma, Quiri, 2006 – Auriemma R., Quiri E. Importazioni di anfore orientali nel Salento tra primo e medio Impero // S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux (eds.). Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie. Actes de la table ronde du 18 au 22 septembre 2001 (Zadar). Bordeaux, Zadar, 2006. P. 225–251.
3. Bezeczky, 2013 – Bezeczky T. The Amphorae of Roman Ephesus // Forschungen in Ephesos. Wien, 2013. XV/1. 382 p.
4. Bjelajac, 1996 – Bjelajac L. Amfore gornjo mezijskog Podunavlja. Belgrade, 1996. 149 c.
5. Callender, 1965 – Callender M.H. Roman Amphorae, with Index of Stamps. London, 1965. 330 p.
6. Dyczek, 2001 – Dyczek P. Roman Amphorae of the 1st–3rd Centuries AD Found on the Lower Danube. Typology. Warszaw, 2001. 387 p.
7. Golofast, 2010 – Golofast L.A. Amfornaya tara iz raskopok zol'nika

rimskogo vremeni u podnozhiya gory Mitridat v Kerchi. [Amphorae from the roman cinder heap uncovered at the foot of Mithridates Mount in Kerch] // Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii. 2010. XVI. S. 82–139. [in Russian].
8. Hayes, 1983 – Hayes J.W. The Villa Dionysos Excavations, Knossos: the Pottery // Annual of the British School at Athens. 1983. 78. P. 97–169.
9. Jurišić, 2000 – Jurišić M. Ancient shipwrecks of the Adriatic. // BAR. International series. Oxford, 2000. 828. 169 p.
10. Kelemen, 1988 – Kelemen M.H. Roman amphorae in Pannonia II // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1988. XL. P. 111–150.
11. Kleyman ta in., 1976 – Kleyman I.B., Kravchenko A.A., Son N.A., Samoylova T.L. Otchet o raskopkakh Tiry i srednevekovogo Belgoroda, provedennykh Belgorod-Tirskoy ekspeditsiyey Odesskogo arkheologicheskogo muzeya AN USSR v 1976 g. // Naukovyi arkhiv Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu NAN Ukrainy. D. № 86804.
12. Ladstätter – Ladstätter S. Keramik // F. Krinzinger (ed.). Hanghaus 2 in Ephesos. Die Wohneinheiten 1 und 2 // Baubefund, Ausstattung, Funde, Forschungen in Ephesos. Wien, 2010. VIII/8. P. 172–279.
13. Marangou-Lerat, 1996 – Marangou-Lerat A. Le vin et les amphores de Crète de l´époque classique à l'époque impériale // Études Crétoises. Athens–Paris, 1996. 30. 232 p.
14. Martin-Kilcher, 1994 – Martin-Kilcher S. Die römischen Amphoren aus Augst und Kaiseraugst. Ein Beitrag zur römischen Handels- und Kulturgeschichte. Band 3. // Forscungeb in Augst 7/3. Augst, 1994. P. 618–795.
15. Mateyevich, Samoylova, 2017 – Mateyevich N., Samoylova T.L. Amfornyye kleyma iz Tiry (raskopki 1998–2008 gg.). [Amphora stamps from Tyras (excavations 1998–2008).]. K., 2017. 234 s. [in Russian].
16. Monakhov, 2003 – Monakhov S.Yu. Grecheskiye amfory v Prichernomor'ye. Tipologiya amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoy tare: Katalog-opredelitel'. [Greek amphorae in Northern Pontic area. Typology of amphorae of leading centers-exporters of goods in ceramic containers]. Moskva-Saratov, 2003. 352 s. [in Russian].
17. Nagy, Szakmány, 2015 – Nagy A., Szakmány G. Savariában talált rhodosi amphorák petrográfiai elemzése // Archeometriai Műhely. 2015. XII. 3. P. 177–187.
18. Panella, 1986 – Panella C. Oriente ed Occidente: considerazioni su alcune anfore «Egee» di eta imperial a Ostia // Bulletin de Correspondance Hellenigue. 1986. Suppl. XIII. P. 609–635.
19. Pascual Berlanga, Ribera i Lacomba, 2015 – Pascual Berlanga G., Rib-

era i Lacomba A. Eastern amphorae in Valentia (1st century BC – 3rd century AD) and Pompeii (1st century BC to AD 79) // S. Demesticha (ed.). Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. Uppsala, 2015. P. 269–286.
20. Peacock, 1977 – Peacock D. Roman amphorae: typology, fabric and origins // Méthodes classiques et méthodes formelles dans l 'étude des amphores, Collection de l'Ecole Française de Rome. Rome, 1977. 32. P. 261–278.
21. Peacock, Williams, 1991 – Peacock D., Williams D. Amphorae and the Roman economy: An Introductory Guide. London-New York, 1991. 239 p.
22. Quiri, 2015 – Quiri E. Imports of eastern transport amphorae to Turin (Italy) // S. Demesticha (ed.). Per Terram, Per Mare. Seaborne Trade and the Distribution of Roman Amphorae in the Mediterranean. Uppsala, 2015. P. 161–180.
23. Riley, 1979 – Riley J. The Coarse Pottery from Berenice // Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice). Vol. II. Tripoli, 1979. P. 91–467.
24. Rizzo, 2004 – Rizzo G. Instrumenta Urbis I: ceramiche fini da mensa, Lucerne ed anfore a Roma nei primi due secoli dell'Impero // Collection de l'École française de Rome. Rome, 2004. 307. 252 p.
25. Rosokhatskiy i dr., 1996 – Rosokhatskiy A.A., Yaremenko A.V., Kozhokaru V., Oprish I. Otchet o rabote Belgorod-Tirskoy ekspeditsii Instituta arkheologii NAN Ukrainy pri uchastii Instituta frakologii Rumynii v 1996 g. // Naukovyi arkhiv Odeskoho arkheolohichnoho muzeiu NAN Ukrainy.
26. Samoylova, 1978 – Samoylova T.L. Osnovnyye tipy amfor I–IV vv. n.e. iz Tiry. [The main types of amphorae of the 1st–4th centuries AD from Tyras] // P.O. Karyshkovskiy (ed.). Arkheologicheskiye issledovaniya Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya. K., 1978. S. 254–266. [in Russian].
27. Samoylova i dr., 2004 – Samoylova T.L., Smol'yaninova S.P., Boguslavskiy G.S., Vetchinnikova N.E., Ostapenko P.V. Otchet o rabote Belgorod-Tirskoy ekspeditsii v 2004 g. // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. D. № 2004/174.
28. Samoylova i dr., 2008 – Samoylova T.L., Boguslavskiy G.S., Ostapenko P.V., Vetchinnikova N.E., Smol'yaninova S.P., Savel'yev O.K. Otchet o rabote Belgorod-Tirskoy ekspeditsii v 2008 g. // Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. D. № 2008/36.
29. Sciallano, Sibella – Sciallano M., Sibella P. Amphores: comment les identifi er? Aix-en-Provence, 1991. 131 p.

30. Tyers, 1996 – Tyers P. Roman Pottery in Britain. London, 1996. 226 p.
31. Van den Berg, 2012 – Van den Berg J. Rare and Exotic Amphorae in North-West Europe: Finds from the Roman Fort on the Kops Plateau, Nijmegen // Journal of Roman Pottery Studies. Oxford, 2012. Vol. 15. P. 215–232.
32. Vnukov, 1988 – Vnukov S.Yu. Svetloglinyanyye shirokogorlyye amfory Severo-Zapadnogo Kryma [Light clay amphorae with wide necks from North-West Crimea] // Sovetskaya arkheologiya. 1988. № 3. S. 198–206. [in Russian].
33. Vnukov, 2003 – Vnukov S.Yu. Prichernomorskiye amfory I v. do n.e. – II v. n.e. (morfologiya). [The Black Sea amphorae of the 1st c. BC – the 2nd c. AD (morphology)]. M., 2003. 235 s. [in Russian].
34. Vnukov – Vnukov S.Yu., 2006. Prichernomorskiye amfory I v. do n.e.– II v. n.e. Chast' II. Petrografiya, khronologiya, problemy torgovli. [The Black Sea amphorae of the 1st c. BC – the 2nd c. AD II: Petrography, chronology and trade questions]. SPb., 2006.320 s. [in Russian].
35. Vnukov, 2013 – Vnukov S.Yu. Potrebleniye vina pozdnimi skifami Severo-Zapadnogo Kryma. [Wine consumption by late Scythians of the North-Western Crimea] // Orientalia et Classica: Trudy Instituta vostochnykh kul'tur i antichnosti. 2013. Vyp. L. S. 79–86. [in Russian].
36. Williams – Williams D. Cretan wine in Roman Britain // Journal of Roman Pottery Studies. Oxford, 2003. Vol. 10. P. 26–31.
37. Zeest, 1960 – Zeest I.B. Keramicheskaya tara Bospora. [Ceramic vessels of Bosporus]. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR. 1960. 83. 180 s. [in Russian].

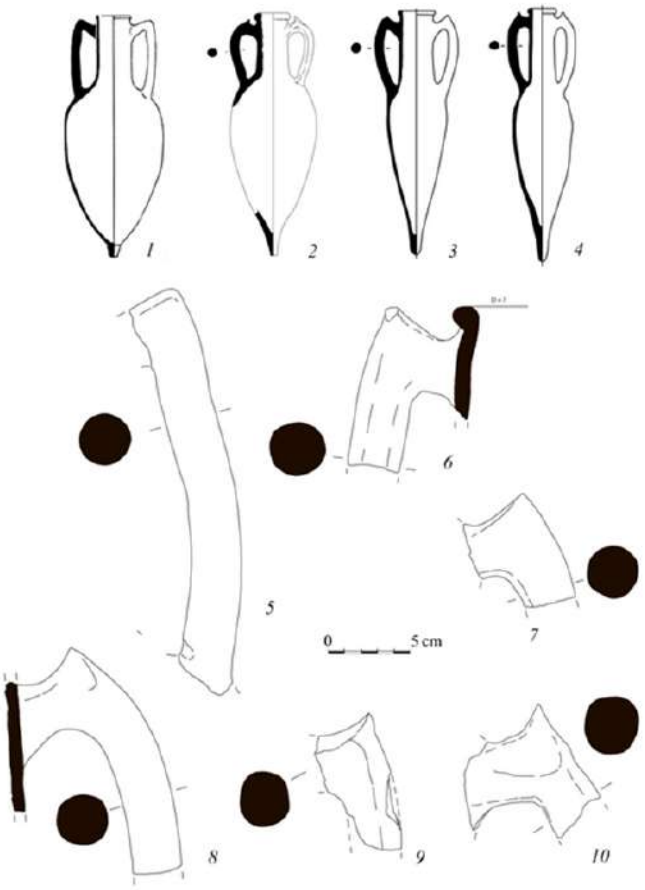

Рис. 1. Амфори типу Camulodunum 184 (2–10) та їх прототип (1). 1 – Антикітера (за: Монахов, 2003); 2 – Помпеї (за: Panella, 1986); 3 – Камулодун; 4 – Аугст (за: Bezeczky, 2013); 5–10 – Тіра

УДК 39(=161.2)(477.74)(478.9)(498)
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189306

В'ячеслав Кушнір
ORCID.ORG/0000-0003-3058-3019
Професор кафедри археології та
етнології України
факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова (Україна, Одеса)
*v_kushnir@ukr.*net

ПОБЕРЕЖЖЯ В УКРАЇНО-МОЛДОВСЬКОМУ ПОРУБІЖЖІ

Назва «Побережжя», яка відома в історіографії з XVIII століття, засвідчує наслідки високої інтенсивності міжкультурних українсько-молдовських комунікацій в конкретному районі. Вони призвели до виокремлення в придністровській зоні Поділля особливого варіанту культури і ідентичності місцевого населення, яке в кінці XIX століття не пов'язувало себе з молдованами і українцями-подолянами. Процес формування етнографічної групи побережників не дійшов фінальної стадії, однак мав відчутний вплив на варіативність традиційної культури українців придністровської зони.

Ключові слова:*Україна, Молдова, порубіжжя, Побережжя, східнороманське населення.*

Vyacheslav Kushnir
ORCID.ORG/0000-0003-3058-3019
Professor of the Department of Archeology and
ethnology of Ukraine
Faculty of History and Philosophy
ONU named after I. I. Mechnikov (Ukraine, Odessa)
v_kushnir@ukr.net

COAST IN UKRAINE-MOLDOVA COAST

The name "Coast", which is known in historiography from the 18th century, testifies to the consequences of the high intensity of intercultural

Ukrainian-Moldovan communications in a particular area. They led to the isolation in the Transnistrian zone of Podillya of a special variant of culture and identity of the local population, which at the end of the nineteenth century did not associate itself with the Moldovans and Ukrainians. However, the process of forming an ethnographic group of coasters did not reach the final stage, but had a significant impact on the variability of the traditional culture of Ukrainians in the Transnistrian zone.

Keywords: *Ukraine, Moldova, border, coast, East Roman population.*

Актуальність. Україна на півдні межує з Румунією і Молдовою. На мапі це всього лише лінія, якою позначено кордон України з двома названими країнами. Та по обидві сторони державного кордону проживають українці, румуни і молдовани, співіснують поселення різних національностей. Отже, на відміну від державного кордону міжетнічний кордон має інший вигляд, а його територія входить до складу двох сусідніх держав. Тривалий період комунікаційних зав'язків між українцями, молдованами і румунами призвів до утворення особливого соціокультурного простору, населення якого і можна ідентифікувати як прикордонну спільноту. Але кожна ділянка цього простору потребує окремого розгляду, оскільки формування цього простору, як і його специфіки на окремих його ділянках, відбувалося по різному.

На одній із ділянок етноконтактної зони, а саме на межі Степу і Лісостепу, на півночі Одеської області в сучасних її адміністративних кордонах і в південній частині Вінницької області у XVIII ст.

існувало територіально-адміністративне утворення під назвою «Побережжя». Побережжям у XIX ст. називали місцевість між рр. Мурахвою, Кодимою, Бугом та Дністром. Землі Південно-Східного Поділля до впадіння р. Ягорлик у Дністер належали Любомирським і мали назву «Побережжя Дністра». У 1797 році Павло I затвердив доповідь сенату щодо комісії, яка продавала «Поберезькі маєтки» (чи маєток «Побережжя») князя О. Любомирського. До його складу входили 14 ключів (Чечельницький, Попелюський, Піщанський, Савранський, Конецпольський, Юзефградський, Ракулівський, Крутянський, Нестоїтський, Чорнянський, Ягорлицький, Рибницький, Рашківський, Цекинівський), в яких знаходилося 187 населених пунктів (Кушнір, 2012: 36).

Метою і завданням даної статті є розгляд питання історії формування Побережжя на одній із ділянок придністровської зони – частині Південно-Східного Поділля в сучасних адміністративних межах півдня Вінницької області і півночі Одеської, його етно і соціокультурного простору за участю східнороманської діаспори, з'ясування етнокультурної ситуації в зоні Побережжя.

Історіографія. Обраний район прикордоння відрізняється від інших насамперед тим, що має назву. Побережжя згадується в працях українських і польський істориків різних часів. Розглядались пи-

тання походження назви, географічних меж, складу населення тощо. З окремих питань існують незначні розбіжності, розглянуті зокрема М.Крикуном. А.Яблоновський, наприклад, співставляв Побережжя з Поділлям, окреслюючи його межі Дністром, Мурафою та Бугом. Такої ж думки дотримувався Павло Чубинський – між Мурафою, Кодимою, Дністром і Бугом (Крикун, 2016: 112–115). Згадував про Побережжя Н.Михневич, зазначаючи, що територія Ольгопільського повіту, як і інших повітів Подільської губернії називається «Побережчина» (Никандр Михневич, СПб.,1852: 23). У середині XIX ст. Побережжя, як регіональну назву прикордонної території Південно-Східного Поділля і Степової України (від Ямполя через Кам'янку, Рашків і до Бендер) згадував Юзеф Ігнаци Крашевський (J.I. Kraszewski, 1845.–t.1.).

В кінці XIX ст. вийшла друком стаття анонімного автора під назвою «Побережье Подолии» (Киевская старина. –1898. –T.LXIII, сентябрь.). Вже сама назва статті вказує на район як периферію Поділля. Теми Побережжя опосередковано торкалися й інші дослідники (Кушнір, 2012: 36]. Відомостей про етнографію Побережжя XIX ст. не багато. Суттєво більше інформації про культуру населення XX ст. знаходимо в дослідженнях особливо після 1990-х років, зокрема в роботах О.Головка, В.Косаківського інших, достатніх для порівняльного аналізу,

розуміння соціальних процесів і етнокультурного розвитку.

Основна частина. Уявлення про Побережжя як особливий регіон формується поступово. Микола Крикун небезпідставно вважає виникнення поняття «Побережжя» у першій половині – середині XVIII століття, пов'язуючи його з активною колонізацію межиріччя Савранки – Кодими – Ягорлика – Дністра (Крикун, 2016: 115). Та все ж, слід визнати, що незважаючи на бідність населення Брацлавського воєводства початку XVII ст. (Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років: 14), землі поблизу Дністра все ж заселялись у XVI ст., роздавались привілеї на володіння селами. Так, у зверненні до польського короля Стефана і коронної канцелярії вказується, що 8 жовтня 1580 року під час пожежі у Вінницькому замку згорів привілей, виданий великим князем литовським Вітовтом Андрієві Судимонту на села, серед яких значаться Калаур з присілками, селище Рашків і річки Білоча, Молокіш, Рибниця (Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років: 281–282). Отже, в кінці XVI ст. У придністровській порубіжній зоні, в районі сучасної Кодимщини існують селища і присілки, переважно українські і молдовські. Формується українсько-молдовське порубіжжя. Відомі на сьогодні топоніми і гідроніми слід пов'язувати з переселенням молдован на лівий берег Дністра. На ран-

ньому етапі молдавські поселення часто виникали стихійно, наприклад, як село Нестоїта. Його появу пов'язують з молдованами, які знаходили у цій місцевості притулок, втікаючи від нападів кримських і буджацьких татар, про що свідчить і назва «Нестоїта» – сховище, пристанище, а також мікротопоніми Синдзир, Сала лунг. Таких поселень з'являється чимало. Сюди ж втікали і українці (Подольские епархиальные ведомости. – 1870. – № 12.–июнь.: 321).

Однак, східнороманський компонент був достатньо впливовим. У виданні «Географическое, гидрографическое, топографическое и экономическое описание Подольской губернии», автор, описуючи етнічний склад населення, зазначає, що біля річки Дністер у поселеннях побережних (підкреслено мною) багато оселилося волохів і молдован (Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.– Кам'янець-Подільський, 2001: 42). А.Яблоновський вважав Побережжя навіть неукраїнським районом (Крикун, 2016: 112), не вдаючись, однак, до належного обґрунтування свого твердження.

Іншої думки Н.Михневич. Він не приділяв належної уваги мовному питанню населення повіту, однак зазначив, що найбільше на Ольгопільщині українців, які «розмовляють корінною малоросійською мовою» (Вестник императорского русского географического общества. – СПб., 1852. – Часть

6. – Кн.1.,: 32). Згадує і молдован, наголошуючи що мовою і одягом вони відрізняються від українців. Розмовляють молдовською і носять «білі манти з довгими назад комірами у вигляді чотирикутника», тоді як українці-чоловіки носять «чорні свити без всяких шнурків і прикрас з круглими ззаду капюшонами (каптурами) і без них». Жінки-українки носять свити чорного і білого кольору, але без каптурів. На голові намітки із лляної домашньої пряжі у вигляді довгого і широкого рушника (Вестник императорского русского географического общества. – СПб.,1852. – Часть 6. – Кн.1.: 33).

Викликають інтерес етнографічні нотатки Ю. Крашевського, як від безпосереднього спостерігача побуту, громадських стосунків, антропологічних особливостей населення зокрема Балтського повіту (Кушнір, 2012: 393 – 401]. Відзначає, що саме українці складали чисельну більшість, а руську (українську – В.К.) мову, як найбільш розповсюджену, розуміли усі. Другими за чисельністю вважав молдован, які разом з українцями складали більшу частину населення краю. Важливі зафіксовані ним етнокультурні маркери, спостереження, зауваження. Так Ю. Крашевський повідомляє, що східноподільські дівчата волосся заплітають у коси і скручують на голові, носять запаски з сукна в клітину, намиста з бурштину, багато низок коралів. Одягають свити темно-коричневого кольору, без

прикрас. На свята замість фартухів використовують бавовняні хустини червоного кольору. Заміжні жінки на голові носять різних кольорів очіпки, намітки, також різних кольорів, навіть чорного. Чоловіки носять високі смушкові шапки чорного кольору, червоні або сизі пояси (Кушнір, 2012: 394).

Схоже, про молдован знав мало, та деякі притаманні культурі особливості відзначив. Вважав їх нарядними і вишуканими у білих засуканих по лікоть сорочках, обвитим різнобарвними стрічками волоссям. З одягу відзначає вишиті біля шиї гарним багатим узором сорочки. Чоловіки, крім червоних і сизих волошкових поясів, носили зелені бавовняні, вишивані, однак не носили їх на свиті, а під нею (Кушнір, 2012: 395). Молдовани-переселенці зберегли поміж українцями свою мову і звичаї, обряди, зокрема весільні, одяг, як нафрама, святкові прикраси із золотих і срібних монет, обрядове вбрання та інше (Кушнір, 2012: 397).

Більш детальний аналіз етнографічної ситуації знаходимо в праці «Побережье Подолии» (Киевская старина.–1898.–Т. LXIII, сентябрь: 65–74). Анонімний автор торкається низки ключових питань, таких як походження назви, етнічного складу населення, його культури. На початку статті наголошується, що йдеться саме про дністровське побережжя Поділля (підкреслене мною), а не про всю його територію. Ймовірно він або не мав достатньої інформації про

інші райони Побережжя, або свідомо зосередив увагу лише на поселеннях придністровської смуги. Про обізнаність автора свідчить його однозначні зауваження, що дністровське побережжя Поділля «досить різко відрізняється своїми етнографічними і культурними особливостями» (Киевская старина. –1898. –T.LXIII, сентябрь; 65), а усвідомлення ним регіональної окремішності знайшло своє відображення в назві «Побережжя», яку автор вважає народною (Киевская старина. –1898. –T.LXIII, сентябрь: 65).

Інформацію, зокрема про мовну ситуацію, більш пізнього періоду (1806 рік) знаходимо в «Географическом, гидрографическом, топографическом и экономическом описании Подольской губернии». «Дворяни розмовляють по-польски, у простого народу в повітах Балтському, Ольгопольському, Ямпольському, Брацлавському, Вінницькому, Літинському вимова українська, малоросійська, в інших повітах змішана з польською і мазурською, євреї говорять зіпсованою німецькою, а молдовани молдавською» (Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст. – Кам'янець-Подільський, 2001: 42).

Про українців і молдован у цій зоні писав Михайло Карачківський, який з 31 червня по 15 серпня 1928 року за дорученням історично – географічної комісії ВУАН (Гавриленко, Карачківський 1929,

Рукописний фонд бібліотеки Вернадського. – Ф.Х. Од.зб.11635) відвідав близько тридцяти населених пунктів, які за сучасним адміністративним розподілом входять до Балтського, Кодимського районів Одещини та Рибницького району Молдови.

Важливо, що інформація етнографічного характеру з наведених публікацій другої половини XIX – початку XX століття зібрана дослідниками безпосередньо в процесі спостереження за життєдіяльністю місцевого населення придністровської території. Такий підхід мінімізує вірогідність помилкового сприйняття дійсності, підвищує ступінь довіри до змісту друкованих публікацій, які дають вагомі підстави вважати, що принаймні у другій половині XIX століття у придністровській зоні в межах нашого дослідження українці і молдовани складали більшість населення і визначали її етнографічну специфіку.

З 1990-х років зібрано і введено до наукового обігу значний обсяг наративу, досліджено динаміку демографічного розвитку, етнічного складу населення, традиційної культури. Виявлено компоненти молдовських традицій у побуті українців, сімейній і календарній обрядовості, ткацтві. В сукупності матеріали XIX – першої половини XX ст. дають підстави для узагальнень, розуміння Побережжя як феномену на українсько-молдовському порубіжжі.

Матеріали і дослідження доводять, що контак-

тування носіїв слов'янського і східнороманського населення призвело до утворення соціокультурного простору з відчутним молдавським впливом, особливо у придністровській зоні Балтського повіту, принаймні до водорозділу річки Буг, що відзначали ще в XIX ст. (Киевская старина. –1898. – T.LXIII, сентябрь; с. 66). Інтенсивність комунікаційних процесів супроводжувалась формуванням спільноти, яка починала усвідомлювати власну суб'єктність, виокремлюючи себе з молдавського і українського (подільського) етнокультурного простору, в межах конкретної території. Мешканці Побережжя, принаймні в 10 кілометровій від Дністра, не вважали себе ні молдованами, ні подолянами, яких вони називали «руснаками» (Киевская старина.–1898.–T.LXIII, сентябрь; с. 66). Це переконливий доказ наявності процесу формування регіональної ідентичності і основи для утвердження відповідної назви – «Побережжя», яка відображає його етнографічну специфіку. Та побережники не стали етнографічною чи субетнічною групою з причини активної асиміляції молдован, особливо в першій половині XX століття. Але в культурі українців Побережжя залишилось чимало східнороманських компонентів, зокрема у традиційному ткацтві (Кушнір, 2012: 93–98; Кушнір, 2018: 27–38), в інших сегментах традиційної культури (Кушнір., Петрова, 2008). Наслідки активних взаємин українців

і молдован відобразились у народній культурі. Компоненти обрядової практики, фольклору, образотворчого мистецтва проникали в традиційне культурне середовище українців, аналогічні проникнення від українців сприймали і молдовани. Такі міжкультурні інтерференції й визначили специфіку культури Придністров'я. Вони і визначають особливість придністровського варіанту етнокультури українців, а територію як етноконтактну по обидві сторони державного кордону.

Виникає цілком логічне запитання про місце Побережжя в українсько-східнороманській етноконтактній зоні. На теренах України цей простір маркується наявністю молдавських поселень, функціонуванням у них мови, традиційної обрядово-побутової культури, які і забезпечували існування молдовської ідентичності. Однак такі поселення знаходилися в різних умовах, з різними можливостями підтримки своєрідності молдовської культури. Так в *зоні безпосереднього контакту* (Подністров'я) комунікаційні зв'язки молдовської діаспори з молдовським етнічним простором значно тісніші, ніж у віддалених від етнічного кордону районах. У зоні безпосереднього контакту, завдяки активнішим комунікаціям переселенців з історичною батьківщиною, молдавська діаспора у XIX ст. як суб'єкт мала суттєвий вплив на економічний і культурний розвиток регіону. Рівень комунікацій, порівняно з

поселеннями другої віддаленої зони, відзначався високою інтенсивністю, особливо у 1920-х роках, коли частина Побережжя входила до складу Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної республіки, а освіта і культура молдован підтримувалась на державному рівні.

У цій зоні молдовани проживали компактно, розселившись як моноетнічними поселеннями, так і разом з українцями в українсько-молдовських селах. Часто вони оселялись поруч з українцями, з часом об'єднувались в одне поселення, дотримуючись, однак, звичаїв локального розселення за національними ознаками. Наприклад, у селі Лабушна (на кінець XVIII ст. нараховувалось 64 господарства українців і 50 господарств молдован) (Рукописний фонд бібліотеки Вернадського.– Ф.Х. Од.зб.11635; с.176), Крутях (на кінець XVIII-початок XIX ст. зафіксовано 28 жител молдован і 37 жител українців), Красненькому (20 жител молдован і 8 українців), Гарабі (по 30 жител українців і молдован), Молокіші (72 житла молдован і 6 жител українців). Сусіднє з Лабушною село Плоть також поділялось на декілька частин, серед яких руснацька і молдавська. Значною частиною мешканців села Грабове у XIX ст. були молдовани. У 1950-х роках молдовани проживали у шістьох з двадцяти населених пунктів Кодимського району. Вони складали приблизно половину мешканців села Шершенці, 30 %

у селі Тимкове, стільки ж молдован нараховувалось в селах Слободзея, Волядинка, Лабушна (Мельничук, 1967: 58). Часто такі села об'єднувались в одне поселення. Низка поселень таких як Стримба, Фернатія, Євтодія розміщені групою вздовж річки Фернатія. Село Мошняги, що поблизу Євтодії, знаходиться на правому березі Кодими. Ще й сьогодні на теренах Кодимщини і Балтщини чимало молдавських топонімів нагадують про колишню присутність тут східнороманських першопоселенців. Станом на 1913 рік найбільша кількість молдован, або як ще їх називали мультан була в Ольгопільському, Ямпільському і Балтському повітах (тобто в межах Побережжя). Чимало з них українізувалися, сприйняли українську мову і культуру, однак до 30 тисяч молдавського населення користувалися молдовською мовою (Григоріїв, 2008: 35). Топоніми (Гиртопи,), гідроніми (Стримба, Фернатія інші), назви поселень (Мошняги, Стримба, Євтодія, Фернатія інші), засвідчують роль молдован в економічному і культурному освоєнні краю.

Молдавське населення віддалене від Дністра в районах Буго-Дністровського межиріччя знаходилось в *зоні обмежених комунікативних можливостей* як з Молдовою, так і молдавськими поселеннями діаспори, поступово асимільовувалось. За винятком моноетнічних молдавських поселень, в яких ендогамні шлюби, мовна і традиціні звича-

єво-обрядові практики стримували проникнення зовнішніх впливів у культурний простір молдован, забезпечували тривале існування архетипів як традиційно-побутових, так і мовних. Наприклад, у молдавських говорах Лівобережжя Дністра побутують давньомолдавські форми, невідомі румунській мові (Стати, 2009:184). У крупних моноетнічних поселеннях рівень молдавської ідентичності достатньо високий і сьогодні. При цьому інтенсивність комунікацій молдовських поселень з навколишнім іншим соціокультурним простором залишається не високою, що також сприяє збереженню мови, культури, молдовської самосвідомості.

Та навіть у першій, зоні безпосереднього контакту, процеси міжкультурних інтерференцій, акультурації і асиміляції молдован з часом посилювалися. Насамперед у змішаних українсько-молдавських селах. Тому, якщо до середини XX століття максимальний простір українсько-молдовського порубіжжя фіксується по річці Кодима, у другій половині століття він суттєво звужується до Дністра.

Зазначене актуалізує питання класифікації населення району, як соціокультурного суб'єкта. Назва «Побережжя» станом на другу половину XIX ст. дає підстави розглядати наявність процесу утворення історико-етнографічного району на достатньо обширній території взаємодії українського і молдавського населення. Питання складне, контра-

версійне в тлумаченнях і оцінках. Території, заселені різними етнічними спільнотами, кордони чи границі між державами і дотичні до них території давно стали об'єктом уваги дослідників різних наукових спеціалізацій. Паралельно з накопиченням наративів розроблялись методологічні підходи в атмосфері притаманних темі гострих але продуктивних дискусій. Вони стосувались важливих аспектів проблеми, у тому числі і понятійно-термінологічних. Незважаючи на різні погляди, наукові традиції, увага зосереджувались на пошуках універсального наукового інструментарію, зокрема і питання дефініцій. За відсутності єдиного підходу, застосовуються авторські методики у відповідності до історичної і етнокультурної специфіки конкретної території, специфіки предмету, часових і просторових умов, завданнями дослідження. У більшості випадків контактні території називають фронтиром – перехідною зоною, зоною зіткнення цивілізацій. Та у таких випадках йдеться переважно про значні за площею території з не менш масштабними процесами на кшталт навіть націєтворчих.

Однак, кожний фронтир має периферію зі своєю логікою розвитку і результатами. Південь України з його північним і північно-західним Причорномор'ям також розглядають як фронтир, як зону зіткнення Східної і Західної цивілізацій. Його кордони, структурно-змістове етнокультурне наповнення,

змінювались. Ситуація на Півдні України за доби середньовіччя за багатьма ознаками суттєво відрізнялася від ситуації у XVIII-XIX століттях. У XIX столітті південноукраїнський фронтир інший, як і його периферія. Однією з таких периферій фронтиру є дотична до сусіднього етнокультурного масиву територія, у нашому випадку Молдови і Румунії. Такі території, безпосередньо дотичні до державних кордонів, називають «пограниччя», «прикордоння» тощо.

Найвідповіднішим до нашої теми видається термін «порубіжжя». Він, на відміну від «пограниччя», «прикордоння», не обмежується територіями, прилеглими безпосередньо до державних кордонів. Основна відмінність у тому, що територія зони порубіжжя не є статичною, залежить від впливу різних чинників. Її межі можуть сягати значних відстаней від державного кордону, або максимально звужуватись до державного кордону, як у випадку з Побережжям у другій половині XX ст.

Висновки. Таким чином, у XVIII ст. у Південно-Східному Поділлі між річками Дністер, Мурахва, Ягорлик і Південний Буг існував історико-етнографічний район під назвою «Побережжя» своєрідність етнокультури якого, принаймні придністровської зони, була відзначена ще в XIX ст. Та побережники не стали етнографічною чи субетнічною групою з причини активного зростання чисельно-

сті українців і прискорення процесу гомогенізації, особливо в першій половині XX століття. Етнонім «побережники» втратив перспективу трансформуватись в автонім. Але в культурі українців придністровської зони Побережжя залишилось чимало східнороманських компонентів. Вони і визначають особливість придністровського варіанту етнокультури українсько-молдовського порубіжжя у XIX ст.

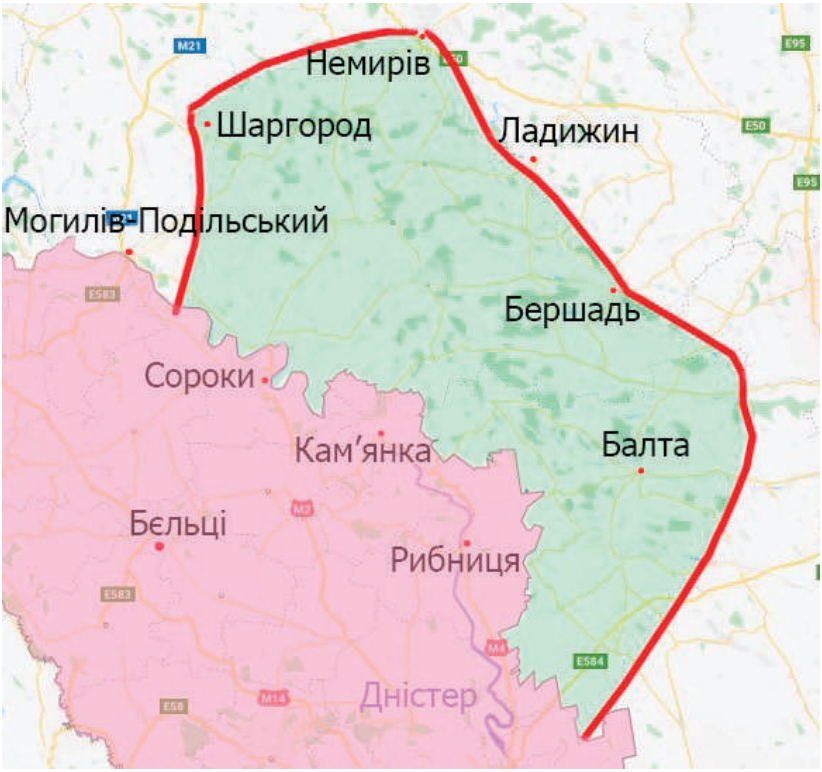

Рис. Мапа Побережжя

Список використаних джерел та літератури

1. Гавриленко, Карачківський 1929 – Гавриленко Т. Карачківський М. Північно – Західна Балтщина. “Історично – географічний збірник”. Т.III, К.,1929.
2. Географическое, гидрографическое, топографическое и экономическое описание Подольской губернии // Описи Подільської губернії кінця XVIII – початку XIX ст.-Кам’янець-Подільський, 2001.
3. Григоріїв, 2008 – Григоріїв Н.Я Поділля. Географічно-історичний нарис.– Кам’янець-Подільський, 2003.
4. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років (упорядники Микола Крикун, Олексій Піддубняк).–Львів, 2008.
5. Историко-статистическое описание села Нестоитой Балтского уезда // Подольские епархиальные ведомости. – 1870.– № 12.–июнь.
6. Карачківський, – Карачківський М. Північно-Західна Балтщина (мапа).– Рукописний фонд бібліотеки Вернадського.– Ф.Х. Од.зб.11635;
7. Киевская старина.–1898.–T.LXIII, сентябрь.
8. Кушнір, 2012 – Кушнір В.Г. Господарсько-побутова адаптація українців південно-західного степу і Нижнього Подунав’я.– Одеса, 2012.
9. Кушнір, 2012 – Кушнір В.Г. Етнографія Півдня України в спогадах Юзефа Крашевського // Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturove, etniczne I religijne na przestrzeni dziejow.– Krakow, 2012.
10. Кушнір, 2018 – Кушнір В.Г Орнаментика ткацьких виробів населення українсько-молдовського порубіжжя: традиційне і новаційне // Записки історичного факультету.– Вип 29.– Одеса, 2018.
11. Кушнір., Петрова, 2008 – Кушнір В.Г, Петрова Н.О. Весільна обрядовість українців Одещини.– Одеса, 2008.
12. Мельничук, 1967 – Мельничук О.С. Топоніміка Кодимського району Одеської області // Мовознавство. – Т. 14. – К., 1967.
13. Крикун,. 2016 – Крикун М. Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях.–Львів, 2016.
14. Никандр Михневич. Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Каменец-Подольской губернии // Вестник императорского русского географического общества. – СПб.,1852.– Часть 6.– Кн.1.
15. Стати, 2009 – Стати В. Молдаване. Историческое и этнополитическое исследование. – Кишинев, 2009.
16. J.I. Kraszewski, Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września, Vilno, 1845.–t.1.

References

1. Havrylenko, Karachkivskyi 1929 – Havrylenko T. Karachkivskyi M. Pivnichno – Zakhidna Baltshchyna. “Istorychno – heohrafichnyi zbirnyk”. [North-Western Baltic region. “Historical and Geographical Collection”] T.III, K.,1929. [in Ukraine]
2. Heohrafycheskoe, hydrohrafycheskoe, topohrafycheskoe y ekonomycheskoe opysanye Podolskoi hubernyy [Geographical, hydrographic, topographical and economic description of Podolsk province]// Opysy Podilskoi hubernii kintsia XVIII – pochatku KhIKh st.–Kamianets-Podilskyi, 2001. [in Ukraine]
3. Hryhoriiv, 2008 – Hryhoriiv N.Ia Podillia. Heohrafichno-istorychnyi narys.[Geographical-historical sketch]– Kamianets-Podilskyi, 2003. [in Ukraine]
4. Dokumentoy Bratslavskoho voievodstva 1566–1606 rokiv [Documents of the Bratislava Voivodeship of 1566–1606] (uporiadnyky Mykola Krykun, Oleksii Piddubniak).– Lviv, 2008. [in Ukraine]
5. Ystoryko-statystycheskoe opysanye sela Nestoytoi Baltskoho uezda [Historical and statistical description of the village of Nestoitoy Baltic county]// Podolskye eparkhyalnыe vedomosty. – 1870.– № 12.–yiun.[in Ukraine]
6. Karachkivskyi, . – Karachkivskyi M Pivnichno – Zakhidna Baltshchyna (mapa).[North-Western Baltic region]– Rukopysnyi fond biblioteky Vernadskoho.– F.Kh. Od.zb.11635;[in Ukraine]]
7. Kyevskaia staryna.–[Kiev antiquity]1898.–T.LXIII, sentiabr.
8. Kushnir, 2012 – Kushnir V.H. Hospodarsko-pobutova adaptatsiia ukraintsiv pivdenno-zakhidnoho stepu i Nyzhnoho Podunavia.–[Economic and household adaptation of Ukrainians in the southwestern steppe and Lower Danube region] Odesa, 2012. [in Ukraine]
9. Kushnir, 2012 – Kushnir V.H. Etnohrafiia Pivdnia Ukrainy v spohadakh Yuzefa Krashevskoho // Regiones euxinum spectantes. Stosunki kulturove, etniczne I religijne na przestrzeni dziejow.– [Ethnography of the South of Ukraine in the Memoirs of Jozef Krashevsky] Krakow, 2012. [in Poland]
10. Kushnir, 2018 – Kushnir V.H Ornamentyka tkatskykh vyrobiv naselennia ukrainsko-moldovskoho porubizhzhia: tradytsiine i novatsiine [Ornamentation of weaving products of the Ukrainian-Moldovan border population: traditional and innovative]// Zapysky istorychnoho fakultetu.– Vyp 29.– Odesa, 2018. [in Ukraine]
11. Kushnir., Petrova, 2008 – Kushnir V.H, Petrova N.O Vesilna obriadovist

ukraintsiv Odeshchyny.–[Wedding ceremony of Ukrainians of Odessa region] Odesa, 2008. [in Ukraine]
12. Melnychuk, 1967 – Melnychuk O.S Toponimika Kodymskoho raionu Odeskoi oblasti [Toponymics of the Kodyma district of Odessa region]// Movoznavstvo. – T. 14. – K., 1967. [in Ukraine]
13. Krykun,. 2016 – Krykun M. Kordony voievodstv Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittiakh.[Borders of the Provinces of Right-Bank Ukraine in the XVI–XVIII Centuries] – Lviv, 2016. [in Ukraine]
14. Nykandr Mykhnevych. Этnohrafycheskye y statystycheskye svedenyia ob Olhopolskom uezde Kamenets-Podolskoi hubernyy [Ethnographic and statistical information about the Olgopol district of Kamenets-Podilskyi province]// Vestnyk ymperatorskoho russkoho heohrafycheskoho obshchestva. – SPb.,1852.–Chast 6.– Kn.1. [in Rassian]
15. Staty, 2009 – Staty V. Moldavane. Ystorycheskoe y этnopolytycheskoe yssledovanye[A historical and ethno-political study]. – Kyshynev, 2009. [in Moldova]
16. J.I. Kraszewski, Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budżaku: dziennik przejażki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września, Vilno, 1845.–t.1.

УДК 329.78Пласт:[37.015.31:57.081.1](477.74-25)(045)
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189317

Тарас Перегінчук
https://orcid.org/0000-0002-8404-9703
керівник гуртка, «Пласт»,
(Україна, Одеса)
+38 067 55 60 887, +38 095 08 094 08,
suratamay@ukr.net

ЕТНОЛОГІЧНА КОНЦЕПЦІЯ «ЕКОЛОГІЧНОГО ВИХОВАННЯ» У КОНТЕКСТІ ПЕДАГОГІЧНОЇ СИСТЕМИ «ДОБРИХ СПРАВ» (НА ОСНОВІ ДІЯЛЬНОСТІ ОДЕСЬКОЇ СТАНИЦІ НСОУ «ПЛАСТ»)

Анотація

Метою статті виступає розгляд етнологічної концепції «екологічного виховання» та аналіз особливостей проблем екології в Одеській області, спроби залучення до їх вирішення громадських дитячих спільнот. Завдання роботи – дослідити етнопедагогічні засади діяльності Національної скаутської організації України «Пласт», основні методи виховання дітей як комплексної системи удосконалення особистості. Висновки підтверджуються результатами власних польових досліджень. Методика пластового виховання сприяє виникненню таких екологічних мотивів: любов до природи та її збереження, елементи природознавства, очищення землі від хімічних та пластикових відходів.

Ключові слова: *екологія, «екологічне виховання», система «добрих справ», методи виховання, НСОУ «Пласт».*

Taras Pereginchuk
https://orcid.org/0000-0002-8404-9703
head of the workshop, «Plast»,
(Ukraine, Odesa)
+38 067 55 60 887, +38 095 08 094 08,
suramamay@ukr.net

THE ETHNOLOGICAL CONCEPT OF «ENVIRONMENTAL EDUCATION» IN THE CONTEXT OF THE PEDAGOGICAL SYSTEM OF «GOOD CASES» (ON THE BASIS OF THE ACTIVITY OF THE ODESA STANITSA OF NSOU «PLAST»)

Summary

This article deals with the topical topic «Ethnological concept of «ecological education» in the context of the pedagogical system of «good deeds» based on the activity of the Odessa stanitsa of the National Scout Organization of Ukraine «Plast». The article combines basic knowledge of history, ecology, ethnology, biology and ethno-pedagogics. The main idea of the research is that modern public organizations can carry out mass education and upbringing of all categories of the population, which is based on the combination of ecological knowledge with practical nature conservation and research work.

The purpose of the article is to review the ethnological concept of «ecological education» and to analyze the peculiarities of ecological problems in the Odessa region, attempts to involve public children's communities in their solution. The task of this work is to investigate the ethno-pedagogical principles of the activity of the National Scout Organization of Ukraine «Plast», the main methods of raising children as a complex system of personality improvement. The findings are confirmed by the results of our own field studies.

The analysis of the pedagogical works of Grigory Vashchenko, Konstantin Ushinsky, Vasyl Sukhomlinsky allows the author to trace the interpretation of the thesis of «good citizen» in Ukrainian pedagogical thought and the modern transformation of this concept into ecological civic education abroad, because, if a person helps others, protects and cleanses natural locations, it corresponds to the moral qualities of a «good citizen». Research-

ers in the field of history and ethnology V. T. Skurativsky and D. K. Zelenin, describing folk traditions, highlight unique processes of self-organization of ukrainians, varieties of social mutual assistance in the community, which had an ecological orientation.

Educational purpose of Plast's lessons is hardening the traits of the character of the child: endurance, speed, durability, ability to withstand various tourist tests, difficult transitions, the ability to properly assemble backpacks, put tents correctly, to place the camp properly.

In the conclusions, summarizing the Plast's narrative and exploring the skills that pass the plastuns, the author found the following environmental motives: nature conservation, elements of natural science, purification of the earth from chemical and plastic waste. Nature and love for it are not only a kind of ethno-pedagogical microfactor of child upbringing, but also a prototype of a much broader context - the Motherland. The methodology of Plast's education contributes to the emergence of the following ecological motives: love for nature, care for the environment, clearing the area from debris.

Keywords: *ecology, «ecological education», system of «good deeds», methods of education, NSOU «Plast».*

Постановка проблеми. Процес формування екологічної культури як складової загальної культури особистості відображено у Державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття», «Концепції виховання дітей та молоді у національній системі виховання» та концепції екологічної освіти. Екологічна культура людини витікає із концепції екологічної освіти (Т. В. Іванова, Ю. А. Скиба, А. В. Шумілова). Вчені вважають, що «громадські організації можуть здійснювати масову освіту та виховання всіх верст і категорій населення, що ґрунтується на поєднанні екологічних знань з практичною природоохоронною та науково-дослідною роботою» (Іванова, 2017: с. 60). Отже, тут доречно

розглянути джерела та впровадження однієї з головних для Пласту концепції виховання «доброго громадянина» в системі екологічної освіти.

Мета статті – простежити та дослідити сучасні проблеми екології у південному регіоні, зокрема, в Одеській області, залучення до їх вирішення громадських дитячих спільнот. Основні **завдання** цієї роботи – проаналізувати етнопедагогічні засади діяльності Національної скаутської організації України «Пласт» та пріоритетні методи виховання учнів як комплексної системи удосконалення особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історичні аспекти створення Пласту описують у своїх роботах Олександр Тисовський, Олександр Сич, та Теодосій Самотулка. Обрядові практики Пласту досліджує Марина Гримич, а Юрій Візітів та Марія Костів акцентують свою увагу на характеристиці сучасного Пласту. У цьому плані нас також зацікавили журнал «Пластовий шлях» та інші пластові видання. Джерельною базою дослідження виступають інтерв'ю та деякі пластові матеріали, нотатки, дописи тощо. Етнопедагогічна частина ґрунтується на працях Григорія Ващенка, Костянтина Ушинського, Василя Сухомлинського, Василя Балушка, Володимира Сироткіна, Наталки Жмуд та ін.

Дослідження традицій самоорганізації чи сучасного волонтерства в українському середовищі по-

требує детальнішого розгляду трансформації цих народних традицій у молодіжних та дитячих організаціях. Отже, тут доречно розглянути джерела виникнення головної для «Пласту» концепції «доброго громадянина», зокрема, в етнопедагогіці.

Учений та педагог К. Д. Ушинського вперше розглядає категорію добра саме у педагогіці, та його прямий зв'язок із свідомістю громадянина: «Виховання повинно просвітити свідомість людини, щоб перед очима лежав ясний шлях добра» (Ушинський, 1983, т.1: с. 99).

Автор багатьох праць з педагогіки Григорій Ващенко, здобувши чималий викладацький досвід у гімназіях та в Українському Полтавському Університеті, зазначає, що «школа мусить використовувати кожний момент своєї роботи й для того, щоб виховати з них повновартісних, всебічно розвинутих людей і добрих громадян своєї батьківщини» (Ващенко, 1994, с. 180).

Досліджуючи твори В. О. Сухомлинського, ми знаходимо глибокі спогади про свої спеціальні бесіди, присвячені розгляду норм моральності для того, щоб «спонукання до правильних, хороших вчинків були першою школою громадянства» (Сухомлинський, 1977b, т. 3, с. 442). В іншій своїй статті «З чого починається громадянин», окреслюючи характеристику школяра, він пише: «кожна дитина – не тільки особистість, а й завтрашній громадянин» (Сухомлинський, 1977a, т. 5, с. 364).

Сучасний освітній процес у західних країнах і на сьогодні продовжує розвиватися на засадах виховання доброчесного громадянина та громадянського суспільства. Програма екологічної освіти та виховання екологічно свідомої особистості (Umwelterziehung) відіграють значну роль у політичній системі багатьох держав. У Німеччині екологічне краєзнавство зароджувалось завдяки ідеям «реформаторської педагогіки» та існуванню традицій природоохоронного виховання молоді, поширення методів гуманізації громадського життя після війни, а також під впливом боротьби екологічних організацій різного штибу. Концепцію «екологічного виховання» (Eulefeld, Kapune, 1978: с. 15–17) обґрунтували німецькі вчені Інституту природничих наук під керівництвом Г. Ойлефельда (G. Eulefeld, м. Кіль).

Аналіз цих досліджень дозволяє нам простежити трактування поняття «добрий громадянин» в українській педагогічній думці та сучасну трансформацію цього поняття в екологічне громадянське виховання за кордоном, адже, якщо людина допомагає іншим людям, оберігає та очищає природні локації, то вона відповідає моральним якостям «доброго громадянина». Отже, наразі бачимо актуальну необхідність дослідити цей напрям у педагогічних засадах діяльності НСОУ «Пласт».

Проблема екологічного виховання висвітлена у

працях з етнопедагогіки, використовують у своїй діяльності наставники дитячих та молодіжних організацій: народне та родинне виховання, походи на природу, любов до природи та її очищення від забруднення, соціалізація у дитячому колективі, пізніше – у молодіжному тощо. Дослідники у галузі історії та етнології в різних епізодах народних традицій спільної толоки висвітлюють унікальні процеси самоорганізації українців: «Толоки були безвідробіткові, відробіткові та оплачувані. Безвідробіткові найчастіше організовувались у тих випадках, коли допомагали з милосердя. Найчастіше громада допомагала вдовам, солдаткам, погорільцям і тим, що потерпіли від повені» (Павлюк та ін., 1994: с. 259). Толоки як різновид соціальної взаємодопомоги в громаді інколи мали і екологічне спрямування, на чому наголошують відомі етнологи В. Т. Скуратівський та Д. К. Зеленін: «На вуличних зібраннях нерідко вирішувались і громадські справи, до яких була так чи інакше причетна молодь. Це, зокрема, участь у лагодженні громадських шляхів, очищення й копання криниць та інші форми толок» (Скуратівський, 1995: с. 53; Зеленин, 1991: с. 363).

У наукових працях ми простежуємо, що на свято Водохреща, на Юрія, на Івана Купала та на Спаса відбувалися урочисті походи до річки, озера чи джерела, пов'язані з їх очищенням та освяченням після цього. Під час зелених свят практикувався на-

родний обряд «очищення ополонок-копанок», його святкували лише жінки та молодиці, а на Петрівку також був обряд освячення, очищення, і, навіть, заворожування ставків чи річок під назвою «ходіння на воду» (Скуратівський, 1995: с. 109). Етнограф В. Т. Скуратівський зазначає, що «відтак до природних животоків у народі було особливе ставлення, їх обсаджували вербами, постійно цямрували криниці та копанки, очищали джерела від намулу» (Скуратівський, 1995: с. 108). Подібні заходи ми спостерігаємо і у повсякденній діяльності Одеської округи НСОУ «Пласт».

Виклад основного матеріалу. На думку Регіонального представника одеської округи «Пласту» Олександра Гаркавченка, найбільшого поширення серед пластунів набула етнопедагогічна концепція «добрих справ», а саме: турбота щодо рідної природи, що активно запроваджував на практиці В. Сухомлинський та описав у статті «Народження добра» (Сухомлинський, 1977с, т. 5: с. 222), збереження рідної культури та звичаїв, в яких, на думку Г. Ващенка, закладені засади українського виховного ідеалу (Ващенко, 1994: с. 101). Екологія – це постійний напрямок у діяльності пластунів, що, поєднуючи методику і практику, виступає одним із мікрофакторів виховання в етнопедагоці. Так, наприклад, на узбережжі моря біля села Крижанівки вони роками доглядають пляжі. Навесні збирають

близько 200 величезних мішків сміття – пляшки, целофанові пакети і всякий непотріб. Сільська рада постійно сприяє цьому, виділяє цілий Камаз, який завантажували таким сміттям до самого верху, вивозили на смітник. Подібні акції робили і серед літа. Весною зручніше – безлюдні пляжі, а влітку люди загоряють, але, незважаючи на це, пластуни продовжують займатися екологічними «добрими» справами, і, тоді, переконавшись у цьому наочно, багато людей долучаються і допомагають.

Окрім того, одеські пластуни часто проводили подібні екологічні акції і у лісі, (за В. О. Сухомлинським – це «природна школа сердечності» (Сухомлинський, 1977с, т. 5: с. 223)), зокрема, біля села Крижанівки, де розташований лісовий масив «Ліски». Олександр Гаркавченко висвітлює важливі деталі пластового наративу: *«Ми постійно цим займалися й займаємося. Це приучає молодь. Там дуже багато прибирали, заїжджали менші машини – ЗІЛ або ГАЗон, вивозили на смітник, підключали інші організації, наприклад, крижанівська молодіжна організація, фактично, це теж були мої перші пластуни»* (ГОІ).

Як справедливо зазначає Г. Г. Ващенко, «велику роботу в галузі громадянського виховання нашої молоді можуть провадити і позашкільні організації, як СУМ і Пласт» (Ващенко, 1994: с. 181). Кожен виховник «Пласту» вибирає якусь тенденцію у

вихованні дітей відповідно до свого досвіду у відповідній галузі знань. Наприклад, якщо хтось займається туризмом, то йому зручніше давати дітям туристичні навички, або, якщо виховник, в нашому випадку – О. Гаркавченко, має здібності в образотворчому мистецтві, то він веде групи з нахилом до оволодіння мистецькими здобутками: навчає їх ліпити, малювати, і, навіть, грати на музичних інструментах (сопілка, окарина). Виховною метою туристських занять є: бути витривалим, спортивним, міцним, витримати різні туристичні випробування, важкі переходи, правильне збирання наплічників, правильно поставити намети, правильно розташувати наметовий табір. Якщо пластуни натреновані та досвічені в цьому напрямку, тоді вони один іншому допомагають. Допомога друзям або мешканцям сусідніх таборів – скаутам також випливає із вищезазначеної концепції «добрих справ»: *«Часто була погана погода і сусідні табори – скаути, приходилось допомагати, не за якісь гроші привезли воду, витягнули машину з болота. Працювали абсолютно на волонтерських засадах»* (КВІ).

До теми екологічне виховання дітей звертались не лише Г. Ващенко у «Виховному ідеалі» (Ващенко, 1994: с. 151), але й В. Сухомлинський у статті «Народження добра» («кожен учень закладає «сад вдячності» (Сухомлинський, 1977с, т. 5: с. 222)). Так, 30 квітня 2018 року, одеські пластуни пішли в

черговий свій похід у заповідник «Рідна природа», (43-й км поблизу Єгорівки). Найперше, що учні запропонували, – допомогти прибрати сміття та целофани, – лісники були дуже здивовані таким благодійним вчинком, адже за вхід треба було заплатити. Раніше, (1998–2002 роки) одеські пластуни також проводили аналогічні заходи.

Природа та любов до неї виступають не лише своєрідним етнопедагогічним мікрофатором виховання дитини, а й прообразом набагато ширшого контексту – Батьківщини. Прослуховуючи пластовий наратив сеньйора О. Гаркавченка, знаходимо, що найчастіше для виховання учнів застосовуються педагогічні методи формування власного досвіду дітей, формування й удосконалення особистості у незвичних умовах, формування суспільної поведінки й організації діяльності школярів у походах: *«Ну, відверто кажучи, ми пройшлися там, прогулювалися: ліс не захаращений, целофан ганяє там вітерець. Ми підібрали декілька, а друга галявина, там дозволили ватру палити, ми спекли там щось, собі підсмажили. Так само, дуже акуратно після себе прибрали, присипали. І це дуже були здивовані ці єгері, які там, ну, нас опікували, поруч знаходилися, бо, ну, боялися, щоб діти десь далеко не зайшли, все-таки, 40 гектар, школярі вони, 9–10 років.»* (ГОІ) Поступово вивчаючи умілості, які повинні знати пластуни, ми виявили деякі, екологічні, осо-

бливості однієї з них: зберігати чистоту природи, тобто хімічні та пластикові відходи під час походу забирати з собою в місто, викинути в смітник: *«На природі – тільки ватра, я їх все учу: у ватру кинеш целофани, на другий раз сюди ж прийдеш, цей же целофан не догорить, ти кинеш картоплю, цей яд перейде в картоплю, ти забудеш, ти його з'їси»* (ГОІ).

Досліджуючи оповідальний цикл керівника «Пласту» із села Єреміївки Роздільнянського району М. Д. Сухого, знаходимо цікаві згадки щодо екологічного виховання школярів упродовж 2006–2008 рр. У лісництві заповідника «Рідна природа» треба було розчистити деякі ділянки, забруднені сміттям, та пересадити деякі дерева: *«Ялинки насаджували, ріща розріджували, прочищали деякі території. Були такі моменти, коли ми насаджували просто в скверах, якусь липу, якусь калину. В Єреміївці розсаджували, кілька тополь все-таки прийнялися»* (СМД).

Недалеко біля села Крижанівки знаходиться лісовий масив «Ліски», куди час від часу організовує екологічні походи Олександр Іванович, залучаючи до цього і їхніх батьків, саме таким чином деякі педагогічні методи впливають і на батьків: *«В мене велика підтримка, такого в мене не було, щоб так масово батьки хотіли зо мною і дітьми в походи. Да-а-а-а! Я ж ставлю за мету, щоб вони ходили*

в походи, бо батьки пізнають пластове життя» (ГОІ).

Висновок. У цій роботі ми намагалися досягти зазначеної на початку мети – простежили сучасні проблеми екології у нашому регіоні та методи залучення до їх вирішення громадських дитячих спільнот. Резюмуючи пластовий наратив та досліджуючи умілості, які проходять пластуни, ми виявили такі екологічні мотиви: збереження природи, елементи природознавства, очищення землі від хімічних та пластикових відходів. Природа та любов до неї виступають не лише своєрідним етнопедагогічним мікрофатором виховання дитини, а й прообразом набагато ширшого контексту – Батьківщини.

Задля виконання завдань цієї роботи ми проаналізували етнопедагогічні засади діяльності Національної скаутської організації України «Пласт» в оповідному циклі Регіонального представника О. І. Гаркавченка та інших, і виявили, що найчастіше у вихованні учнів застосовуються педагогічні методи формування власного досвіду дітей, формування й удосконалення особистості у незвичних умовах, формування суспільної поведінки й організації діяльності школярів у походах та на заняттях. Ці методи є пріоритетними у комплексній системі удосконалення особистості учня. Ми простежили результат дії педагогічних методів з метою удосконалення морально-етичних категорій характеру

пластуна, наочний вияв одної з чотирнадцяти точок пластового виховання – бути відповідальною та доброю людиною, турбуватися за своїх друзів, уміти приймати рішення та зорганізуватися, розрізняти добро і зло, виявляти доброчинність.

Таким чином ми побачили, що «екологічне виховання» пластунів сприяє їхньому всебічному розвитку у виховній системі загальної етнопедагогічної концепції «добрих справ».

Список використаних джерел і літератури

1. Ващенко, 1994 – Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
2. Зеленин, 1991 – Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва: «Наука», Главная редакция восточной литературы. 1991. 511 с., перевод с немецкого К. Д. Цивиной. [Електронний ресурс] 2017. URL: http://www.bolesmir.ru/index.php?content=text&name=o424&phpsessid=63a5955a18d2ed2127de7aba15bca4cf&r=new_user
3. Іванова, 2017 – Іванова Т. В. Екологічна освіта як базова складова екологічної політики держави. // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Педагогіка, Психологія. № 11 (2017). С. 58-61.
4. Скуратівський, 1995 – Скуратівський В. Т. Дідух: Свята українського народу. К. : Освіта, 1995. 272 с.
5. Сухомлинський, 1977a – Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин //Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Статті. К., «Рад. школа», 1977. С. 359-366.
6. Сухомлинський, 1977b – Сухомлинський В. О. Народження громадянина //Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. К., «Рад. школа», 1977. С. 283–582.
7. Сухомлинський, 1977c – Сухомлинський В. О. Народження добра. // Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т. 5. Статті. К., «Рад. школа», 1977. С. 217–223.
8. Павлюк та ін., 1994 – Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. Львів: Фенікс, 1994. 608 с.

9. Ушинський, 1983 – Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні // Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: в 2-х т. Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. К.: «Рад. школа», 1983. С. 43-104.
10. Eulefeld, Kapune, 1978 – Eulefeld G., Kapune T. (Hg.) Empfehlungen und Arbeitsdokumente zur Umwelterziehung, IPN Institut für die Pedagogik der Naturwissenschaften an der Christian-Albrechts-Universitet. Kiel Nr.36, München, 1978. 180 s.

Список інформантів

ГОІ – Гаркавченко Олександр Іванович, Одеса, 1956 р. н. Записав Т. Перегінчук 17 травня 2018 р. у м. Одесі.

КВІ – Караган Віталій Іванович, Одеса, 1984 р. н. Записав Т. Перегінчук 09 жовтня 2018 р. у м. Одесі.

СМД – Сухий Микола Дмитрович, 1964 р. н. Одеська обл., Роздільнянський район, с. Єреміївка. Записав Т. Перегінчук 09 жовтня 2018 р. у м. Одесі.

References

1. Vashchenko, 1994 – Vashchenko H. Vykhovnyi ideal. [Educational ideal]. Poltava: [Ed. newsp. «The Poltava Bulletin»], 1994. 191 p. [in Ukrainian]
2. Zelenyn,1991 – Zelenyn D. K. Vostochnoslavianskaia etnohrafyia. [Eastern Slavic Ethnography]. Moskva: «Nauka», Main Edition of Eastern Literature. 1991. 511 p., Translated from German by K. D. Tsivina. // [Internet source] 2017. URL: http://www.bolesmir.ru/index.php?content=text&name=o424&phpsessid=63a5955a18d2ed2127de7aba15bca4cf&r=new_user [in Russian]
3. Ivanova, 2017 – Ivanova T. V. Ekolohichna osvita yak bazova skladova ekolohichnoi polityky derzhavy. [Environmental education as a basic component of state environmental policy]. // Visnyk Natsionalnoho aviatsiinoho universytetu. Seriia: Pedahohika, Psykholohiia. [Bulletin of the National Aviation University. Series: Pedagogy, Psychology]. №11 (2017). P. 58-61. [in Ukrainian]
4. Skurativskyi, 1995 – Skurativskyi V. T. Didukh: Sviata ukrainskoho narodu. [Didukh: Holidays of the Ukrainian people]. K.: Education, 1995. 272 p. [in Ukrainian]
5. Sukhomlynskyi, 1977a – Sukhomlynskyi V. O. Z choho pochynaietsia

hromadianyn. [How does a citizen begin] // V. O. Sukhomlynskyi. Vybrani tvory. [Selected Works]. In 5 vols. Vol. 5. Statti. [Articles]. K., «Rad. shkola», 1977. P. 359–366. [in Ukrainian]
6. Sukhomlynskyi, 1977b – Sukhomlynskyi V. O. Narodzhennia hromadianyna. [Birth of a citizen]. //Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. [Selected Works]. In 5 vols. Vol. 3. Sertse viddaiu ditiam. Narodzhennia hromadianyna. Lysty do syna. [I give my heart to the children. Birth of a citizen. Letters to the son]. K., «Rad. shkola», 1977. P. 283–582. [in Ukrainian]
7. Sukhomlynskyi, 1977c – Sukhomlynskyi V. O. Narodzhennia dobra. [Birth of Good]. //Sukhomlynskyi V. O. Vybrani tvory. [Selected Works]. In 5 vols. Vol. 5. Statti. [Articles]. K., «Rad. shkola», 1977. P. 217–223. [in Ukrainian]
8. Pavliuk, 1994 – Ukrainske narodoznavstvo: Navch. posibnyk. [Ukrainian Ethnology: Educ. manual]. / Edited by S. P. Pavliuk, H. Y. Horyn, R. F. Kyrchiv. Lviv: Phoenix, 1994. 608 p. [in Ukrainian]
9. Ushynskyi, 1983 – Ushynskyi K. D. Pro narodnist u hromadskomu vykhovanni [About nationality in public education]. // Ushynskyi K. D. Vybrani pedahohichni tvory [Selected pedagogical works]: in 2 volumes Vol. 1. Teoretychni problemy pedahohiky. [Theoretical problems of pedagogy]. K.: «Rad. shkola», 1983. P. 43-104. [in Ukrainian]
10. Eulefeld, Kapune, 1978 – Eulefeld G., Kapune T. (Hg.) Empfehlungen und Arbeitsdokumente zur Umwelterziehung. [Recommendations and working documents on environmental education] IPN Institut für die Pedagogik der Naturwissenschaften an der Christian-Albrechts-Universitet. [Institute for the pedagogy of the natural sciences at the Christian-Albrechts-Universitet]. Kiel Nr. 36, Munich, 1978. 180 p. [in German]

Розділ ІІ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.74-21):614.2/.4:352.08:005.53«1900/1914»
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189323

Вікторія Герасименко
orcid.org/0000-0003-2859-0105
Аспірантка І року навчання
Кафедри історії України
ОНУ імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
samvika2086@gmail.com

СФЕРА ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В ОДЕСІ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ: ПРОПОЗИЦІЇ МІСЬКИХ ГОЛІВ

Анотація

У статті розглянуто пропозиції міських голів в сфері охорони здоров'я для відновлення повної картини історії міського самоврядування початку XX століття через очільників Одеси. Діяльність медичних та рекреаційних закладів, якість обслуговування населення та санітарно-епідеміологічний стан були важливими питаннями на розгляді думи та відповідних комісій. Херсонське губернське земство було одним із найкращих в плані забезпечення медичних послуг та подолання епідемій, які вже на наприкінці XIX – на початку XX століття мали вже місцевий характер – чума, холера, тиф, дифтерит тощо.

Автор зазначає, пропозиції очільників міського самоврядування теж зіграли важливу роль у поліпшені загального стану міста, відкритті нових закладів, дослідженні сироваток та запобіганні збільшення кількості хворих, що і було відзначено на загальнодержавному рівні.

Ключові слова: *міські голови, пропозиції, санітарний стан, епідемії, охорона здоров'я.*

Viktoriia Herasymenko
orcid.org/0000-0003-2859-0105
Post-graduate student of I year study
Departments Ukrainian History
Odessa I. I. Mechnykov National University
(Ukraine, Odessa)
samvika2086@gmail.com

THE HEALTH PROTECTION'S SPHERE IN THE ODESSA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: CITY MAYORS' OFFERS

Summary

In the second half of the nineteenth - early twentieth centuries the medical sector in the field was generally concentrated in the hands of zemstvo and municipal government agencies, more or less, tried to make informed decisions, with the assistance of the zemstvo. The main idea of the article is the suggestion of city mayors in the field of health care to restore a complete picture of the history of urban self-government at the beginning of the twentieth century through the city mayors of Odessa.

Kherson Zemstvo was one of the best in terms of providing medical services and overcoming epidemics that already had a local character at the end of the nineteenth and early twentieth centuries - plague, cholera, typhus, diphtheria, etc.

The activities of medical and recreational facilities, the quality of service of the population and the sanitary and epidemiological situation were important issues for consideration by the Duma and the relevant commissions.

In the periods of epidemic swings, city mayors at the level of the public and sponsors made advisable proposals to prevent the spread, eradication of pathogens and reduce the number of patients among the population. Also, at the beginning of the twentieth century, they talked about the protection of labor during the production process, which was a tremendously necessary application for favorable working conditions.

The author notes that the proposals of the heads of the city government also played an important role in improving the general condition of the city, opening new facilities, studying serums and preventing an increase in the number of patients, which was noted at the national level.

The beginning of the twentieth century brought about significant changes in the life of the population of Odessa. The mayors, using all their capabilities, as

representatives of the authorities, caretakers, patrons and educated people, tried to make a «new life» in the South of Ukraine.

Pavlo Zelenyi and Nikolai Moiseyev were the most active city mayors in the field of health care. During the time of the Zelenyi's direction were made the first mention of resolutions on labor protection at agricultural enterprises and measures to combat plague. During the time of the Moiseyev's direction were made the productive activity of the Bacteriological Station, the proposal to establish the Institute of Whey, achievement of high indicators of the results of the fight against epidemics. Issues of sanitary-epidemiological nature did not yield to the importance of socio-economic issues, since they were closely linked and influenced each other.

Key words: *city mayors, proposals, sanitary condition, epidemics, health care.*

Постановка проблеми. Державна влада будь-якої країни зобов'язана створювати належні умови для стабільного життя населення. Однією з важливих сфер є медична, що безпосередньо впливає на якість проживання та продуктивність праці людей. Для сучасних політиків є необхідним вивчення не тільки іноземного досвіду, а й звернення уваги на минулий досвід нашої країни – адже «все нове – це давно забуте старе». В другій половині XIX – на початку XX ст. медична сфера на місцях загалом була зосереджена в руках земств, а органи міського самоврядування більш-менш намагалися приймати виважені рішення, спираючись на допомогу з боку земств. В періоди спахів епідемій, міські голови на рівні з громадськістю та меценатами вносили доцільні пропозиції для запобігання поширенню, ліквідації збудників та зменшення хворих серед населення. Також на початку XX ст. вже заговорили

про охорону праці під час виробничого процесу, що було безумно необхідним додатком для сприятливих умов праці.

Аналіз досліджень. Питання пропозицій міських голів в плані забезпечення належного обслуговування містян в лікарнях та рекреаційних закладах, санітарного стану міста та боротьби з епідеміями комплексно не досліджувалось. Деякі факти про діяльність міського самоврядування в вищезгаданій сфері містяться у працях сучасних вчених О. Черемісіна (Черемісін, 2017), колективу авторів під редакцією В. Станко (Станко та ін., 2002). Джерелом для розгляду даної теми є газета «Одесские Новости» та журнал «Известия Одесской городской думы», матеріали яких ще не були належним чином використані в історіографії.

Мета статті. У статті на основі матеріалів тогочасної думської та цивільної періодики розглянемо пропозиції міських голів в сфері охорони здоров'я для відновлення повної картини історії міського самоврядування початку XX століття через очільників Одеси.

Виклад основного тексту. Умови гідного життя міського населення залежать від діючої системи охорони здоров'я, незалежно в якій епосі вони живуть. Авторитет Одеси на початку XX ст. зростав і як медичного, так і курортного центру. Сюди приїздили хворі з всієї території держави й із-за кордону,

де вже стало відомо широкому загалу про лікувальні властивості тутешніх грязей.

Загалом у 1900 р. в місті нараховувалося 59 лікарень, амбулаторій, зуболікувальних поліклінік, в яких працювало понад 400 лікарів, акушерок, фельдшерів, діяло біля 40 аптек. У подальшому кількість медичних установ хоч і повільно, але збільшувалася. У 1912 р. в Одесі вже нараховувалося 136 медичних закладів, 42 аптеки (Станко та ін., 2002: 215).

Забезпеченню зростаючої кількості медичних закладів кадрами фахівців сприяло відкриття у 1900 р. медичного факультету у складі Новоросійського університету. На цьому факультеті працювали клініки, де регулярно проводили безкоштовні прийоми дорослих і дітей представники професорсько-викладацького складу — відомі в Одесі фахівці своєї справи П. А. Вальтер, К. М. Сапежко, В. Н. Орлов, В. Ф. Якубович та інші (Станко та ін., 2002: 215).

Важливою подією в житті Одеси стало заснування у 1903 р. станції «швидкої допомоги» завдяки графу М. М. Толстому (молодшому – Авт.), активному гласному Одеської думи, та його матері Олені Григорівні.

Розв'язання санітарно-профілактичних проблем на початку XX ст. майже повністю покладалися на міську громадськість, а міські думи й управи мало цікавилися благодійністю. Органи міського само-

врядування утримували частину освітніх, лікарняних і культурних закладів за рахунок власного бюджету або коштом приватних осіб, станових організацій, земств тощо. Значними були дотації з боку держави.

Міське самоврядування Херсонської губернії проводило, як обов'язкові заходи, спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких був нагляд за безпекою міст (насамперед, портових) від внесення епідемічних захворювань ззовні, передусім – холери (Черемісін, 2017: 418). Діяльність їх була мало ефективною, оскільки з кінця XVIII ст. у містах постійно спалахували епідемії чуми, холери, тифу, дифтериту тощо. Адже епідемії потрапляли не ззовні, а здебільшого мали місцевий характер.

Відомства з медичної справи, хоч і підпорядковувалися місцевій адміністрації та створювалися органами міського самоврядування, але в більшості випадків медики були байдужими до потреб міського населення. За умови обмеженого фінансування і мінімальної кількості фахівців вся робота з медичної діяльності зводилася до формального листування між різними інстанціями. Тому такі соціально небезпечні хвороби, як віспа, дифтерія, кір тощо, були звичайним побутовим явищем у містах Херсонської губернії, забирали життя в десятків і сотень хворих, особливо дітей (Черемісін, 2017: 419).

Загальна небезпека штовхала багатьох медиків на самопожертви, але санітарна невпорядкованість, промислове забруднення повітря й води, низький культурний рівень населення сприяли тому, щоб хвороби ніколи не покидали міста. Соціально-економічні умови прямо або опосередковано впливали на виникнення й розвиток багатьох інших хвороб (Черемісін, 2017: 421–422). Антисанітарія, що домінувала на околицях кожного міста, сприяла поширенню і тифу, і дизентерії. Від малярії страждали не мешканці елітних районів міст, а малозабезпечені родини, саме їхні діти найчастіше хворіли на кір, скарлатину, коклюш та інші.

Щоб підтримати рівень охорони здоров'я місцевих жителів, міські голови Одеси вносили різні пропозиції на розгляд думи.

На початку XX ст. посаду одеського міського голови обіймало 5 осіб – Павло Олександрович Зелений (1898–1905), Петро Адамович Крижановський (1905), Василь Якович Протопопов (1906–1908), Микола Іванович Мойсеєв (1908–1913), Борис Олександрович Пелікан (1913–1917). Своїми пропозиціями в медичній та санітарно-епідеміологічній сфері відзначились всі вищезгадані очільники, окрім П. А. Крижановського – він перебував при владі півроку, і не приділяв належної уваги цим питанням. Тим не менш, інші соратники змогли закарбуватись на сторінках журналу думи «Известия Одесской Городской Думы» своїми ініціативами.

Павло Олександрович Зелений прийняв рішення щодо побудови нової міської лікарні, опікувався санітарним станом міста та продуктів харчування (ОН. 1901. 5 июня), відвідував з незапланованих ревізіями лікарняні та заклади (ОН. 1899. 18 марта, 9 ноября; ОН. 1900. 9 марта; 4 августа). Були подані такі пропозиції: виділення із міської лікарні 200 ліжок для потреб університетських клінік та асигнування на будування та устаткування клінік (ИОГД. 1902. № 15–16. с. 299–307); витрати задля припинення чумної епідемії – можливість розширення «Правил 3 червня» та доасигнування містом коштів для подолання чуми (ИОГД. 1902. № 20. с. 1244–1250; ИОГД. 1902. № 21. с. 1374); виключення зі податкового списку породи фокстер'єрів та пінчерів, так як це собаки-крисолови (ИОГД. 1902. № 15–16. с. 315–317); поправки до обов'язкових пунктів постанов запобігання травмам робочих з боку сільськогосподарських машин (ИОГД. 1901. № 20. с. 860).

Василь Якович Протопопов проводив огляд старої міської лікарні, палати хворих та арештантських камер (ОН. 1906. 5 мая). Гострим питанням була передача нагляду над проституцією до Санітарного комітету міського управління (ОН. 1906. 31 марта; ИОГД. 1907. № 15–16. с. 1635). Відбулись реформи в Санітарній комісії – збільшили кількість членів (ИОГД. 1907. № 21–22. с. 2423). Також надходили

клопотання про заходи проти холери – ознайомлення з інформацією про хворобу, відкриття міської бані при Усатівській лікарні, при перших ознаках хвороби запрошувати тимчасових санітарних лікарів, всі витрати перекрити шляхом підвищення платні за воду (ИОГД. 1907. № 17–18. с. 2002–2003).

Внесок у сферу санітарного стану Одеси Миколи Івановича Мойсеєва був значним. Відбулось створення комісії для розробки питання соціального забезпечення робочих міського водогону у випадку старості, інвалідності або смерті (ИОГД. 1908. № 20. с. 3134–3135); виконавчої курортної комісії (ИОГД. 1910. № 21–22. с. 2547); проекту постанов для відкриття та утримання приміщень в м. Одесі для паломників та санітарний нагляд за ними (ИОГД. 1909. № 19–20. с. 2343–2344).

Виявились деякі складнощі з роботою Бактеріологічної станції – антидифтерійна сироватка мала бути визнана якісною, а Імператорський Інститут експериментальної медицини та Харківський Бактеріологічний інститут не бажали відмовитись від своїх претензій та звинувачень (ИОГД. 1910. № 9–10. с. 1231). Але були і позитивні зрушення: відновлення посади завідувача Бактеріологічною станцією (ИОГД. 1908. № 20. с. 3142; ИОГД. 1909. № 13–14. с. 1569); створення комісії для розробки інструкцій завідування Бактеріологічною станцією (ИОГД. 1909. № 15–16. с. 1948); узгодження питан-

ня з Херсонським Губернським Земством відносно утримання та розширення одеської Бактеріологічної станції – спільні витрати земства та міського управління, створення земського інституту розробки та виготовлення сироватки (ИОГД. 1911. № 9–10. с. 1154–1156; ИОГД. 1912. № 23–24. с. 3302–3305; ИОГД. 1912. № 23–24. с. 3311).

Міські скотобійні мали передаватись в управління особливій комісії управи (ИОГД. 1908. № 20. с. 3100–3103) та було ініційовано створення скотобійних камер для очищення нутрощів тварин при міських скотобійнях (ИОГД. 1909. № 23–24. с. 2792–2794).

Увагу привертають дії Миколи Івановича для поліпшення епідеміологічної ситуації в Одесі: клопотання про позику у банку Одеси для заходів з попередження епідемії холери (ИОГД. 1908. № 20. с. 3098), купівля містом 5 карет для перевезення хворих холерою (дві карети були дарунком гласних Л. Жданова та П. Казарінова), клопотання на ім'я міністра фінансів про звільнення карет від мита (ИОГД. 1908. № 20. с. 3099), позика та асигнування коштів на боротьбу з епідеміями (ИОГД. 1909. № 19–20. с. 2344–2345; ИОГД. 1910. № 15–16. с. 1997; ИОГД. 1910. № 17–18. с. 2153; ИОГД. 1911. № 1–2. с. 1–2; ИОГД. 1911. № 21–22. с. 2307–2311), клопотання про не штампування паспортів осіб, що виїжджають з міста, тому що на той час (вересень 1910 р. –

Авт.) епідемія притишилась та йде на спад (ИОГД. 1910. № 19–20. с. 2340), звернення до медичного факультету про створення звіту про стан чумної та холерної епідемій та проведення заходів по боротьбі з епідеміями (ИОГД. 1910. № 19–20. с. 2352–2353), клопотання від Виконавчої санітарної комісії про визнання міста Одеси «благополучным по чуме», і прохання про надання вказівок для Портового управління в плані необхідних заходів запобігання поширенню епідемій (ИОГД. 1911. № 9–10. с. 1160–1161; ИОГД. 1911. № 13–14. с. 1580).

Борис Олександрович Пелікан запропонував ліквідувати Виконавчу курортну комісію та утвердити посади двох директорів курортів – один завідує медичною частиною, другий – адміністративною та фінансовою сферами (ИОГД. 1914. № 5–6. с. 402). Також у 1913 р. Одесі було присуджено почесний диплом на Всеросійській Гігієнічній Виставці в Петербурзі – за чудовий санітарний стан міста, що підтримувався роками (ИОГД. 1914. № 3–4. с. 189).

Висновки. Початок XX ст. вніс значні зміни в життя населення Одеси. Міські голови, використовуючи всі свої можливості, як представників влади, опікунів, меценатів та освічених людей намагались зробити «нове життя» на Півдні України.

У сфері охорони здоров’я можна виділити двох активних міських голів – П. О. Зеленого (перші згадки постанов щодо охорони праці на сільсько-

господарських підприємствах та заходи боротьби з чумою) та М. І. Мойсеєва (діяльність Бактеріологічної станції, пропозиція створення Інституту сироватки, досягнення високих показників результатів боротьби з епідеміями).

Боротьба з особливо небезпечними захворюваннями стала основою діяльності органів самоврядування на початку XX ст. Муніципалітети відчували відповідальність за їх приборкання, тому докладали багато зусиль.

Питання санітарно-епідоміологічного характеру не поступались у важливості соціально-економічним питанням, оскільки вони були тісно пов'язані й впливали одне на одного.

Список використаних джерел і літератури

1. ИОГД – Известия Одесской городской думы. 1901. № 20.
2. ИОГД. 1902. № 15–16.
3. ИОГД. 1902. № 20.
4. ИОГД. 1902. № 21.
5. ИОГД. 1907. № 15–16.
6. ИОГД. 1907. № 17–18.
7. ИОГД. 1907. № 21–22.
8. ИОГД. 1908. № 20.
9. ИОГД. 1909. № 13–14.
10. ИОГД. 1909. № 15–16.
11. ИОГД. 1909. № 19–20.
12. ИОГД. 1909. № 23–24.
13. ИОГД. 1910. № 9–10.
14. ИОГД. 1910. № 15–16.
15. ИОГД. 1910. № 17–18.
16. ИОГД. 1910. № 19–20.
17. ИОГД. 1910. № 21–22.
18. ИОГД. 1911. № 1–2.

19. ИОГД. 1911. № 9–10.
20. ИОГД. 1911. № 13–14.
21. ИОГД. 1911. № 21–22.
22. ИОГД. 1912. № 23–24.
23. ИОГД. 1914. № 3–4.
24. ИОГД. 1914. № 5–6.
25. ОН – Одесские новости. 1899. 18 марта; 9 ноября.
26. ОН. 1900. 9 марта; 4 августа.
27. ОН. 1901. 5 июня.
28. ОН. 1906. 31 марта; 5 мая.
29. Станко та ін., 2002 – Історія Одеси / Колектив авторів. Гол. Ред. В. Н. Станко. Одеса, 2002. 560 с.
30. Черемісін, 2017 – Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон, 2017. 581 с.

References

1. IOGD – Izvestiya Odesskoy gorodskoy dumy. [Odessa City Duma News] 1901. № 20. [In Russian].
2. IOGD. 1902. № 15–16.
3. IOGD. 1902. № 20.
4. IOGD. 1902. № 21.
5. IOGD. 1907. № 15–16.
6. IOGD. 1907. № 17–18.
7. IOGD. 1907. № 21–22.
8. IOGD. 1908. № 20.
9. IOGD. 1909. № 13–14.
10. IOGD. 1909. № 15–16.
11. IOGD. 1909. № 19–20.
12. IOGD. 1909. № 23–24.
13. IOGD. 1910. № 9–10.
14. IOGD. 1910. № 15–16.
15. IOGD. 1910. № 17–18.
16. IOGD. 1910. № 19–20.
17. IOGD. 1910. № 21–22.
18. IOGD. 1911. № 1–2.
19. IOGD. 1911. № 9–10.
20. IOGD. 1911. № 13–14.
21. IOGD. 1911. № 21–22.
22. IOGD. 1912. № 23–24.

23. IOGD. 1914. № 3–4.
24. IOGD. 1914. № 5–6.
25. ON – Odesskiye novosti. [*Odessa news*] 1899. March 18th; November 9th [In Russian].
26. ON. 1900. March 9th; August 4th.
27. ON. 1901. Juny 5th.
28. ON. 1906. March 31th; May 5th.
29. Stanko ta in., 2002 – Istoriya Odesy / Kolektyv avtoriv. Hol. Red. V. N. Stanko. [History of Odessa] Odesa, 2002. 560 s. [in Ukrainian].
30. Cheremisin, 2017 – Cheremisin O. V. Miske samovryaduvannya na Pivdni Ukrayiny v 1785–1917 rr. [Municipal self-government in the South of the Ukraine (1785–1917)] Kherson, 2017. 581 s. [in Ukrainian].

УДК 37:93
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189324

Олександр Музичко
orcid.org/0000-0002-8019-2254
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
тел.: (048) 723-58-42
sandro06@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОЇ ОСВІТИ ЯК ПРЕДМЕТ ОБГОВОРЕННЯ У РОБОТІ ПЕДАГОГІЧНИХ З'ЇЗДІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Анотація

Метою нашої статті є висвітлення історико-методичної проблематики у роботі педагогічних з'їздів, що відбулися на території Південної України (Одеської навчальної округи) у другій половині XIX – на початку XX ст. Зроблено висновок, що заслугою учасників з'їздів є наголос на необхідності забезпечення міждисциплінарних зв'язків, наочності, поширенні екскурсійного методу. Документи свідчать про існування як тенденцій до демократизації освіти, так і збереження консервативних підходів.

Ключові слова*: педагогічні з'їзди, методика викладання історії, Південна Україна, історіографія.*

Oleksandr Muzychko
Candidate of Historical Sciences (Ph.D.)
Docent of the Department of History of Ukraine
Odesa I. I. Mechnikov National University,
(Ukraine, Odesa)
tel.: (0482) 723-58-42
sandro06@ukr.net

PROBLEMS OF HISTORICAL EDUCATION AS SUBJECTS OF DISCUSSION IN THE WORK OF PEDAGOGICAL CONVENTIONS IN THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES

Summary

The purpose of this article is to study the phenomenon of celebrating the pedagogical congresses held in southern Ukraine (actually Odesa school district) in the second half of the XIX – early XX century, highlight the historical and methodological issues in the this congresses. Published sources are predominantly published in editions of congresses. Information of interest to us is mainly contained in the sources of the reports - the reports and reports of the companies. Narrative sources, publication of analytical articles about societies in the time magazines and newspapers are an essential addition.

Thesis. The main idea of this article is that in the historical and methodological questions did not belong to the leading subjects of occupations of the pedagogical congresses participants on the territory of Southern Ukraine, only after linguistic and natural. This events gave rich material to theorists of pedagogy and officials for further meetings in the Central administrative bodies, the nomination of further reform initiatives. Similar actions for the exchange of views and development of long-term plans were distributed to almost all professional groups. Congresses were a significant factor in the formation of civil society in the Russian Empire and, in particular, in the Dnieper and black sea parts of Ukraine, which were at that time part of this state, significantly increasing its potential.

The considerable body of literature dedicated to administration of the educational congresses in the Russian Empire and on the territory of Ukraine. However, historians of education only very casually mentioned the consid-

erations for the development of historical education, which was one of the many issues discussed by the participants of the congresses. The purpose of this article is to highlight the historical and methodological issues in the pedagogical congresses held in southern Ukraine (actually Odessa school district) in the second half of the XIX – early XX century. The sources of our research are mainly Assembly materials – reports, protocols, proceedings of congresses. We also rely on press reports.

At the same time, it cannot be said that these issues are ignored. The work of the congresses was revived by the participation of professors in their work. This indicates a close relationship between all levels of education in the educational system of the Russian Empire, which is confirmed by many other data. The merit of the participants of the congresses is the emphasis on the need to ensure interdisciplinary connections, visibility, dissemination of the excursion method. The documents show the existence of both trends towards the democratization of education and the preservation of conservative approaches. If within the first approach the independent work of students, the formulation of their own conclusions were encouraged, as within the second, which should be recognized throughout the period of dominance, the teacher was considered as a carrier of truth and a set of facts that he should broadcast to students. In the context of methodological issues there were discussions of purely historical aspects, historical assessments, a set of outstanding dates and figures, about which the teacher had to tell for a limited time. The materials of the congresses held in the South Ukraine cities testify to the natural desire of some people to take into account local peculiarities and opportunities. All the issues that were discussed by the participants of the congresses are still relevant. The rich historical experience can be quite useful during the solution of modern pedagogical problems and formulation of new perspective problems.

***Key words**: pedagogical congresses, teaching methods of history, Southern Ukraine, historiography.*

Доба Великих реформ 1860-х років у Російській імперії надала потужний імпульс для перетворень у багатьох сферах суспільного розвитку. Попри неодноразові хитання та відступи у консервативний бік, пошуки адекватних шляхів реформування тривали впродовж другої половини XIX – на початку XX ст.

Однією з найбільш помітних галузей перетворень була середня та вища освіта, розвитком якої керувало Міністерство народної просвіти та керівники і чиновники навчальних округів. При тому адміністративні органи не розглядали вчителів та викладачів виключно як об'єкти перетворень, але й прагнули залучити їх до процесу вироблення найбільш продуктивних засобів реформування. Результатом місцевої та владної ініціатив (руху зверху та знизу) було регулярне проведення по усій імперії курсів та з'їздів вчителів (часто ці заходи поєднували). Ці події давали багатий матеріал теоретикам педагогіки та чиновникам для подальших нарад у центральних адміністративних органах, висунення подальших реформаторських ініціатив. Аналогічні акції для обміну думок та вироблення перспективних планів були поширені майже серед усіх професійних груп. З'їзди були вагомим чинником формування громадянського суспільства у Російській імперії і, зокрема, у наддніпрянській та причорноморській частинах України, що перебували у той час у складі цієї держави, суттєво збільшуючи її потенціал.

Мета статті. Висвітлення історико-методичної проблематики у роботі педагогічних з'їздів, що відбулися на території Південної України (фактично Одеської навчальної округи) у другій половині XIX – на початку XX ст.

Аналіз досліджень. Проведенню педагогічних

з'їздів у Російській імперії та на території України присвячений значний комплекс літератури. Однак історики освіти лише дуже побіжно згадали про міркування щодо розвитку історичної освіти, котрі були одним з численних питань, що обговорювалися учасниками з'їздів (Антощак, 2004; Вдовенко, 2002; Вдовенко, 2003, Вдовенко, 2004; Вдовенко, 2005; Діденко, 2013; Корецька, 2015). Комплексно проблема досліджена не була.

Джерельна база. Інформація, що нас цікавить, міститься здебільшого в актових джерелах – протоколах та звітах товариств. Суттєвим доповненням є наративні джерела, публікації аналітичних статей про товариства у тогочасних часописах та газетах. Архівні джерела зосереджені головним чином у фонді № 42 (Канцелярія попечителя Одеської навчальної округи), але документи цього фонду не містять суттєвої інформації щодо аспекту, що нас цікавить.

Виклад основного матеріалу. Південна Україна, що у другій половині XIX – на початку XX ст. входила у межі Херсонської, Таврійської, Катеринославської та, частково, Бессарабської губернії, мала значний культурний потенціал та значні темпи культурного розвитку. В Одесі діяв один з небагатьох у Російській імперії університетів, що був заснований у 1865 р. на базі ліцею університетського типу, Жіночі курси, а в інших містах – декілька

педагогічних училищ, семінарії, десятки гімназій, народних (земських) шкіл. Педагоги цього великого мультикультурного та мультиконфесійного регіону були перейняті не лише завданнями загальної освіти та просвіти, вихованням загальноімперського патріотизму, але й спрямовували свої зусилля на розвиток освіти окремих національних спільнот. Закономірно, що саме Одеська навчальна округа була однією з двох перших у Україні (разом з Харківською) та загалом імперії, де в умовах бурхливих реформ 1860-х років була започаткована практика проведення з'їздів педагогів. Головним місцевим теоретиком та лідером-ентузіастом цих заходів став видатний педагог з Катеринославщини барон М.О. Корф. Великий вплив на освітян півдня мала діяльність тут видатного просвітника М.Ф. Бунакова (Бунаков, 1875).

Перший масштабний педагогічний з'їзд освітян Одеської навчальної округи відбувся в Одесі 2–14 липня 1864 р. В.Н. Даль у своїй доповіді про розподіл предметів по класах висловився проти дроблення історії в окремих класах за хронологічним принципом (як це відбувається і на початку XXI ст., коли викладається від 6 до 11 класу історія від давнини до сучасності). Він вважав, що історія має викладатися як цілісне явище, але у кожному наступному класі має збільшуватися та змінюватися зміст матеріалу відповідно до еволюції учнів (Протоко-

лы, 1864: 43). На засіданнях з'їзду обговорювалися програми з викладання у гімназіях всесвітньої історії. Комісія у складі Стратонова, Леонтовича та Казаса зазначила, що у 3 класі гімназії має відбуватися пропедевтичний курс, потім вивчатися вітчизняна історія. У 4-му класі увага мала особливо звертатися на біографії видатних осіб, побут, а деякі скорочення матеріалу припускалися щодо висвітлення історії східних народів (індусів та китайців). У 6 класі як один з предметів викладів згадувалася історія Південно-Західної Русі. Вчителів закликали широко використовувати зображення мистецьких шедеврів. Після певної дискусії в обсяг навчальної програми була включена історія наук та літератури (Протоколы, 1864: 144). Розроблена програма з предметів Закону Божого та Історії російської літератури фактично була програмами з історії релігій та церкви та історії культури (Протоколы, 1864: 136, 139–141). Пов'язана з викладанням історії була жвава дискусія щодо питання про зміст історії літератури. Деякі вчителі висловилися проти викладання у школі історії західної літератури, бо, мовляв, учні погано обізнані з історією Європи часів Данте чи В. Шекспіра. Проте, перемогла «прозахідна» позиція (Протоколы, 1864: 128–132).

25 червня – 14 липня 1865 р. в Одесі відбувся аналогічний з'їзд. У з'їзді взяв участь антикознавець професор В. І. Модестов, що перебував тут в

очікуванні початку роботи нововідкритого Новоросійського університету. Саме він розпочав дискусію на з'їзді про зв'язок між викладанням географії та історії (Протоколы, 1865: 12–13). Вчитель Гордзієвський виступав за безперервне викладання географії у 5 та 6 класах гімназій, зокрема, й тому, що «вчитель історії, розповідаючи про події з життя певного народу, ніяк не може обійти увагою впливу місцевості на народ, для якого ця місцевість визначає усю майбутню роль у сім'ї людства».

Найбільш принциповим нововведенням, що було запропоноване у програму викладання історії під час з'їзду, була пропозиція більш докладно розглядати історію слов'янських народів, що й було зроблено. Відповідна комісія запропонувала розлогу програму викладання історії (Протоколы, 1865: 231–240). При тому зазначалося, що програма не є догмою і вчитель може її коригувати у навчальному процесі. Згідно програми, у 3-му класі викладач мав звертати увагу лише на характерні особливості життя великих народів. Рекомендувалося використовувати порівняння, синхроністичний метод.

У 4-му класі мав вивчатися повний елементарний курс вітчизняної історії. Вчителю рекомендувалося бути якомога виразнішим та образним у донесенні матеріалу. Досить серйозними виглядають у програмі такі питання для висвітлення як поняття про рід, цивільність, державність як стадії суспільного

розвитку, порівняння державного устрою Афін та Спарти, заклик ретельно вивчати історичні джерела. Присутня у програмі була й українознавча тематика: Південно-Західна Русь піл владою Литви та Польщі, Богдан Хмельницький. Важливою була теза про те, що найкращим методом залучення учнів до самостійної роботи та шляхом серйозного вивчення історії є написання ними творів (Протоколы, 1865: 238). Проте, щодо елементу дискусійності, заохочення учнів до обговорення («прений») щодо історичних питань, автори програми зайняли консервативну позицію. На їх думку, вчитель може ініціювати читання з роз'ясненнями, але не бесіди. Бо бесіди є обмін переконаннями та поглядами, яких ще не можуть мати учні. Тому замість знань під час диспутів учні, на думку авторів програми, будуть оперувати фразами, а замість серйозного та важкого вивчення фактів оберуть легкий шлях ознайомлення лише з висновками авторитетів (Протоколы, 1865: 230). Під час з'їзду народних вчителів у Херсоні у 1874 р. М. Ф. Бунаков запропонував програму вивчення історії цього міста (Съезд, 1875: 20).

На з'їзды народних вчителів у Херсоні у 1875 р. питання викладання історії спеціально не обговорювалися. Проте, один епізод вартий уваги. Вчитель Ф.М. Мамаєнко висловив тезу, що під час обговорення зі старшокласниками одного з віршів

можна охарактеризувати особистість Петра І. Таке побіжне зауваження викликало, однак, цікаву полеміку. Промовцю заперечили, що вчитель має обережно оперувати історичним матеріалом, адже не будучи сам ретельно обізнаний з історією, може прищепити неправильне бачення історії. До того ж, вчителю порадили не розповідати про вплив Петра на моральний стан жінок. Вчителька Чернявська наголосила, що вплив на становище жінок за Петра не зачепив нижчі стани, селянок, а тому й селянським дітям розповідати про цей аспект недоречно (Сборник Херсонского земства, 1875: 16, 18–19).

У 1882 р. в Одесі відбувся з'їзд вчителів гімназій. У постановах з'їзду були висловлені такі тези щодо викладання історії: 1) Зберегти існуючий розподіл історії на два курси – елементарний та систематичний. 2) Увести більше систематичності у виклад історичних подій в елементарному курсі та зробити цей курс підготовчим для систематичного. 3) Під час вибору біографій слід звертати виключну увагу на тих осіб, які були виразниками своєї доби, в яких найбільш втілилися характерні ознаки часу. 4) Скоротивши історичний матеріал в елементарному курсі, слід віддавати перевагу особам та подіям із вітчизняної історії перед особами та подіями із історії загальної. 5) Під час вибору матеріалу для систематичного курсу історії слід звернути особливу увагу на ті факти, що мають безпосереднє

відношення до вітчизняної історії і які в іноземних підручниках викривлюються або опускаються. 6) Прибрати подробиці військової історії Західної Європи, як непотрібний баласт, досягнувши більш ґрунтовного ознайомлення учнів з подіями та культурними особливостями греко-слов'янського світу. 7) У систематичному курсі має стояти хребет історії, точне та зв'язне знання фактів, до яких мають примикати більш серйозні сторони побуту – релігія, література, мистецтво. 8) Увести наукове пояснення розумових рухів та суспільних змін, висхідним пунктом чого має бути доісторичний побут людини. 9) Увести у курс загальний нарис історії цивілізації, що має простежити за філософським розвитком людства та зміною розумових напрямків, має з'ясувати сенс корінних політичних та суспільних змін. 10) Починати систематичний курс історії з 5-го класу нарисом доісторичної людини, адже це просто для пояснення. 11) Немає необхідності уводити окремий курс греко-римської літератури. 12) Бажано запровадити писемні роботи з історії. 2–3 роботи впродовж року. 13) Збільшення кількості уроків з історії вкрай необхідне для успіхів історичної освіти в гімназіях. Додати 1 урок на тиждень у 3 класі для повторення епізодичного курсу історії та по одному у 5, 6, 7, та 8 класах для систематичного курсу. 14) Викладання історії має бути з використанням якомога більшої кількості зображальних матеріалів (Педагогический вестник, 1882: 59–60).

10 червня 1883 р. у місті Бердянськ на учительському з'їзді під керівництвом М.О. Корфа, він запропонував складену ним програму для повторювальних шкіл з 4-х основних предметів: читання, арифметики, історії, географії. Він вважав, що наочність необхідна не тільки при навчанні читати та писати, але й під час осягнення основ історії, географії та фізичних знань (Отчет, 1883).

Після перерви, що була викликана забороною проведення з'їздів, вони відновилися на початку XX ст. Початок XX ст. позначився розширенням місць проведення з'їздів, тепер й у провінційних містах.

7–13 серпня 1901 р. у Феодосії тривав з'їзд вчителів та вчительок Феодосійсько-Ялтинського району Таврійської губернії. Рішенням більшості вчителів було прийнято резолюцію про те, що слід розширити програму викладання історії та географії, але вивчати їх не за окремими книгами та брошурами, а за книгами для читання, що затвердив з'їзд (Труды, 1902: 20).

На Саратському з'їзді в Аккерманському повіті Бессарабської губернії 26 травня – 1 червня 1902 р. було вирішено, що у склад курсу з історії має входити матеріал, що виключно присвячений подій вітчизняної історії, від заснування державності до сьогодення. Характер викладання має бути епізодичний, з докладним з'ясуванням зв'язку між по-

діями та їх історичного значення, сюди ж віднести знання найважливіших дат та родословних таблиць князів та царів із Дому Рюрика до Романових (Отчет, 1902: 29). Окрім цього, доповідь вчителя П. Марченка «Ручна праця» містила досить докладний історичний екскурс про розвиток ідеї та практики ручної праці як педагогічного методу зі згадками про М. Лютера, Д. Локка, Д. Мільтона, Ж. Руссо, А. Коменського, Й. Песталоцці, Ф. Фребеля) (Отчет, 1902: с. 56–78).

На з'їзді, що відбувся у селищі Шабо 15 – 21 травня 1908 р., було розглянуто питання про визначення мінімуму географічних та історичних відомостей для учнів народних шкіл. Присутні погодилися з тезою Г. Строгонова про те, що при викладанні історії важливим є не кількість фактів, а якісне, тобто не суто фактографічне, висвітлення основних тенденцій (Отчет, 1908: 33). Вчителям було рекомендовано обирати на власний розсуд тексти та методи викладання – аналітичний, або синтетичний.

12–18 серпня 1902 р. в Одесі відбувся з'їзд народних вчителів та вчительок земських училищ Одеського повіту. У своїй доповіді у контексті викладання у школах для «інородців» В. Вейсман наголосив на необхідності наочності у викладанні історії, проведення бесід на історичні теми, стимулювати бажання в учнів запитувати (Отчет, 1903: 18, 21, 36–38, 67). Значна увага була приділена навчальним посіб-

никам. Так, недоліком книги «Золоті колосся» було визнано те, що у ній бракувало статей на історичну тему. Серед колекцій підручників, що демонструвалася піж час з'їзду, були представлені картини щодо російської історії видання вчителів А. Залеського, Д. Дубенського, С. Рождественського.

Останнім з передреволюційних південноукраїнських педагогічних з'їздів став захід 1916 р. в Одесі – з'їзд викладачів чоловічих гімназій та реальних училищ Одеської навчальної округи. Прикметою з'їзду стало значне представництво професорів з Новоросійського університету, зокрема, істориків Є.П. Тріфільєва, В.М. Мочульського, О.П. Доброклонського, Б.В. Варнеке, С.Г. Вілінського, О.Я. Шпаков. В рамках з'їзду працювала комісія щодо скорочення програм з історії під загальним керівництвом директора Миколаївської 2-ої гімназії В.М. Гаврилова.

Членами комісії були професор Є.П. Тріфільєв та випускник Новоросійського університету, вихованець професора Ф.І. Успенського, автор низки цінних історичних праць, інспектор М.М. Знойко. Проте, висновок комісії полягав у тому, що програму викладання скорочувати не доцільно. У запропонованій програмі зверталася увага факти з історії культури, історії Сходу та слов'ян (Труды, 1916: 22–23). Було висловлене побажання звернути увагу на історію Візантійської імперії з огляду

на її велике значення в історії слов'янських народів (Труды, 1916: 85). У процесі вивчення російської історії було рекомендовано звертати особливу увагу на виховні завдання, розвиток національної самосвідомості, царювання Олександра II та Олександра III, взаємини Західної Європи та Росії (Труды, 1916: 87). У програмі не відчувалося прямо дихання війни, але, на нашу думку, деякі з цих тез були частково інспіровані умовами мілітаризму та імперіалізму, що посилилися у той час, в тому числі й у Російській імперії.

Центральним епізодом з'їзду був виступ провідного на той час одеського антикознавця, професора Б.В. Варнеке про ознайомлення учнів з предметами старовини. Промовець наполягав, що ознайомлення вживу значно перевершує за впливом класну роботу. Професор намалював широку картину засобів ознайомлення учнів та місць, які стали б при нагоді: місць розкопок трипільської культури, античних міст, печер Інкерману, Зверинецьких, святинь Києва. Викликає інтерес висока оцінка з боку одеського вченого його катеринославського колеги Д.І. Яворницького та організованого ним музею, що доповнює вже відомі за листуванням факти приязних взаємин між двома істориками. На завершення промови професор висловив побажання заснувати бюро при навчальній окрузі, що б планувало екскурсії до місцезнаходження пам'яток. Б.В. Варнеке провів

екскурсію музеєм Одеського товариства історії та старожитностей для учасників з'їзду (Труды, 1916: 32–38).

Висновки. Історико-методичні питання не належали до найбільш провідних предметів занять учасників педагогічних з'їздів на території Південної України, поступаючись мовним та природничим. Водночас, не можна і твердити про ігнорування цих питань. Роботу з'їздів пожвавила участь в їх роботі професури. Це свідчить про тісний зв'язок між усіма рівнями освіти в освітній системі Російської імперії, що підтверджується і багатьма іншими даними. Заслугою учасників з'їздів є наголос на необхідності забезпечення міждисциплінарних зв'язків, наочності, поширенні екскурсійного методу. Документи свідчать про існування як тенденцій до демократизації освіти, так і збереження консервативних підходів. Якщо в рамках першого заохочувалась самостійна робота учнів, формулювання ними власних висновків, то в рамках другого, який слід визнати впродовж усього періоду пануючим, вчитель розглядався як носій істини та набору фактів, котрі він мав транслювати учням. В контексті методичних питань виникали обговорення суто історичних аспектів, історичних оцінок, набору видатних дат та постатей, про яких обов'язково мав встигнути розповісти вчитель за досить обмежений час. Матеріали з'їздів, що відбулися у південноукраїнських

містах, свідчать про закономірне бажання деяких осіб врахувати місцеві особливості та можливості. Усі питання, що обговорювалися учасниками з'їздів є актуальними до сьогодні. Багатий історичний досвід може цілком стати при нагоді під час вирішення сучасних педагогічних проблем та формулювання нових перспективних завдань.

Список використаних джерел і літератури

1. Антощак, Корф, 2004 – Антощак М.М., Корф М.О. і учительські з'їзди у 60 – 80-ті роки XIX століття // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. К., 2004. Вип. VIII. С. 262–269.
2. Бунаков, 1875 - Бунаков Н.Ф. Школьное дело для народных учителей и учительниц: лекции, читанные на учительских съездах в Москве, Костроме, Херсоне и Пскове, 1872, 1873 и 1874 гг. Санкт-Петербург, 1875. 441 с.
3. Вдовенко, 2002 - Вдовенко В.В. З'їзди вчителів України (друга половина XIX ст.): витоки, їх вплив на народну освіту // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. Зб. наук. пр. Київ, 2002. №23. С. 82–85.
4. Вдовенко, 2003 – Вдовенко В.В. З'їзди народних вчителів України (1861–1920 рр.) як один із напрямків їх післядипломної освіти та підвищення навчально-методичного забезпечення учбового процесу // Оновлення змісту та форм дошкільної і початкової освіти України: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Миколаїв, 2003. С. 85–91.
5. Вдовенко, 2005 – Вдовенко В.В. Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.): Автореф. дис. канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка ті історія педагогіки». К., 2005. 19 с.
6. Вдовенко, 2004 – Вдовенко В.В. Феномен з'їздів народних вчителів України (1861–1920 рр.) // Теоретичні питання культури, освіти та виховання. К., 2004. № 26. С. 123–127.
7. Діденко, 2013 – Діденко І.О. Педагогічні з'їзди на теренах України та Росії: витоки та наслідки // Педагогіка та психологія. 2013. Вип. 44. С. 137–146.

8. Корецька, 2015 – Корецька Л. О. Підготовка учительських кадрів в умовах освітньо-виховного простору Півдня України другої половини XIX – початку XX століть // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2015. Вип. 36. С. 96–99.
9. Отчет о занятиях учительського съезда в г.Бердянске под руковом почетного члена Московского университета Барона Николая Александровича Корфа с 10-го по 16-е июня 1883 года. Бердянск, 1884. 269 с.
10. Отчет о Съезде народных учителей и учительниц земских училищ Одесского уезда, 12-18 августа 1902 г. Херсон, 1903. 70 с.
11. Отчет о Съезде учителей и учительниц народных училищ Аккерманского уезда, Бессарабской губернии. Аккерман, 1902. 234 с.
12. Отчет о Съезде учителей и учительниц народных училищ Аккерманского уезда, Бессарабской губернии, в поселке Шабо, близ г. Аккермана. Аккерман, 1908. 131 с.
13. Педагогический вестник. – 1882. – № 7 – С. 58–60.
14. Протоколы Педагогического съезда директоров и учителей, происходившего в Одессе с 2-го по 14-е июля 1864 года. Санкт-Петербург, 1864. 226 с.
15. Протоколы второго Педагогического съезда директоров и учителей, происходившего в Одессе с 25-го июня по 14-е июля 1865 года. Санкт-Петербург, 1865. 324 с.
16. Сборник Херсонского земства – 1875. – № 10. – Отд. III. – С. 1–75.
17. Съезд народных учителей Херсонской губернии в 1874 году: отчет руководителя Бунакова // Сборник Херсонского земства. Херсон. 1875. № 10. отд. 3. С. 1–35.
18. Труды Педагогического съезда деятелей мужских гимназий и реальных училищ Одесского учебного округа (2–7 янв. 1916 года). Одесса, 1916. 135 с.
19. Труды Съезда народных учителей и учительниц Феодосийско-Ялтинского района, Таврической губернии. Феодосия, 1902. 119 с.

References

1. Antoshchak, 2004 – Antoshchak, M.M., Korf M.O. i uchytelski zizdy u 60 – 80-ti roky XIX stolittia [M.O. Korf and Teaching Congresses in the 60's and 80's of the XIX century]. Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. [Problems of the History of Ukraine of the XIX – early XX centuries]. Kyiv. Vyp. VIII. S. 262–269 [in Ukrainian].

2. Bunakov, 1875 – Bunakov, N.F Shkolnoe delo dlya narodnyih uchiteley i uchitelnits: lektsii, chitannyie na uchitelskih s'ezdah v Moskve, Kostrome, Hersone i Pskove, 1872, 1873 i 1874 gg. [Schoolwork for folk teachers and teachers: lectures read at teacher congresses in Moscow, Kostroma, Kherson and Pskov, 1872, 1873 and 1874] Sankt-Peterburg. 441 s. [in Russian].
3. Vdovenko, 2002 – Vdovenko V.V.. Zizdy vchyteliv Ukrainy (druha polovyna XIX st.): vytoky, yikh vplyv na narodnu osvitu [The congresses of teachers of Ukraine (second half of the nineteenth century): origins, their influence on the education of the public]. Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia. Zb. nauk. pr. [Theoretical issues of culture, education and upbringing. Zb sciences Kiev]. Kyiv. № 23. S. 82–85 [in Ukrainian].
4. Vdovenko, 2003 – Vdovenko, V.V Zizdy narodnykh vchyteliv Ukrainy (1861–1920 rr.) yak odyn iz napriamkiv yikh pisliadyplomnoi osvity ta pidvyshchennia navchalno-metodychnoho zabezpechennia uchbovoho protsesu [Congresses of Ukrainian Teachers (1861–1920) as one of the directions of their postgraduate education and enhancement of teaching and methodological support of the educational process]. Onovlennia zmistu ta form doshkilnoi i pochatkovoi osvity Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii [Updating of the content and forms of preschool and primary education of Ukraine: Materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference]. Mykolaiv, S. 85–91 [in Ukrainian].
5. Vdovenko, 2005. – Vdovenko, V.V. Problemy pochatkovoi osvity Ukrainy v roboti pedahohichnykh zizdiv (1861-1920 rr.): Avtoref. dys. kand. ped. nauk: spets. 13.00.01. Zahalna pedahohika ti istoriia pedahohiky. [Problems of elementary education of Ukraine in the work of pedagogical congresses (1861–1920 gg.): Author's abstract. dis Cand. ped Sciences: special 13.00.01. General pedagogy is the history of pedagogy]. Kyiv, 19 s. [in Ukrainian].
6. Vdovenko, 2004 – Vdovenko V.V.. Fenomen zizdiv narodnykh vchyteliv Ukrainy (1861–1920 rr.) [The phenomenon of congresses of national teachers of Ukraine. 1861–1920 gg.]. Teoretychni pytannia kultury, osvity ta vykhovannia [Theoretical questions of culture, education and upbringing]. Kyiv, № 26. S. 123–127 [in Ukrainian].
7. Didenko, 2013 – Didenko, I.O Pedahohichni zizdy na terenakh Ukrainy ta Rosii: vytoky ta naslidky [Pedagogical congresses on the territory of Ukraine and Russia: origins and consequences]. Pedahohika ta psykholohiia [Pedagogics and psychology]. Vyp. 44. S. 137–146 [in Ukrainian].

8. Koretska, 2015 – Koretska, L.O. Pidhotovka uchytelskykh kadriv v umovakh osvitno-vykhovnoho prostoru Pivdnia Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit [Teaching staff training in the educational and educational space of the South of Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries]. Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia: Pedahohika. Sotsialna robota [Scientific Bulletin of the Uzhgorod National University. Series: Pedagogy. Social work]. 2015. Vyp. 36. S. 96–99 [in Ukrainian].
9. Otchet o zanyatiyah uchitelskogo s'ezda v g.Berdyanske pod rukovom pochetnogo chlena Moskovskogo universiteta Barona Nikolaya Aleksandrovicha Korfa s 10-go po 16-e iyunya 1883 goda [The report on the classes of the teachers' congress in Berdyansk under the leadership of the honorary member of the Moscow University Baron Nikolai Alexandrovich Korf from June 10th to 16th, 1883]. 1884. Berdyansk, 269 s. [in Russian].
10. Otchet o S'ezde narodnyih uchiteley i uchitelnits zemskih uchilisch Odesskogo uezda, 12–18 avgusta 1902 g. [Report on the Congress of National Teachers and Teachers of Zemstvo Schools of Odessa County, August 12–18, 1902]. Herson, 1903. 70 s. [in Russian].
11. Otchet o S'ezde uchiteley i uchitelnits narodnyih uchilisch Akkermanskogo uezda, Bessarabskoy gubernii [Report on the Congress of Teachers and Teachers of Public Schools of Akkerman County, Bessarabian Governorate]. Akkerman, 1902. 234 s. [in Russian].
12. Otchet o S'ezde uchiteley i uchitelnits narodnyih uchilisch Akkermanskogo uezda, Bessarabskoy gubernii, v poselke Shabo, bliz g. Akkermana [Report on the Congress of teachers and teachers of public schools of Akkerman district, Bessarabian province, in the village of Shabo, near the city of Akkerman]. Akkerman, 1908. 131 s. [in Russian].
13. Pedagogicheskiy vestnik [Pedagogical herald]. 1882. 7 [in Russian].
14. Protokolyi Pedagogicheskogo s'ezda direktorov i uchiteley, proishodivshego v Odesse s 2-go po 14-e iyulya 1864 goda [Protocols of the Pedagogical Congress of Directors and Teachers, which took place in Odessa from the 2nd to the 14th of July 1864]. Sankt-Peterburg, 1864. 226 s. [in Russian].
15. Protokolyi vtorogo Pedagogicheskogo s'ezda direktorov i uchiteley, proishodivshego v Odesse s 25-go iyunya po 14-e iyulya 1865 goda [Protocols of the Second Pedagogical Congress of Directors and Teachers, which took place in Odessa from June 25 to July 14, 1865]. Sankt-Peterburg, 1865. 324 s. [in Russian].
16. Sbornik Hersonskogo zemstva [Collection of Kherson Zemstvo]. 1875. S. 1–75. [in Russian].

17. S'ezd narodnyih uchiteley Hersonskoy gubernii v 1874 godu: otchet rukovoditelya Bunakova [The congress of national teachers of the Kherson province in 1874: the report of the head of Bunakov]. Sbornik Hersonskogo zemstva. Herson, 1875.10. otd. 3. S. 1–35. [in Russian].
18. Trudyi Pedagogicheskogo s'ezda deyateley muzhskih gimnaziy i realnyih uchilisch Odesskogo uchebnogo okruga (2–7 yanv. 1916 goda) [Proceedings of the Pedagogical Congress of the figures of male gymnasiums and real schools of the Odessa school district (January 2–7, 1916). Odessa, 1916. 135 s. [in Russian].
19. Trudyi S'ezda narodnyih uchiteley i uchitelnits Feodosiysko-Yaltinskogo rayona, Tavricheskoy gubernii [Proceedings of the Congress of national teachers and teachers of the Feodosia-Yalta region, Tavricheskoy province]. Feodosiya, 1902. 119 s. [in Russian].

УДК 94(477.7):316.47(=411.16):070«18»
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189328

Liudmyla Novikova
ORCID: 0000-0003-4764-7867
The candidate of Historical Sciences,
the docent at the
Department of history of Ukraine
of I. I. Mechnikov Odesa
National University
(Ukraine, Odesa)
novikova@onu.edu.ua
lyudmilanovikova@hotmail.com

«ЗМАГАННЯ ДИСКУРСІВ»: ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЗИТИВНИЙ ОБРАЗ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ПУБЛІКАЦІЯХ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» (ПЕРША ПОЛОВИНА 1880-Х РР.)

Анотація

У статті висвітлюється питання щодо створення у публікаціях в локальній пресі в Україні у другій половині XIX ст. (на прикладі газети «Одесский вестник») позитивного образу єврейського населення, який в історіографії, на тлі уваги до антисемітської пропаганди, здебільшого маргіналізується, й тому потребує додаткового вивчення. Проведене дослідження дозволило реконструювати окремі складові позитивного дискурсу щодо єврейського населення у публікаціях «Одесского вестника» першої половини 1880-х рр., з'ясувати факт існування і особливості одного з варіантів виразної ідеологічної опозиції публічному антисемітизму.

Ключові слова: *історія євреїв в Російській імперії; історія євреїв в Наддніпрянській Україні;історія єврейського населення Одеси в XIX ст.; образи євреїв у місцевій пресі в Україні у XIX ст.; опозиція антисемітизму; «Одесский вестник».*

Людмила Новікова
ORCID: 0000-0003-4764-7867
кандидат історичних наук,
доцент,доцент кафедри історії України
Одеського національного університету
імені І. І. Мечникова
(Україна,Одеса)
novikova@onu.edu.ua
lyudmylanovikova@hotmail.com

«COMPETITION OF DISCOURSES»: THE JEW'S POSITIVE IMAGE IN PUBLICATIONS OF «ODESSKIJ VESTNIK» (THE FIRST HALF OF 1880-IES)

Sammary

One of the results of the social modernization in the second half of the nineteenth century in the Russian Empire was the growing of attention towards so called «Jewish question», This process was followed by emergence and dessimination of different discourses towards Jewish component of population, often divided into anti-Semitic and so called liberal, which were engaged in latent or open contest for public opinion. The researchers traditionally paid more attention to anti-Semitic discourses and thus marginalized the questions on attempts to create a positive (relatively) ones and on existing of public opposition towards anti-Semitism in local (for example, urban) societies. The main idea of the article is that a part of local newspapers in Ukraine in the second half of XIX c. such as «Odesskij Vestnik» played the important role in forming and disseminating the relanively positive image of Jewish population and in maintaining public opposition towards anti-Semitism.

The subject of this research is the peculiarities of image of the Jewish population that formed on the pages of the newspapere «Odesskij Vestnik» in the first half of the 1880-ies.

The study of historiography has showed that the chosen problem needs the further investigation due the traditional maginalization of issue of forming positive discourse by local press.

During the investigation we determinated the following discourses as a part of positive image of Jews: 1. Jews – the part of Odesa population, which has its specificity that distinguishes them as a separate ethnic-(religious) community. 2. Jews – such citizens as the rest of the population of the city and Empire.

3. The part of the Jewish population is loyal to «Russian» cultural assimilation. 4. Jews – an integral part of the economic life of Odesa and Right-Bank (Pravoberezhna) Ukraine. 5. Jewish pogroms are the part of a common city and regional (in Southern Ukraine) historical memory and negative social experience. It was revealed that acknowledged liberalizm of «Odesskij Vestnik» in dealing with «Jewish question» was that of assimilation type.

To make conclusion, we assert that publications of «Odesskij Vestnik» in the ferst half of 1880-ies played the important role in forming and disseminating the relanively positive image of Jewish population and in maintaining public opposition towards anti-Semitism. The information of different articles in this newspaper in chosen period – the first half of 1880s – gave the possibility to determine a few discourses concerning Jewish population which had positive character comparing with anti-Semitic discourse in some of Odesa newspapers that we revealed in one of our previous study. In spite of the fact that this positive or liberal image towards Jews in non-Jewish press had some specific and represented «external national identity» its revealed features show that it had the big potential to be an important tool in the struggle against anti-Semitism in local public opinion. So the thesis of the article is proved.

Key words: *history of Jews in Russian empire; history of Jews in Naddniprianska (Dnieper region) Ukraine; history of Jewish population in Odesa in XIX c.; images of Jews in local press in Ukraine in XIX c.; opposition to anti-Semitism; «Odesskij Vestnik».*

The so-called «Jewish question» in the second half of the XIX century was popular as in Russian Empire (which included Dnieper Region Ukraine) as in Europe due to the processes of social modernization and the formation of modern nations. The main content of the «Jewish question» in the state and public discourse in the Russian Empire, in our view, was the problem of the integration of the Jewish population to the society (as it was traditionnaly imagined). In turn, the questions of integration or isolation as the policy or processes, towards or inside the Jewish community respectively,

have raised the need to determine its inherent traits as a group (social structured or total) in the whole population (D. M., 1976: 3). This task has called the emergence of different discourses, and their latent or open competition for public opinion. The researchers traditionally paid more attention to anti-Semitic discourses and thus marginalized the questions on attempts to create a positive (relatively) ones and on existing of public opposition towards anti-Semitism in local (for example, urban) societies.

The aim of this study is to clarify the features of the image of the Jewish population, which was formed on the pages of the liberal Odesa newspaper «Odesskij Vestnik» in the first half of the 1880-ies, between pogroms in 1881 and 1886 (Evrei Odessy, 2002: 145) and to reveal the peculiarities of one of the variants of positive discourses towards Jewish population possible for public dissemination in Russian empire.

Methodology of the study defined by concept of polyethnic history of Ukraine and used yhe territorial approach. Also quite useful for our research is the methodology of public discourse, justified in the context of the perception of Jewish population in the Russian Empire by M. Gaukhman (Gaukhman, 2012). For coverage of a complex nature published in the newspaper «Odesskij Vestnik» characteristics of the Jewish population it is suggested to use the term «external national identity» (as related to the concept of «the Other»), that

lets in this case to trace, in what way the «Others» in the era of modern national movements integrated, by transforming in «Their», the Jewish community as a national phenomenon.

Modern historiography on national stereotypes and images of the Jewish population in the public discourse in Ukraine in the period of modernization includes the investigations made by I. Hrytsak (discussed the question for Galychyna (Galicia) region), P.-R. Magochy and J. Petrovskiy-Shtern (revealed the issue of Ukrainian-Jewish stereotypes), M. T. Andrijchuk (explored mutual Jewish and Ukrainian perceptions in periodicals), M. Gaukhman (has investigated the negative discourse towards Jewish population for the early XX c. in the Russian Empire, in the study of certain discourses («Jewish exploitation») appealed to the prehistory of their functioning due to the work of a few Russian writers in the second half of the XIX c.), O. Bezarov (although the scientist investigated the issue of identity in relation to Jews in the Russian Empire in the period befor reforms of Alexander II, but this research concerns the phenomenon we propose to characterize as «external national identity», or perception ethnic group by others; the author also considers the influence of public modernization on the interpretation of the «Jewish question») and others (Hrytsak, 2005: 79–105; Magochy, Petrovskiy-Shtern, 2016: 2–3; Andrijchuk, 2013; Andrijchuk, 2011; Gaukhman, 2012: 113–118;

Bezarov, 2014; Bezarov, 2017; Dvorkin, 2015). Certain aspects of peculiarities of the Jewish population's images formed by the materials of the regional press in the second half of the XIX century in Dnieper (Naddnipryanska) Ukraine, were examined in our publications (Novikova, 2017; Novikova, 2018). Despite existing researches, the issue of the existence of the continuity of certain discourses in the second half of XIX and at the beginning of XX c. is not studied inough. It concerns also the problem of newspaper publications influence on the formation of regional mass public opinion towards the Jewish component of the population. The researches, which reveals features of positive discourse on Jews as tool of opposition to anti-Semitic, and role in this process local periodical in Ukrainian regions in the second half of XIX c. practically are absent.

As the sources for our study were used the articles published in the newspaper «Odesskij Vestnik» in the first half of the 1880-ies. The newspaper in the face of its editors understood the importance of the press as a certain regulator of the social life. This is especially concern the period since the end of 1884 when a candidate of law S. Yu. Lomnitskij became the editor of «Odesskij Vestnik» (Ob'iavleniie o podpiske, 1885).

Referring to the characteristics of the Jewish population's image, which was formed by «Odesskij Vestnik» publications in the 1880s, it should be noted that in the newspaper «Jewish question» mostly is not separated

but integrated into the issue of polyethnic nature of the Odesa population. At the same time in the materials of the «Odesskij Vestnik» only Jews have got different characteristics, that indicates a certain «image» formed in the publications of the newspaper. Exploring the «Odesskij Vestnik» materials makes possible to select the following Jewish population's features, which, from the authors' of publications point of view, belong to its «inner» and «external» national identities.

1. Jews – the part of Odesa population, which has its specificity that distinguishes them as a separate ethnic-(religious) community. The series of articles published in the newspaper reflected the perception of Jews as a community that as a core of its identity had primarily the Judaism faith. In this connection it is necessary to mention the information about the plans of holding public lectures by Ya. M. Priluker, the aim of which was to detect the proximity of the moral foundations of the different religions, the altruistic principles in ethical systems of Judaism and Christianity, etc. It is noteworthy that the program of the first lecture published in the newspaper, included the questions on «The difficulty of the status of objective researcher in the area of the Jewish question. A retrospective look at the various historical periods of mutual Christianity and Judaism relations. The attitude of the present to the Jewish question. Theory of economists and its injustice. Scientific-philosophical analysis of the inner

essence of the Jewish question and its ideological raison d'etre...» (Publichnyie liekcii, 1885). Such content of lectures apparently was connected with the need to reduce the tension in the area of interfaith and interethnic relations in Odesa which was still urgent after the pogroms of the early of 1880's. Publication in the newspaper of some official directives, information about special tax also contributed to the perception of the Jews as the Jewish community and to its separation from the Christians (Dlia preduprezhdeniia, 1885; Novyj kontrakt, 1881).

Among the other features inherent to the Jewish population of Odesa, on the pages of «Odesskij Vestnik» there were mentioned the peculiarities of the Jews' mode of life, the conservative character of certain elements of their economical life, the saving of some legal traditions (Yescho k prodazhe, 1881; Isk po knige, 1885).

The conducting of statistical research and publication of their results in the newspaper also revealed the specific traits of Jewish family life and demographics (Chislennost' odesskogo, 1884; K statistikie naseleniia, 1885).

The materials published in the newspaper show the public activity of the Jewish population in Odesa, representatives of which took an active part in the activities of Jewish organizations like the Society of master's assistant (prikaschik)-Jews, and engaged in charity work.

A number of materials in «Odesskij Vestnik» shows the conditions and peculiarities of the development of traditional Jewish education and corresponding government policy (Obschee sobranie, 1885; Iz otchota, 1885; Otchot po korobochnomu sboru, 1885; [Without title], 1885: February 10).

Such attention was probably connected with the fact that the Jewish traditional school was regarded as the centre of unwanted agitation (also as directed against the Jews' studying in the camerae (government) schools). It was considered as the center of the spreading of religious fanaticism (Alekseev, 1868; Komissiia, 1885). Gradually in the newspaper more and more appeared the articles, covering the process of the closure of the Jewish schools under the different pretexts that hided the real policy of elimination of the system of traditional education (Tajnaia shkola, 1885; Zakrytie dvukh khederov, 1885).

Taking into the concideration the importance of the linguistic component of identity, those publications should be remembered in which was saying on using of Yiddish (jargon) in Odesa, including its usage as a literary language. For example, in one of the issue of the «Odesskij Vestnik» under the heading «Feuilleton» mentioned «about «Nathan the Wise» by Lessing who did not even dream that his best work will be honored in Odesa with alteration (peredielka) [highlighted in the text. – L. N.] in the jargon» (i.e. Yiddish). In anoth-

er article we can find the information about the publication of «the local Jewish writer Linecki»'s calendar «on the Jewish jargon» (Vsiakaia vsiachina, 1885; Evrejskij kalendar', 1884). Like other national groups of the Odesa population, the Jews had the opportunity to attend performances of the Jewish theater (Evrejskij teatr, 1881).

The part of materials of the newspaper draws attention to the special status of the Jewish population, which was a consequence of the state isolation policy. In connection with the last is the information on gaining by Jews who served at the South-West Railway the official permission to live in Kiev. A number of articles reveals the so called «desire of the Jews to migrate» from the Russian Empire to America and Palestine (which, as stated in the newspaper, «appeared» as a result of new restrictions of their rights to live and to acquire property in rural areas in 1883), etc. (Pereselenie evreev, 1884; K prozhyvatelstvu evreev, 1884).

2. Jews – such citizens as the rest of the population of the city and Empire. One of the important information directions, which supported by the «Odesskij Vestnik» in the first half of 1885, was an appeal to an idea of giving the equal rights with other citizens of the Russian Empire to Jews with the aim of solving the «Jewish question». This question, in particular, was argued in the summary of the famous historian and professor of the St. Petersburg University A. D. Gradovskij's pub-

lic lecture, which was reprinted in a newspaper from magazine «Voskhod». Among other things, the scientist drew attention to the legal differentiation within the Jewish community itself as the result of the system of law in the Russian Empire. A. D. Gradovskij's conclusion was specific enough, with some influence of stable stereotypes. He believed that there are two ways to solve the «Jewish question» in the Russian Empire – on the one hand, to leave the Jews in their secluded position, on the other hand, gradually smooth out all the differences in the position of the Jews, which contributed to their merging with so called «native Russian population» ([O lektsii prof. A. D. Gradovskogo], 1885).

The part of articles published in the newspaper was evidence in favor of the aspiration of «Odesskij Vestnik» to point out the cases of upholding the principle of equality of the Jewish population in Odesa in the judicial sphere (Evrei i politsejskij, 1881; O prave mirovykh sudej, 1885).

Besides that, «Odesskij Vestnik» printed the articles, which displayed a positive attitude of local authorities to the Jewish population. For example, it could be read about the temporary Governor General, Adjutant-General A. M. Dondukov-Korsakov's (1881) high estimation the situation in a Jewish Hospital visited by him (Poseschenie general-gubernatorom, 1881).

3. The part of the Jewish population is loyal to «Russian» cultural assimilation. As another way to liberal

solutions of the «Jewish question» in the Russian Empire was the so-called Jews' «rapprochement» with the rest of the population, mostly in the form of Jewish-Russian «rapprochement». From the point of view of official policy, such an approach can be described as cultural and state Russification, assimilation of the Jews with the dominating culture and accepting the citizenship of the Russian State by them.

This idea in what was then the society was shared not only among the part of the non-Jewish population, which we can call the representatives of liberal direction, but also within that part of the Jewish population, which was closely in economic sence associated himself with Ukrainian lands in the Russian empire and believed it possible to carry out cultural rapprochement. The last could be a kind of acctption of the idea of Haskalah (D. M., 1976: 6).

It should be noted that the newspaper was paid to attention both the idea of Russian-Jewish rapprochement that had social and secular content and the idea of religious assimilation of the part of Jews (Brodskij, 1884; O sekte, 1885; [Khronika], 1885).

Among those tools that were used in the newspaper «Odesskij Vestnik» to promote the ideas of Russian-Jewish rapprochement and of the integration of Jews into local society, it was the intentions of the authors of the articles, mainly starting from the time when S. Yu. Lomnitskij has become the editor of the newspaper, avoid the use of the term «Jew» («Yevrej»).

Instead that, authors of articles in the newspaper describing the various events along with Jewish surnames did not use epithets or used the terms like «Odesa bourgeois» «Odesa citizen» («Odesit») (Prodazha galichanok, 1885; Kontsert Kofman, 1881; Vtoroj kontsert, 1885).

In the best way the idea of cultural assimilation is developing in the newspaper in the chosen for the study period by the physician and writer I. I. Pantiukhov. In his article named «The population of Odessa (an average type of modern inhabitant of Odesa)» he has set a goal to find out the specific features of Odesa population, to whom was inherent so-called «mixed character». I. I. Pantiukhov gives a list of traits of the «average person» of Odesa, which, in his opinion, are inherent to the Jewish population of the city too. In particular, it concerns to «enough pure spoken Russian language» (it should be taken into account that the author does not use the expression «Great-Russian (Velikorusskij) language», this approach extends the meaning of the term).

In another his article this author uses slightly different approaches when distinguishes the main population groups, choosing the religion as a central feature of national ìdentity. In particular, I. I. Pantiukhov points out that the surnames can mislead when someone determins the nationality of their bearers, because they could be changed under the influence of assimilation, including

voluntary one. He concluded that there are «two the most sharply defined groups of Odesa population – Christians and Jews» (by religion), distinguishing simultaneously so-called «transitional Christian-Jewish types» (Pantiukhov, 1885: March 16).

The author divided Jews into the «indigenous Odesa citizens (Odesits)» and those who are temporarily living, as well as it can be understood from the context, into the wealthy and educated and the poor ones. In accordance with belonging to these different social groups their members have different attitude to the language (and to he issue of language assimilation). According to I. I. Pantiukhov, many of the Jews-indigenous inhabitants of Odesa in their home life are using Russian language and or don't know jargon (Yiddish) or use it if necessary. Poor Jews and those of Jews who are temporarily living in Odesa more or less know Russian language, but speak with jargon (Pantiukhov, 1885: January 10).

I. I. Pantiukhov was considering the fact of cultural (linguistic) Russian (mostly not as East Slavs in the whole, but in more narrow ethnic meaning of the term) assimilation of the part of the Odesa Jewish community as a real one. Accordingly, this author in his another article was trying to deny the image of Odesa as the city where lived only religious traditional Jews, concentrated exclusively on their faith and culture. Such image of Odesa was shared by anti-Semitic newspapers in

empire as negative in connection with their approaches to Jewish population. I. I. Pantiukhov stressed on the Russian cultural assimilation of educated Jews in Odesa and therefore showed one more sign of the specifics of the liberalism of «Odesskij Vestnik», which had limited character. For a number of newspaper authors the one of the main feature of «alien» character of population group was his social «isolationism» (Pantiukhov, 1885: February 2).

It should be noted that «Odesskij Vestnik» focused attention at Ukrainian-Jewish aspect of problem of cultural «rapprochement» too. For example, there were published materials with severe blame the anty-semit critic towards Jews in the newspaper «Kievlyanin» for their participation in activities in honour of famous Ukrainian poet T. G. Shevchenko (Korrespondentsiia, 1881).

4. Jews – an integral part of the economic life of Odesa and Right-Bank (Pravoberezhna) Ukraine. A number of materials in «Odesskij Vestnik» covering issues related to the positive influence of the Jewish population on the economic development of the city and the Right-Bank (Pravoberezhna) Ukraine as well, which meant recognition of the high degree of its socio-economic integration to the local society.

As to Odesa, on the pages of the newspaper you can find repeatedly the information on the establishment or cessation of the activities of certain enterprises that be-

longed to Jewish owners (Ob'yavleniia, 1885). Some specialities of Jews in Odesa in mass consciousness were accepted as almost indissolubly linked with them as typical, for example, it was mentioned in one article «…type of Odesa brokers» (Bibliographiia, 1885).

Taking into concideration the close relationship between South and Right-Bank Ukraine, in «Odesskij Vestnik» published the materials related to the South-Western region of Russian empire (or Right-Bank Ukraine). Moreover, these materials often discussed with supporters of the idea of the so-called economic exploitation of the Christians by the Jews, which had often adopters on different levels of administration in Russian Empire (though there were exceptions), and among the different strata of the society.

Contrary to this statement, the authors of materials of the «Odesskij Vestnik» in 1885 r. maintained the thesis of benefit from the economic activity of Jewish population representatives for mentioned region ([Without title], 1885: January 25; [Without title], 1885: February 9).

5. Jewish pogroms are the part of a common city and regional (in Southern Ukraine) historical memory and negative social experience. Pogroms of the early 1880 years caused the appearance on the pages of «Odesskij Vestnik» publications, which indicated that the history of the earlier pogroms remained in the memory of local residents. In particular, in the newspaper there was

published an announcement about writer P. L. Grosul-Tolstoy's (who was also the author of «Opisanie besporyadkov 1871 g. in Odessa» («Depicting of violences of 1871 in Odesa»)) new book – the novel «Tajny Odessy. Raznye dorogi» («The Mysteries of Odesa. The different ways»). Authors of advertizing pointed out that despite the fact that this novel resembled the French novels, «Odesits (Odesa citizens) would read it with interest, because the plot was taken from the Odesa life and touched the times and events, which many people had experienced and felt» (Bibliographiia, 1885). Moreover, the author of information about the developing of the pogrom in Yelizavetgrad in 1881 noted that long before Easter in this city among common people there were circulating rumors «that at this holiday the Jews would be attacked, just as this happened once in Odesa» (15-e i 16-e aprelia, 1881). About the existence of the memory of the previous pogroms in the city Odesa Vice-Governor has mentioned in 1881 (Evrei Odessy, 2002: 139).

The articles which were printed in the newspaper at the time, were intended both for the non-Jewish and the Jewish population, simultaneously they stressed the importance of prevention the conflicts both by the non-Jews and the Jewish population. On the special attention those publications deserve, which emphasize the role of authorities and the law (the judiciary system) in overcoming of the conflicts (the so-called «disorders»)

(Ofitsialnye ob'yavleniia, 1881; Dela o besporiadkakh, 1881).

It should be noted that the chronicle of pogroms against the Jewish population published in the newspaper was creating the very heavy impression. There were not given the clear answers on the causes of the pogroms (violences) that destroyed the so-called Jewish-Russian «rapprochement», involving the parties of the conflicts in the abyss of emotions (Evrei Odessy, 2002: 139).

Thus, the articles and other materials published in newspaper «Odesskij Vestnik» presented their own version of «external national identity» of the Jewish population of Dnieper region Ukraine and Odesa, in particular. The publication of the newspaper in the first half of 1880-ies represented the Jews, on the one hand, as a separate community with its own inherent characteristics, primarily religious, on the other, as one of the population groups closely integrated in the life of the city, Southern and Right-Bank Ukraine.

The way of solving of the «Jewish question» proposed in the newspaper was the so-called «rapproachment» of Jews with the rest of society, and this rapprochment from the side of the state had to acquire the appearance of equalization the Jews and others in rights, and from the side of Jewish community it foresaw the cultural (language) Russian assimilation. Concluding, we should recognize that liberalism of «Odess-

kij Vestnik» had a specific, it was liberalism of assimilation type. However, a positive moment was the fact that «Odesskij Vestnik» took part in the competition of different discourses concerning Jewish population and published materials which had potential to form a relatively positive discours towards Jews as opposite to anti-Semitic one disseminating simultaneously by a part of newspapers.

Список використаних джерел і літератури

1. Алексеев, 1868 – Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. Новгород, 1868. 189 с.
2. Андрійчук, 2013 – Андрійчук М. Т. Українсько-єврейський дискурс: висвітлення міжнаціональних взаємин у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.). Київ, 2013. 224 с.
3. Андрійчук, 2011 – Андрійчук М. Т. Українсько-єврейський дискурс у друкованих виданнях Наддніпрянщини (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.05. К., 2011. 19 с.
4. [Без названия], 1885: 10 февр. – [Без названия] //Одесский вестник (дальше – ОВ). 1885. 10 февр.
5. [Без названия], 1885: 25 янв. – [Без названия] //ОВ. 1885. 25 янв.
6. [Без названия], 1885: 9 февр. – [Без названия] //ОВ. 1885. 9 февр.
7. Безаров, 2017 – Безаров А. Еврейский вопрос в контексте модернизации российского общества 1860-х годов //Государство, капитализм и общество в России второй половины XIX – начала XX вв. Череповец, 2017. С. 18–22.
8. Безаров, 2014 – Безаров О. Проблема ідентичності російських євреїв у суспільно-політичному дискурсі Російської імперії напередодні Великих реформ //Україна-Європа-Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 14. С. 183–193.
9. Библиография, 1885 – Библиография //ОВ. 1885. 22 марта.
10. Бродский, 1884 – Бродский С. Несколько слов о «духовно-библейском братстве» //ОВ. 1884. 21 апр.
11. Вечер в пользу Ешибота, 1885 – Вечер в пользу Ешибота //ОВ. 1885. 29 янв.

12. Всякая всячина, 1885 – Всякая всячина //ОВ. 1995. 6 янв.
13. Второй концерт, 1885 – Второй концерт г. Пахмана //ОВ. 1885. 26 февр.
14. Гаухман, 2012 – Гаухман М. «Криві дзеркала»: дискурси антисемітизму в громадському житті Російської імперії 1903–1914 рр. (на прикладі Правобережної України) //Judaica Ukrainica. 2012. № 1. С. 111–141.
15. Грицак, 2005 – Грицак Я. Між семітизмом й антисемітизмом: Іван Франко та єврейське питання //Дрогобицький краєзнавчий збірник. 2005. Вип. 9. С. 79–105.
16. Д. М., 1976 – Д. М. Евреи-помещики: По поводу «Записки по вопросу о восстановлении прав евреев на приобретение имений в западном крае». Одесса, 1876. 17 с.
17. Дела о беспорядках, 1881 – Дела о беспорядках в Одессе //ОВ. 1881. 16 мая.
18. Для предупреждения, 1885 – Для предупреждения и пресечения кощунственного обращения с предметами христианского почитания // ОВ. 1885. 26 февр.
19. Евреи и полицейский, 1881 – Евреи и полицейский чиновник //ОВ. 1881. 4 апр.
20. Евреи Одессы, 2002 – Евреи Одессы и юга Украины /Л Г. Белоусова, Т. Е. Волкова. Одесса, 2002. Т. 1. 300 с.
21. Еврейский календарь, 1884 – Еврейский календарь //ОВ. 1884. 6 мая.
22. Еврейский театр, 1881 – Еврейский театр //ОВ. 1881. 18 апр.
23. Еше к продаже, 1881 – Еще к продаже кошерного мяса //ОВ. 1881. 17 апр.
24. Дворкін, 2015 – Дворкін І. В. Євреї Наддніпрянщини кінця XVIII – початку XX ст. в сучасній українській історіографії //Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. Харків, 2015. № 38 (1147). С. 24–39.
25. Закрытие двух хедеров, 1885 – Закрытие двух хедеров //ОВ. 1885. 8 февр.
26. Из отчета, 1885 – Из отчета еврейского сиротского дома в Одессе // ОВ. 1885. 26 февр.
27. Иск по книге, 1885 – Иск по книге, веденной на еврейском языке // ОВ. 1885. 14 февр.
28. К проживательству евреев, 1884 – К проживательству евреев //ОВ. 1884. 19 апр.
29. К статистике населения, 1885 – К статистике населения в г. Екатеринославе //ОВ. 1885. 25 янв.

30. Комиссия, 1885 – Комиссия по еврейскому вопросу //ОВ. 1885. 26 янв.
31. Концерт Кофман, 1881 – Концерт Кофман //ОВ. 1881. 16 апр.
32. Корреспонденция, 1881 – Корреспонденция «Одесского вестника». Киев //ОВ. 1881. 7 апр.
33. Магочій, Петровський-Штерн, 2016 – Магочій, П.-Р., Петровський-Штерн, Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород, 2016. 340 с.
34. Новікова, 2017 – Новікова Л. Інтелектуальний радикалізм в умовах суспільної модернізації: національні стереотипи на шпальтах газети «Волынь» (1885 р.) //Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. Одеса, 2017. С. 158–167.
35. Новікова, 2018 – Новікова Л. Образи єврейського населення у публікаціях регіональної преси та суспільні відносини в модерній Україні: до постановки проблеми=The images of the Jewish population in the publications of regional press and social relations in modern Ukraine: posing the problem //Записки історичного факультету. Одеса, 2018. Вип. 29. С. 82–92.
36. Новый контракт, 1881 – Новый контракт коробочного сбора //ОВ. 1881. 19 апр.
37. [О лекции проф. А. Д. Градовского], 1885 – [О лекции проф. А. Д. Градовского] //ОВ. 1885. 15 февр.
38. О праве мировых судей, 1885 – О праве мировых судей в решениях своих обязывать мужа к выдаче отдельного вида на жительство // ОВ. 1885. 15 февр.
39. О секте, 1885 – О секте новозаветных израильтян //ОВ. 1885. 1 марта.
40. Общее собрание, 1885 – Общее собрание членов общества приказщиков-евреев //ОВ. 1885. 16, 19 марта.
41. Объявление о подписке, 1885 – Объявление о подписке на 1885 // ОВ. 1885. 3 янв.
42. Объявления, 1885 – Объявления //ОВ. 1885. 17 марта.
43. Отчет по коробочному сбору, 1885 – Отчет по коробочному сбору // ОВ. 1885. 14 февр.
44. Официальные объявления, 1881 – Официальные объявления //ОВ. 1881. 8 апр.
45. Пантюхов, 1885: 2 февр. – Пантюхов И. Из впечатлений северянина (Письмо в редакцию) //ОВ. 1885. 2 февр.
46. Пантюхов, 1885: 10 янв. – Пантюхо И. Население Одессы (Средний тип современного одессита) //ОВ. 1885. 10 янв.

47. Пантюхов, 1885: 16 марта – Пантюхов И. Население Одессы //ОВ. 1885. 16 марта.
48. Переселение евреев, 1884 – Переселение евреев //ОВ. 1884. 3 апр.
49. Посещение генерал-губернатором, 1881 – Посещение генерал-губернатором одесской еврейской больницы //ОВ. 1881. 5 апр.
50. Продажа галичанок, 1885 – Продажа галичанок в Америку //ОВ. 1885. 10 янв.
51. Публичные лекции, 1885 – Публичные лекции //ОВ. 1885. 6 янв.
52. 15-е и 16-е апреля, 1881 – 15-е и 16-е апреля в Елисаветграде //ОВ. 1881. 21 апр.
53. Тайная школа, 1885 – Тайная школа //ОВ. 1885. 10 янв.
54. [Хроника], 1885 – [Хроника] //ОВ. 1885. 23 марта.
55. Численность одесского, 1885 – Численность одесского населения // ОВ. 1885. 16 янв.

References

1. Alekseev, 1868 – Alekseev A. Obschestvennaia zhyzn' evreev, ikh nravy, obychai i predrassudki [Public life of Jews, their customs, habits and prejudices]. Novgorod, 1868. 189 s. [in Russian].
2. Andrijchuk, 2011 – Andrijchuk M. T. Ukrains'ko-evrejs'kyj dyskurs: vysvitlennya mizhnatsionalnykh vzaemyn u drukovanykh vydanniakh Naddniprianschyny (60-ti rr. XIX st. – pochatok XX st.) [Ukrainian-Jewish discourse: the revealing of national interrelations in publications of Dniper river region (60s of XIX – the beginning of XX c.)]. K, 2013. 224 s. [in Ukrainian].
3. Andrijchuk, 2011 – Andrijchuk M. T. Ukrains'ko-evrejs'kyj dyskurs u drukovanykh vydanniakh Naddniprianschyny (60-ti rr. XIX st. – pochatok XX st.) [Ukrainian-Jewish discourse of publications in Dniper river region (60s of XIX – the beginning of XX c.)]: avtoref. dys. … kand. nauk iz sotsial'nykh communikatsii: 27.00.05. K, 2011. [in Ukrainian].
4. Bezarov, 2017 – Bezarov A. Evrejskii vopros v kontexte modernizatsii rossijskogo obschestva 1860-kh godov [Jewish question in the context of Russian society modernization in 1860s] //Gosudarstvo, kapitalizm i obschestvo v Rossii vtoroj poloviny XIX – nachala XX vv. Cherepovets, 2017. S. 18–22. [in Russian].
5. Bezarov, 2014 – Problema identychnosti rosijskykh evreiv u suspilno-politychnomu dyskursi Rosijskoi imperii naperedodni Velykykh reform [The problem of identity of Russian Jews in the social-political discourse in Russian Empire before the Great reforms] //Ukraina-Evro-

pa-Svit. Seriia: Istiriia, mizhnarodni vidnisyny. 2014. Vyp. 14. S. 183–193. [in Ukrainian].
6. Bibliographiia, 1885 – Bibliographiia [Bibliography] //Odesskij Vestnik (OV). 1885. 22 marta. [March 22]. [in Russian].
7. Brodskij, 1884 – Brodskij S. Neskolko slov o «dukhovno-biblejskom bratstve». [A few words on «spiritual and biblical brotherhood»] //OV. 1884. 21 apr. [April 5]. [in Russian].
8. Chislennost' odesskogo, 1884 – Chislennost' odesskogo naseleniia [The number of population in Odesa] //OV. 16 ianv. [January 16]. [in Russian].
9. D. M., 1976 – D. M. Evrei-pomeschiki: po povodu Zapiski po voprosu ob vosstanovlenii prav evreev na priobreteniie imeniy v Zapadnom kraie [Jews-landowners: on the question about re-establishment of Jew's rights on buying the estates in Western region]. Odessa, 1876. 17 s. [in Russian].
10. Dela o besporiadkakh, 1881 – Dela o besporiadkakh v Odesse [Cases on rioting in Odesa] // OV. 1881. 16 maya [May 16]. [in Russian].
11. Dvorkin, 2015 – Dvorkin I. V. Evrei Naddniprianschyny kintsia XVIII – pochatku XX st. v suchasnij ukrainskij istoriografii [Jews in Dnieper region Ukraine at the end of XVIII – at the beginning of XX c. in contemporary Ukrainian historiography] //Visnyk NTU «KhPI». Seriia: Aktualni problem istorii Ukrainy. Kharkiv, 2016. No 38 (1147). S. 24–39. [in Ukrainian].
12. Dlia preduprezhdeniia, 1885 – Dlia preduprezhdeniia i presecheniia koschunstvennogo obrascheniia s predmetami khristianskogo pochitaniia [For the prevention and suppression of sacrilegious treatment with objects of Christian veneration] //OV. 1885. 26 fevr. [February 26]. [in Russian].
13. Evrei i politsejskij, 1881 – Evrei i politsejskij chinovnik [Jews and a police officer] //OV. 1881. 4 apr. [April 4]. [in Russian].
14. Evrei Odessy, 2002 – Evrei Odessy i iuga Ukrainy /L. G. Belousova, T. E. Volkova [Jews in Odessa and Southern Ukraine]. Odessa, 2002. T. 1. 300 s. [in Russian].
15. Evrejskij kalendar', 1884 – Evrejskij kalendar' [Jewish calendar] //OV. 1884. 6 maya [May 18]. [in Russian].
16. Evrejskij teatr, 1991 – Evrejskij teatr [Jewish Theatre] //OV. 1881. 18 apr. [April 18]. [in Russian].
17. 15-e i 16-e aprelia, 1881 – 15-e i 16-e aprelia v Elisavetgradie [15th and 16th of April in Elizavetgrad] //OV. 21 apr. [April 21]. [in Russian].
18. Gaukhman, 2012 – Gaukhman M. «Kryvi dzerkala»: dyskursy antysemityzmu v gromadskomu zhytti Rossijskoii imperii 1903-1914 rr. (na

prykladi Pravoberezhnoii Ukrainy) [«Mirrors Curves»: discourses of anti-Semitism in social life of Russian empire 1903–1904 (at the example of Right-Bank Ukraine] //Judaica Ukrainica. 2012. No 1. S. 111–141. [in Ukrainian].
19. Hrytsak, 2005 – Hrytsak Ia. Mizh semityzmom ta antysemityzmom: Ivan Franko ta evrejske pytannia [Between semitizm and antisemitizm: Ivan Franko and jewish question] //Drogobyts'kyi kraieznavchyi zbirnyk. 2005. Vyp. 9. S. 79–105. [in Ukrainian].
20. Isk po knige, 1885 – Isk po knige, vedennoj na evrejskom yazyke [The lawsuit on the book, written in the Jewish language] //OV. 14 fevr. [February 14]. [in Russian].
21. Iz otchota, 1885 – Iz otchota evreiskogo sirotskogo doma v Odesse [From the report of Jewish orphan's home in Odesa] //OV. 1885. 26 fevr. [February 26]. [in Russian].
22. K prozhyvatelstvu evreev, 1884 – K prozhyvatelstvu evreev [On the residence of Jews] //OV. 1884. 19 apr. [April 19]. [in Russian].
23. K statistikie naseleniia, 1885 – K statistikie naseleniia v g. Ekaterinoslavie [The statistics of population in Yekaterinoslav] //OV. 1885. 25 ianv. [January 25]. [in Russian].
24. [Khronika], 1885 – [Khronika] [Chronicle] //OV. 1885. 23 marta [March 23]. [in Russian].
25. Komissiia, 1885 – Komissiia po evrejskomu voprosu [Commission on the Jewish question] //OV. 1885. 26 ianv. [January 26]. [in Russian].
26. Kontsert Kofman, 1881 – Kontsert Kofman [Concert Kofman] //OV. 1881. 16 apr. [April 16]. [in Russian].
27. Korrespondentsiia, 1881 – Korrespondentsiia «Odesskogo vestnika». Kiev. [Correspondence of «Odesskii vestnik». Kyiv] //OV. 1881. 7 apr. [April 7]. [in Russian].
28. Magochy, Petrovskiy-Shtern, 2016 – Magochy P.-R., Petrovskiy-Shtern J. Evreii ta ukraintsy: tysiacholittia spivisnuvannia [Jews and Ukrainians: the thousand years of coexistance]. Uzhgorod, 2016. 340 s. [in Ukrainian].
29. Novikova, 2017 – Intelectual'nyi radykalizm v umovakh suspil'noii modernizatsii: natsional'ni stereotypy na shpal'takh gazety «Volyn» (1885 r.). [Intellectual radicalism in the circumstances of social modernization: national stereotypes in publications of newspaper «Volyn»] //Intelectualna istoriia ta dukhovna spadschyna Ukrainy XIX st. Odesa, 2017. S. 158–166. [in Ukrainian].
30. Novikova, 2018 – Novikova L. The images of the Jewish population in the publications of regional press and social relations in modern Ukraine:

posing the problem //Zapysky istorychnogo fakul'tetu / Odes'kyi natsional'nyi universytet imeni I. I. Mechnykova. Odesa, 2018. No. 29. S. 82–92. [in English].
31. Novyj kontrakt, 1881 – Novyj kontrakt korobochnogo sbora [New contract of korobochnyi (special Jewish) tax] //OV. 1881. 19 apr. [April 19]. [in Russian].
32. [O lektsii prof. A. D. Gradovskogo], 1885 – [O lektsii prof. A. D. Gradovskogo] [On the prof. A. D. Gradovskij's lecture] //OV. 1885. 15 fevr. [February 15]. [in Russian].
33. O prave mirovykh sudej, 1885 – O prave mirovykh sudej v resheniiakh svoikh obiazyvat' muzha k vydache otdelnogo vida na zhytelstvo [On the right of peace justices in their decisions to oblige the husband to give an independent residence permition] //OV. 1885. 15 fevr. [February 15]. [in Russian].
34. O sekte, 1885 – O sekte novozavetnykh izrailtian [On the sect of the New Testament Israelites] //OV. 1885. 1 marta [March 1]. [in Russian].
35. Ob'iavleniie o podpiske, 1885 – Ob'iavleniie o podpiske na 1885 [Announcement about subscription on 1885] //OV. 1885. 3 ianv. [January 3]. [in Russian].
36. Ob'yavleniia, 1885 – Ob'yavleniia [Announcements] //OV. 1885. 17 marta [March 17]. [in Russian].
37. Obschee sobranie, 1885 – Obschee sobranie chlenov obschestva prikaschikov-evreev [General meeting of the members of the Society of master's assistant (prikaschik)-Jews] //OV. 1885. 16, 19 marta [March 16, 19]. [in Russian].
38. Ofitsialnye ob'yavleniia, 1881 – Ofitsialnye ob'yavleniia [Official announcements] //OV. 1881. 8 apr. [April 8]. [in Russian].
39. Otchot po korobochnomu sboru, 1885 – Otchot po korobochnomu sboru [Report on korobochnyi (special Jewish) tax] //OV. 1885. 14 fevr. [February 14]. [in Russian].
40. Pantiukhov, 1885: February 2 – Pantiukhov I. Iz vpechatlenij severianina (Pismo v redakciiu) [From Northman's impressions (letter to the editor)] //OV. 1885. 2 fevr. [February 2]. [in Russian].
41. Pantiukhov, 1885: January 10 – Pantiukhov I. Naselenie Odessy (Srednij tip sovremennogo odessita) [The population of Odessa (an average type of modern inhabitant of Odesa)] //OV. 1885. 10 yanv. [January 10]. [in Russian].
42. Pantiukhov, 1885: March 16 – Pantiukhov I. Naselenie Odessy [The population of Odessa] //OV. 1885. 16 marta [March 16]. [in Russian].
43. Pereselenie evreev, 1884 – Pereselenie evreev [The resettlement of the Jews] //OV. 1884. 3 apr. [April 3]. [in Russian].

44. Poseschenie general-gubernatorom, 1881 – Poseschenie general-gubernatorom odesskoj evrejskoj bolnitsy [The governor-general's visit to Odesa Jewish hospital] //OV. 1881. 5 apr. [April 5]. [in Russian].
45. Prodazha galichanok, 1885 – Prodazha galichanok v Ameriku [Galicija woman's sale to America] //OV. 1885. 10 ianv. [January 10]. [in Russian].
46. Publichnyie liekcii, 1885 – Publichnyie liekcii [Public lectures] //OV. 1885. 6 ianv. [January 6]. [in Russian].
47. Tajnaia shkola, 1885 – Tajnaia shkola [The secret school] //OV. 1885. 10 ianv. [January 10]. [in Russian].
48. Vecher v polzu Yeshybota, 1885 – Vecher v polzu Yeshybota [Evening in favor of Yeshiva] //OV. 1885. 29 ianv. [January 29]. [in Russian].
49. Vsiakaia vsiachina, 1885 – Vsiakaia vsiachina [Omnium gatherum] // OV. 1885. 6 ianv. [January 6]. [in Russian].
50. Vtoroj kontsert, 1885 – Vtoroj kontsert g. Pakhmana [The second Pahman's concert] //OV. 1885. 26 fevr. [February 26]. [in Russian].
51. [Without title], 1885: February 9 – [Without title] //OV. 1885. 9 fevr. [February 9]. [in Russian].
52. [Without title], 1885: February 10 – [Without title] //OV. 10 fevr. [February 10]. [in Russian].
53. [Without title], 1885: January 25 – [Without title] //OV. 25 ianv. [January 25]. [in Russian].
54. Yescho k prodazhe, 1881 – Yescho k prodazhe koshernogo miasa [More about the selling of kosher meat] //OV. 1881. 17 apr. [April 17]. [in Russian].
55. Zakrytie dvukh khederov, 1885 – Zakrytie dvukh khederov [The closure of two Cheders] //OV. 1885. 8 fevr. [February 8]. [in Russian].

Розділ III. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:354.21.08»18»(470+571)
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189329

Олександра Делі
orcid.org/0000-0002-3200-1708
аспірантка кафедри всесвітньої історії
факультет історії та філософії
ОНУ ім. І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
delisasha@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ БРАТІВ ДМИТРА ТА ОЛЕКСАНДРА КНЯЖЕВИЧІВ У МІНІСТЕРСТВІ ФІНАНСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація

У статті розглянута діяльність Дмитра та Олександра Княжевичів у Міністерстві фінансів Російської імперії XIX ст. Проаналізовано зміни та новації фінансової системи того часу, значення кадрової політики та забезпечення державного апарату необхідними фахівцями, які готові до нововведень та часто самі виступають новаторами. Саме такими діячами виявилися брати Княжевичі, які з рядових чиновників завдяки працьовитості та природньої гостроти розуму, зуміли зайняти важливі та ключові посади в одному з важливіших Міністерств країни.

Ключові слова: *рід Княжевичів, Дмитро та Олександр Княжевичі, Міністерство фінансів Російської імперії, Експедиція про державні доходи, Департамент державного казначейства, Міністр фінансів.*

Aleksandra Deli
Postgraduate student
Department of World History
Faculty of History and Philosophy
I. I. Mechnikov Odesa National University
(Ukraine, Odesa)
delisasha@ukr.net

DMYTRO AND OLEKSANDR KNIAZHEVYCH ACTIVITIES IN THE MINISTRY OF FINANCE OF THE RUSSIAN EMPIRE

Summary

The articleis about Dmytroand Olexandr Kniazhevych activity in the Ministry of Finance of the Russian Empire of the XIX century. The change sand in novations of the financial system of that time, th eimportance of personnel policyand the provisionof the state apparatus with the necessary specialists who were ready fo rinnovation sand often were innovators themselves are analyzed. Those were the Kniazhevych brothers, who, thanks to hard work and natural wit, were able to occupy key positions in one of the most important Ministries of the country.

The purpose of the article disclose the work of the Kniazhevych brothers in the departments of the Ministry of Finance, to show their professional growth and participation in there form of the financial system of the Russian Empire of the nineteenth century.

The analysis of Dmytroand Olexandr Knyazhevych's services in the Ministry of Finance of the Russian Empire allows to show their gradual career growth, appraise their career achievements and ability to look ahead, carry out reforms that are urgently needed by the country in the field of finance. Although the fiery and principled nature of the older brother, Dmytro Kniazhevych, did not allow him to reach his full potential in the Ministry of Finance, he was able to realize it in the Ministry of Education, where he proved himself as a reformer and brilliant manager at the position of trustee of the Odesa Educational District. In turn, Olexandr Kniazhevych, moving moderately in his career, devoted all his statesmanship to the Ministry of Finance, where he held the high position of Minister of Finance of the Russian Empire from 1858 to 1862.

Key words: *Kniazhevych family, Dmytroand Olexandr Kniazhevych, Ministry of Financeof the Russian Empire, State Revenue Expedition, State Treasury Department, Ministerof Finance.*

Постановка проблеми. Брати Дмитро та Олександр є представниками сербського роду Княжевичів. Державницька діяльність братів Княжевичів, у своїй переважній більшості, була пов'язана з посадами у Міністерстві фінансів Російської імперії. Дмитро Княжевич розпочав свою службу в міністерстві канцеляристом у 1805 р., а закінчив директором Департаменту державного казначейства у 1837 р., перейшовши на посаду попечителя Одеського навчального округу під юрисдикцію Міністерства освіти. Олександр Княжевич незмінно пов'язав своє професійне життя з Міністерством фінансів та дослужився до посади міністра.

Аналіз досліджень. Походження роду Княжевичів у 1842 р. вперше дослідив М. І. Надєждін, який детально описав гілки осілості роду Княжевичів та осередки переселення представників цього роду в різні роки (Надеждин, 1842). Для вивчення матеріалу були залучені біографічні статті з енциклопедичних дореволюційних видань, загальні роботи з історії Міністерства фінансів. Джерельною базою дослідження стали відомості про діяльність Міністерства з ПСЗРИ та документи з фонду РГИА. Важливим джерелом стали спомини сучасників братів Княжевичів письменника М. Греча (Греч, 1860) та підлеглого Д. Княжевича – П. Голубєва (Голубев, 1896).

Мета статті. Метою статті є розкриття роботи

братів Княжевичів у відомствах Міністерства фінансів, показати їх професійний зріст та участь у процесі реформування фінансової системи Російської імперії XIX ст.

Виклад основного матеріалу. За часів Османського поневолення значна кількість східноєвропейського населення була змушена шукати кращої долі на теренах іншої країни. Саме таким чином один із представників сербського роду Княжевичів, який мешкав у Кроації (нині Хорватія) – Максим Дмитрович Княжевич (1758–1813) перейшов у 1779 р. на військову службу в Російську імперію (Панчулидзев, 1904: 138–139).

Службу М. Д. Княжевич розпочав у лейб-гусарському ескадроні з 1779 р., де у 1780 р. був призначений прапорщиком та кавалергардом.Цього ж року він одружився з Єлизаветою Олексіївною Руднєвою. Військовий кар'єрний зріст його був достатньо стрімким, але у 1890 р. М. Д. Княжевич подає у відставку в званні секунд-майора. Надалі він працював у судових установах, а у 1810–1812 рр. М. Д. Княжевич був призначений винним та соляним приставом Казанської казенної палати, яка підпорядковувалася Міністерству фінансів Російської імперії. У родині Княжевичів народилося четверо синів: Дмитро, Олександр, Микола, Владислав та донька Катерина. Доречно відмітити, що усі 4 брати пов'язали свою професійну діяльність зі службою

в міністерстві фінансів Російської імперії. Однак більш детально ми зупинимося саме на здобутках та роботі в цій сфері двох старших братів – Дмитра та Олександра.

Найстарший з синів – Дмитро Княжевич народився 25 квітня 1788 р. у Санкт-Петербурзі. Разом із братом Олександром навчався в Казанській чоловічій гімназії. Однак, його було відраховано за конфлікт між студентами та адміністрацією навчального закладу, хоча він і був одним із кращих гімназистів курсу. Дмитро Максимович перейшов на службу канцеляристом у Експедицію про державні доходи, куди був зарахований, ще під час навчання у гімназії у вересні 1802 р., але на службу до Петербургу переїхав у грудні 1805 р. (Греч, 1860: 3). Вірогідніше за все зайняти посаду йому допоміг батько, який очолював Казанську казенну палату, що підпорядковувалася Експедиції про державні доходи.

1812 р. Д. М. Княжевич отримав посаду столоначальника. На цій посаді він зарекомендував себе, як професійний чиновник та «відмінний діловод» (Голубев, 1896: 52). У квітні 1814 року Д. М. Княжевич в якості бухгалтера був відряджений у діючу армію для роботи у ліквідаційній комісії, яка мала розрахуватися з 20 європейськими державами за поставки для російських військ. Ліквідаційну комісію очолив генерал-інтендант російської армії, згодом міністр фінансів, Єгор Францевич Канкрін. Д.

М. Княжевич працював безпосередньо під його керівництвом. З тих пір у відносинах між Є. Ф. Канкріним та Д. М. Княжевичем утвердилася взаємна повага і довіра, що зберігалася протягом багатьох років(А. К., 1888: 6–7). Подальше кар'єрне зростання Дмитра Максимовича було пов'язано з клопотанням саме цієї людини.Комісія працювала переважно у Відні, де Д. М. Княжевич жив з січня 1815 р. по вересень 1820 р. У службових справах він побував у Франкфурті-на-Майні та Празі. За службу у комісії він отримав свої перші нагороди – пам'ятну бронзову медаль 1812 р. та орден Святого Станіслава 4-го ступеня (РГИА. Ф. 733. Оп.3. Д. 42. Л. 5 об.).

Повернувшись до Петербурга Д. М. Княжевич заступив на колишню службу, начальником відділення у Експедиції про державні доходи, яка в 1821 р. була перетворена у Департамент державного казначейства. І. І. Розенберг був призначений першим директором Департаменту, а Д. М. Княжевич – начальником розпорядчого відділення(РГИА. Ф. 733. Оп. 3. Д. 42. Л. 6 об.).

У 1823 р. посаду міністра фінансів Російської імперії зайняв Є. Ф. Канкрін, який представив Д. М. Княжевича у березні 1824 р. на посаду віце-губернатора Петербурга. У грудні цього ж року його затвердили на цій посаді. До 1775 р. посаду віце-губернатора мала місцеве значення. Віце-губернатори

були лише помічниками губернаторів та звітували перед ними. Після реформи 1775 р. віце-губернатори почали звітувати напряму Міністру фінансів та стали називатися представниками казенної палати (РГИА. Ф. 733. Оп. 3. Д. 42. Л. 6–7 об.; ПСЗРИ Т. 4. № 2218; Т. 5. № 3380).

Ставши міністром, Є. Ф. Канкрін значно оновив команду, з якою йому довелося реформувати економічну систему Російської імперії. Міністр підібрав групу довірених осіб, серед яких був Д. М. Княжевич, Йому доручалося «розкрити зловживання у митній частині» (Кисловский, 1996: 47–48, 51). За три роки плідної роботи Д. М. Княжевичу вдалося розкрити діяльність груп контрабандистів та збагатити бюджет на 9 млн. руб. За це у 1824 р. він отримав премію 10 тис. руб., а також допомогу у розмірі 4 тис. До того ж у січні 1825 р. отримав чин статського радника (РГИА. Ф. 733. Оп. 3. Д. 42. Л. 7–8 об.).

Виконуючи ряд державних доручень у боротьбі з корупцією та контрабандою, Д. М. Княжевич отримав наступне підвищення по службовій сходинці. У лютому 1827 р. його призначили віце-директором департаменту державного казначейства та одночасно він тимчасово виконував обов’язки директора департаменту державного майна. У квітні 1830 р. він отримав чин дійсного статського радника та в подальшому його було призначено директором кан-

целярії міністра фінансів (РГИА. Ф. 733. Оп. 3. Д. 42. Л. 9 об.; РГИА. Ф. 1349. Оп. 5. Д. 2098. Л. 42 об., 43 об., 44–44 об.).

За свідченням чиновника П. І. Голубєва саме після призначення Д. М. Княжевича у Департаменті почалася нова епоха існування (Голубев, 1896: 53). Це обумовлено тим, що саме на період роботи Княжевича були розширені функції департаменту. З цього часу ревізію звітів усіх казенних палат мав перевіряти саме департамент, яким завідував Д. Княжевич. Він справно вів документацію та започаткував нововведення, які допомогли навести лад у великій кількості звітних документів. Ось як Д. М. Княжевича характеризує його підлеглий: «…Як директор, він суворо наполягав, щоб кожен чиновник ретельно виконував свої обов'язки; але, як найдобріша людина, по батьківські входив у родинні обставини підлеглих та допомагав їм, залучаючи усі можливі службові засоби. Його намаганнями багато з дітей чиновників отримала за рахунок казни освіту; багатьом надана допомога у вирішенні скрутних сімейних обставин; більша частина чиновників прикрашена орденами. Словом, керування його було для всіх нас золотим часом…» (Голубев, 1896: 54). Далі підлеглий характеризує його як високого професіонала своєї справи: «У справах він був завжди першим трударем: папір (*документ*), написаний не досить спритно, він виправляв без гніву; негодні, як

іноді траплялися, перепише сам без усіляких доган та зауважень діловоду; але будучи від природи чутливим і отже запальним, він не міг володіти собою, якщо помічав у чиновника недбальство та особливо підлість, коли хтось намагається свою провину звалити на товариша» (Голубев, 1896: 54).

У вересні 1835 р. Д. М. Княжевич виступив з пропозицію перебудувати та розширити будівлю Головного казначейства, де не тільки зберігалися великі готівкові суми, а й проводилися виплати пенсій, допомоги та інші грошові операції (РГИА. Ф. 560. Оп. 7. Д. 696. Л. 1–1 об., 3 об., 9 об., 10). Міністр погодився на такі кроки, адже у ті дні, коли намічалися виплати грошей, відвідувачі були змушені часто чекати своєї черги на вулиці.

Наступним кроком у реформуванні роботи Департаменту Д. М. Княжевич убачав у розширенні штату. З часу відкриття Департаменту кількість функцій та завдань постійно зростала, а кількість відділів та співробітників залишалася незмінною. Однак у цьому питанні міністр та його багаторічний підлеглий не могли знайти спільної мови. Є. Ф. Канкрін відмовив у проханні Д. М. Княжевича посилаючись на брак коштів. Сучасна дослідниця Н. О. Разманова висловлює стосовного взаємовідносин державних діячів думку про суттєве погіршення особистих стосунків двох харизматичних лідерів. Є. Ф. Канкрін був досить авторитарним та

бюрократичним чиновником. Надмірна самостійність та активність могла почати дратувати міністра (Разманова, 2015: 43–64). Також часто у споминах сучасників Д. М. Княжевич згадується, як запальна та емоційна особистість, що дійсно могло привести до непорозуміння, а можливо і серйозної сварки між багаторічними соратниками. Так чи інакше, але у 1837 р. Д. М. Княжевич переходить до роботи у Міністерство освіти та у деякому сенсі кардинально змінює свою професійну діяльність розриваючи зв'язок з багаторічним служінням у Міністерстві фінансів, де на той час продовжували працювати його молодші брати Олександр та Владислав та переїжджає з родиною до Одеси.

Рідний брат Дмитра Княжевича – Олександр також пов'язав свою державну службу з Міністерством фінансів. Як вже зазначалося спочатку він навчався у Казанській гімназії, а потім після відкриття Казанського університету став його студентом. Під час навчання проявляв блискучі здібності у математиці та навіть заміняв з дозволу адміністрації університету професора математики, через його хворобу. У 1811 р. він переїхав до Петербургу, де отримав посаду як і його старший брат, в експедиції державних доходів. Скоріше за все цьому сприяв Дмитро Максимович.

У 1830 рр. Олександр Максимович займався справами комітету, який керував питаннями удосконалення землеробства в імперії.

Після двадцятирічної ефективної роботи у Міністерстві фінансів він отримує спочатку посаду віце-директора департаменту державного казначейства, а в 1844 р. – директора цього департаменту.

За роки служби в міністерстві фінансів О. Княжевич набув репутацію помірного реформатора, людини ліберальної, спокійної та несхильної до крайнощів. Як правило, він не виступав з власними ініціативами та проектами, але з готовністю підтримував перетворення, які здавалися йому допустимими та несли позитивні зміни системи. Так, у 1852 р. О. Княжевич разом з П. Гагаріним підтримував проект генерал-ад'ютанта П. Кисельова з перетворень у справі державної ревізії. Однак Микола Іцей проект відкинув, через придворні інтриги та протидії консервативної більшості при дворі (Андреева, 2008: 368).

У цілому кар'єра О. Княжевича розвивалася не так стрімко. Не дивлячись на знайомство та постійну роботу з міністром фінансів Є. Канкріним, О. Княжевич не заміняв його під час виїзду на лікування міністра в 1840 р. та у справах закордон у 1843 р., що викликало подив у багатьох сучасників, адже його вважали правою рукою та вірогідним наступником на посаді міністра. Сам Княжевич пояснював вибір Є. Ф. Канкріна тим, що на той час головним питанням в фінансовій сфері управління набула кредитна частина. Через це міністр в період

своєї вимушеної відсутності призначав Ф. П. Вронченка – керуючого канцелярією з кредитної частини. Також існує версія, що О. Княжевич не став наступником міністра, через його участь разом з братами у справі «питних відкупів». Брати Княжевичиіноді надавали свої капітали відкупщикам для застав. Через неспроможність заплатити одного з відкупщиків пішли чутки про хабарництво, яке нібито було поширене у міністерстві фінансів (Лебедев, 1903: 5). Під підозрою були і Княжевичі.

Після відставки Є. Ф. Канкріна у 1844 р. саме Ф. П. Вронченко і посів місце Міністра фінансів. Усі подальші роки за часів перебування на посаді міністра Ф. П. Вронченка з 1844–1852 рр. Олександр Княжевич фактично був другою людиною за впливом та значимістю. Однак після смерті Ф. Вронченка він знову не отримував заслуженої посади. Міністром призначили П. Брока. За свідченнями це була «людина, яка мало розумілася в фінансовій справі» (Лебедев, 1903: 5). Робота в міністерстві за часів керування П. Брока видалася для О.Княжевича важкою та напруженою. Маючи багаторічний досвіт роботи, він постійно не погоджувався з нововведеннями міністра, чим, природно,дратував начальника. Як наслідок, у 1854 р. О. Княжевича під слушним приводом було переведено для роботи в Сенат. Незабаром за тим, він також отримав посаду першоприсутнього у департаменті герольдії.

Нарешті, 23 березня 1858 р. О. Княжевича призначили Міністром фінансів Російської імперії. Не дивлячись на те що призначення було довгоочікуваним і важливим, він з великим побоюванням та дещо нерішуче розпочав свою діяльність. У його біографічній статті зазначенні думки з приводу призначення його на посаду. Імператору він заявив наступне: «Не визнаю у собі якостей та здібностей, необхідних для цього звання, знаючи цілком усі обов'язки та усю складність цієї посади та свої слабкі здібності» (Лебедев, 1903: 6). Причиною таких розсудів міг стати вже поважний вік та стан здоров'я О. Княжевича, який, пропрацювавши більше сорока років у Міністерстві фінансів, добре знав постійні проблеми та розлади чиновницького апарату. Імператор Олександр II, в свою чергу, обіцяв діячу усіляку підтримку за умови «говорити завжди правду»(Лебедев, 1903: 6).

У дійсності період міністерства випав для Олександра Максимовича достатньо важким. Йому довелося виправляти значні помилки свого попередника, а головне – вирішувати вагомі фінансові проблем після Кримської війни 1853– 1856 рр. Закриття для Росії європейських фінансових ринків та неможливість поповнити казну за рахунок зовнішніх позик призвели до скорочення металевого запасу та посиленого випуску кредитних квитків. І хоча у придворних і міністерських колах існувала

думка, що для реформаторської діяльності та втілення нових ідей цей помірний сановник був уже занадто старий, однак введення перших перетворень в галузі фінансів відбувалася саме за його безпосередньої участі. У 1859 р. за клопотанням Княжевича розпочала свою роботу комісія, яка мала переглянути систему збору податків. Комісією були проведені наступні заходи: введення податку на нерухоме майно у містах та містечка, зміна системи збору соляного податку, приєднання земського збору до загальних державних доходів, прийняття статутів про приватну промисловість золота, гербовий збір та цукровий акциз.

Суттєві зміни торкнулися фінансової сфери держави – об'єднання всіх існуючих кредитних установ та відкриття у 1860 р Державного банку Російської імперії. Важливе місце О. Княжевич приділив у своїй діяльності стабілізації державної валюти. Він вважав тодішній стан російського грошового обігу зі знеціненими паперовими грошима ненормальним та наполягав на якнайшвидшому поверненні до їхнього металевого розміну.

У 1859 р. О. Княжевич підготував доповідь щодо до змін грошової системи Російської імперії та надіслав її державному секретарю В. П. Буткову (РГИА. Ф. 1152. Оп. 5. Д. 44. Л. 1–89). У доповіді міністр зауважив на недостатній кількості дрібної монети та її дуже дорогої чеканки для держа-

ви. На його думку, головною причиною були вивіз монет за кордон та переплавки їх у ювелірні прикраси. Згідно підрахункам О. Княжевича на закордонні платежі вивозили золото та срібло до 50, 6 млн. руб., тоді як добували цінного металу на рік близько 23 млн. руб. (Бугов, 2016: 65). Вирішення цієї проблеми він вбачав у зниженні проби монети. На той час згідно маніфесту 1797 р. срібна монета чеканилася 868-ї проби (ПСЗРИ. Т. 24. №17748. С. 298.), раніше вона мала 750-ту пробу. У той самий час він вважав доцільним крупну банківську монету (25 коп., полтину та рубль) залишити у попередній цінності, але збільшити лігатурну вагу в зв'язку зміни проби. Тобто знизилась би цінність лише розмінної монети, що головним чином використовувалася, як грошова одиниця на теренах Російської імперії. Як приклад, він ілюстрував політику Великої Британії в цьому питанні, де цінність срібної монети була знижена від фактичної на 10% (РГИА. Ф. 1152. Оп. 5. Д. 44. Л. 10 об.). Зниження ціни на російську дрібну монету він пропонував довести до 15%, що давало змогу обійтися власними ресурсами для виготовлення грошей, без закупівлі дорогоцінного металу закордоном.

Однак, усі наведені аргументи О. Княжевича не були достатніми для Департаменту державної економіки Російської імперії, куди була надіслана доповідь. Зустрівшись з скептичним віднесенням

своїх колег, міністр вирішив особисто звернутися до імператора Олександра II (РГИА. Ф. 1152. Оп. 5. Д. 44. Л. 39). Після втручання голови держави проект О. М. Княжевича був прийнятий одноголосно 22 лютого 1860 р. і коли імператору надали матеріали обговорень, то поруч з затвердженням членів Державної ради він дописав «і я» (РГИА. Ф. 1152. Оп. 5. Д. 44. Л. 62). Таким чином, новий указ «Про нову розмінну монету» (ПСЗРИ. Собрание второе. Т. 35. №35586. С. 275–276.) став важливим кроком у історії грошового обігу Російської імперії та важливим етапом для виходу з економічної кризи імперії.

За часів міністерства О. М. Княжевича вдалося значно зменшити бюджетний дефіцит, головним чином, за рахунок підвищення податків з подушних кріпацьких та гербових зборів, а також реорганізації тютюнових, смоляних та цукрових акцизів. О. Княжевич остаточно ліквідував відкупну систему в питній торгівлі, вбачаючи в ній джерело деградації народу і розбещення місцевої адміністрації, та запровадив виключно акцизну систему алкогольного обігу, чим викликав обурення багатьох чиновників.

Як міністр фінансів О. М. Княжевич суттєво підвищив окремі митні ставки. Однак в той самий час він полегшив стан російської машинобудівної промисловості, дозволивши безмитне ввезення заліза, чавуна, деталей верстатів та механізмів, окремих частин сільськогосподарських машин. Він проявив

себе як прибічних приватного будівництва та надав залізницям особливі пільги у галузі митних та гербових зборів. Був підписаний важливий договір з веденням азіатської торгівлі. За часів його міністерства було дозволено ввозити кантонський чай, тим самим він намагався побороти контрабанду в цій сфері. О. Княжевич розробив проекти торгового статуту (1860) та акціонерного законодавства (1861), здійснив операцію по фінансуванню селянської реформи (1861). Також він проводиврозумну кадрову політику, запросивши у комісію для збору податків експертів з різних губерній та міст.

В умовах гласності, яку намагалися затвердити в імперії на межі 50-60-х рр. XIX ст., О. Княжевич звернувся до імператора з проханням дозволити писати та друкувати про стан фінансів у країні все без винятку. Відомі також випадки коли він робив виговори директорам деяких департаментів за погане та грубе ставлення до чиновників, нижчих за них станом.

Не дивлячись на суттєві результати своїх реформ, О. М. Княжевич через поважний вік та хворобу 23 січня 1862 р. вийшов у відставку. Цікаво, що за день до відставки він підписав «Табель доходов и расходов государственного казначейства на 1862 г.» (Княжевич, 1862). У вступі до табелю зазначено, що була змінена форма звітності державного контролю і надалі вона буде більш докладнішою та

розгорнутою. Його наступником було призначено М. Рейтерна, який продовжив задуми О. Княжевича та втілив те, що не встиг його попередник. Доречно відмітити, що саме М. Рейтерна вважають одним з найкращих міністрів фінансів Російської імперії XIX ст. (Андреева, 2008: 333–335).

Служба О. Княжевича у Міністерстві фінансів була дуже високо оцінена Олександром II. За рік до відставки 19 січня 1861 р. міністр гучно відмітив свій п'ятдесятирічний ювілей служби у міністерстві фінансів у приміщенні Дворянського збору в Санкт-Петербурзі. З цього приводу була викарбувана медаль із зображенням профілю О. Княжевича, яка була виготовлена за ескізом художника Лоренцо. Медаллю були нагороджені всі учасники свята, а самого винуватця – орденом Св. Володимира I ступеню. На ювілеї було більше ніж 600 гостей, серед яких багато державних діячів, друзі з літературних кіл, митці, науковці (герой Кримської війни, генерал С. О. Хрульов, літератори М. І. Грєч, В. Г. Бєнєдіктов, О. В. Нікітенко, художник І. К. Айвазовський та багато інших) (Юбилей пятидесятилетней службы, 1861: 43–60). Вітання з нагоди ювілею служби були надіслані з торгових та провідних банкірських фірм Лондона, Манчестера та Ліверпуля. Відомості про ювілей та роботу Княжевича були надруковані у багатьох періодичних виданнях та друком вийшло окреме видання з детальним описом перебігу ювілею.

Висновки. Таким чином, аналіз служби Дмитра та Олександра Княжевичів у Міністерстві фінансів Російської імперії дозволяє розкрити їх поступовий кар'єрний зріст, дати оцінку їх службовим досягненням та вмінню заглядаючи уперед, проводити реформи, які були нагально потрібні країні у галузі фінансів. І хоча запальний та принциповий характер старшого з братів – Дмитра Княжевича не дозволив йому розкрити повністю свій потенціал в Міністерстві фінансів, він зміг його реалізувати в Міністерстві народної просвіти, де проявив себе як реформатор та блискучий управлінець на посаді попечителя Одеського навчального округу. У свою чергу Олександр Княжевич, просуваючись помірно по службовій сходинці, пов'язав усю свою державницьку діяльність саме з міністерством фінансів, де обіймав високу посаду міністра фінансів Російської імперії з 1858 по 1862 рр.

Список використаних джерел і літератури

1. А. К., 1888 – А. К. Дмитрий Максимович Княжевич, основатель и первый президент Одесского общества истории и древностей. – (Оттиск из исторического журнала «Русская старина». – 1888.)
2. Андреева, 2008 – Управленческая элита Российской империи : история министерств, 1802–1917 / [авт.–сост. : Е. А. Андреева и др.]. СПб., 2008. 693 с.
3. Бугов, 2016 – Бугров А. В. Из истории российской разменной серебряной монеты 1859–1867 годов // Деньги и кредит : ежемесячный теоретический и научно-практический журнал. 2016. № 9. С. 65–70.
4. Голубев, 1896 – Записки Петербурского чиновника старого времени (Петра Ивановича Голубева) // Русский архив. – 1896. – № 5. – С. 49–109.

5. Греч, 1860 – Греч Н. И. Воспоминания о Дмитрии Максимовиче Княжевиче. СПб., 1860. 24 с.
6. Кисловский, 1996 – Кисловский Ю. Г. Контрабанда : история и современность. М., 1996. 430 с.
7. Княжевич, 1862 – Княжевич А. Табель доходов и расходов государственного казначейства на 1862 г. // Экономист, политико-экономический и статистический журнал, издаваемый И. Вернадским. Год V. Книжка 1. Январь. СПб., 1862. – (Без пагинаций)
8. Лебедев, 1903 – Лебедев В. Княжевич Александр Максимович // Русский биографический словарь : в 25 томах / издан под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. СПб., 1903. Т. 9. С. 5–10.
9. Надеждин, 1842 – Надеждин Н. И. Род Княжевичей. О., 1842. 102 с.
10. Панчулидзев, 1904 – Максим Дмитриевич Княжевич // Сборник биографий кавалергардов (1762–1801) по случаю столетнего юбилея Кавалергардского Ея Величества государыни императрицы Марии Федоровны полка / сост. под ред. С. Панчулидзева. СПб., 1904. С. 138–139.
11. ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи. Т. 4. № 2218; Т. 5. № 3380
12. Разманова, 2015 – Разманова Н. А. А. Г. Кушелев-Безбородко во главе департамента государственного казначейства в эпоху реформы серебряного монометаллизма // Историко-экономические исследования. 2015. Т. 16. № 1. С. 43–64.
13. РГИА – Российский государственный исторический архив Ф. 733: Департамент народного просвещения. Оп. 3. Д. 42
14. РГИА – Российский государственный исторический архив. Ф. 1152: Департамент государственной экономии Государственного совета. Оп. 5. Д. 44. Л. 1–89.
15. РГИА – Российский государственный исторический архив.Ф. 1349: Формулярные списки чинов гражданского ведомства. Оп. 5. Д. 2098. Л. 42 об., 43 об., 44 – 44 об.
16. РГИА – Российский государственный исторический архив. Ф. 560: Общая канцелярия министра финансов. Оп. 7. Д. 696.
17. Юбилей пятидесятилетней службы г. министра финансов, действительного тайного советника Александра Максимовича Княжевича. СПб., 1861. 60 с.

References

1. A. K., 1888 – A. K. Dmitriy Maksimovich Knyazhevich, osnovatel i pervyiy prezident Odesskogo obschestva istorii i drevnostey. [Dmitry Maksimovich Knyazhevich, founder and first president of the Odessa Society of History and Antiquities.] – (Ottisk iz istoricheskogo zhurnala «Russkaya starina». – 1888.). [in Russian].
2. Andreeva, 2008 – Upravlencheskaya elita Rossiyskoy imperii : istoriya ministerstv, 1802–1917 [Russian Empire: History of Ministries, 1802–1917] / [avt.–sost. : E. A. Andreeva i dr.]. SPb., 2008. 693 s.[in Russian].
3. Bugov, 2016 – Bugrov A. V. Iz istorii rossiyskoy razmennoy serebryanoy monetyi 1859–1867 godov. [The history of the Russian silver coin of 1859–1867] // Dengi i kredit : ezhemesyachnyiy teoreticheskiy i nauchno-prakticheskiy zhurnal. 2016. № 9. S. 65–70.[in Russian].
4. Golubev, 1896 – Zapiski Peterburskogo chinovnika starogo vremeni (Petra Ivanovicha Golubeva). [Notes of the Petersburg official] // Russkiy arhiv. – 1896. – № 5. – S. 49–109.[in Russian].
5. Grech, 1860 – Grech N. I. Vospominaniya o Dmitrii Maksimoviche Knyazheviche. [Memories of Dmitry Maksimovich Knyazhevich]. SPb., 1860. 24 s.[in Russian].
6. Kislovskiy, 1996 – Kislovskiy Yu. G. Kontrabanda : istoriya i sovremennost. [Smuggling: history and modernity]. M., 1996. 430 s.[in Russian].
7. Knyazhevich, 1862 – Knyazhevich A. Tabel dohodov i rashodov gosudarstvennogo kaznacheystva na 1862 g. [Revenues and expenses of the state treasury for 1862 in the Russian Empire] // Ekonomist, politiko-ekonomicheskiy i statisticheskiy zhurnal, izdavaemyiy I. Vernadskim. God V. Knizhka 1. Yanvar. SPb., 1862. – (Bez paginatsiy). [in Russian].
8. Lebedev, 1903 – Lebedev V. Knyazhevich Aleksandr Maksimovich // Russkiy biograficheskiy slovar : v 25 tomah / izdan pod nablyudeniem predsedatelya Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obschestva A. A. Polovtsova. SPb., 1903. T. 9. S. 5–10. [in Russian].
9. Nadezhdin, 1842 – Nadezhdin N. I. Rod Knyazhevichey. [Family of Knyazhevichs]. O., 1842. 102 s. [in Russian].
10. Panchulidzev, 1904 – Maksim Dmitrievich Knyazhevich // Sbornik biografiy kavalergardov (1762–1801) po sluchayu stoletnego yubileya Kavalergardskogo Eya Velichestva gosudaryini imperatritsyi Marii Fedorovnyi polka / sost. pod red. S. Panchulidzeva. SPb., 1904. S. 138–139. [in Russian].
11. PSZRI – Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. [Laws of the Russian Empire]. T. 4. № 2218; T. 5. № 3380. [in Russian].

12. Razmanova, 2015 – Razmanova N. A. A. G. Kushelev-Bezborodko vo glave departamenta gosudarstvennogo kaznacheystva v epohu reformyi serebryanogo monometallizma. [Work of A. G. Kushelev-Bezborodko in the Department of the State Treasury] // Istoriko-ekonomicheskie issledovaniya. 2015. T. 16. № 1. S. 43–64. [in Russian].
13. RGIA – Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. [Russian historical archive]. F. 733: Departament narodnogo prosvescheniya. Op. 3. D. 42. [in Russian].
14. RGIA – Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. [Russian historical archive]. F. 1152: Departament gosudarstvennoy ekonomii Gosudarstvennogo soveta. Op. 5. D. 44. L. 1–89. [in Russian].
15. RGIA – Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. [Russian historical archive]. F. 1349: Formulyarnyie spiski chinov grazhdanskogo vedomstva. Op. 5. D. 2098. L. 42 ob., 43 ob., 44 – 44 ob. [in Russian].
16. RGIA – Rossiyskiy gosudarstvennyiy istoricheskiy arhiv. [Russian historical archive]. F. 560: Obschaya kantselyariya ministra finansov. Op. 7. D. 696. [in Russian].
17. Yubiley pyatidesyatiletney sluzhbyi g. ministra finansov, deystvitelnogo taynogo sovetnika Aleksandra Maksimovicha Knyazhevicha. [Anniversary of the service in the Ministry of Finance of the Russian Empire A. M. Knyazhevich]. SPb., 1861. 60 s. [in Russian].

УДК 94(498):327(410)“1918/1919”
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189333

Олександр Демченко
orcid.org/0000-0002-9189-2846
кандидат історичних наук
доцент кафедри нової та новітньої історії
Одеського національного університету імені І.І. Мечникова
(Україна, Одеса)
AlexMaximus@ukr.net

«ДОБРУДЖАНСЬКЕ ПИТАННЯ» В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ РУМУНІЇ ТА ПОЗИЦІЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ НАПЕРЕДОДНІ ТА В ПЕРІОД РОБОТИ ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ (1918–1919)

Анотація

У представленій статті автором висвітлюються основні вектори зовнішньої політики Румунії щодо Південної Добруджі в 1918–1919 рр. Проаналізовано і визначено спроби Бухаресту збільшити території за рахунок територій сусідніх держав. Відображена діяльність та боротьба румунських дипломатів в напрямку збільшення територіальних надбань Румунії в період роботи Паризької мирної конференції, коли держави-переможниці підтримали приєднання до балканських держав низки болгарських територій.. Розглядається підготовка та підписання Нейїського мирного договору. В статті підкреслюється, що румунські політики і дипломати були непоступливими щодо пом’якшення умов мирного договору з Болгарією, зокрема щодо питання статусу Південної Добруджі, який на той час готувався в Парижі. Для цього використовували всі сили та можливості для того, щоб прихилити на бік максимальної підтримки румунських національних інтересів якомога більше реальних учасників мирних домовленостей, зокрема Велику Британію. Антиболгарська пропаганда і агітація, яка розгорнулася в Великій Британії, суттєво посприяли вирішенню всіх цих питань. У статті подана характеристика відношення британських державних діячів до Румунії одразу після закінчення війни, напередодні і в час робо-

ти Паризької мирної конференції. Аналізуючи позицію Великої Британії відносно питання статусу Південної Добруджі в цей період, автор констатує, що вона була двоякою та непередбачливою. Розкрито складне становище Румунії в системі міжнародних відносин після закінчення Першої світової війни, з якою країни-переможниці будували свої стосунки методом поступок, скоригувавши на її користь Нейїський мирний договір. Після війни за безпосереднього сприяння Лондону та Парижу Румунія перетворилась на велику чорноморську та балканську державу.

***Ключові слова**: добруджанське питання, Румунія, Болгарія, Велика Британія, Паризька мирна конференція.*

Olexandr Demchenko
orcid.org/0000-0002-9189-2846
PHd, associate professor, Faculty of History and Philosophy
Odessa I. I. Mechnicov National University
(Ukraine, Odessa)
AlexMaximus@ukr.net

«DOBRUDJA QUESTION» IN FOREIGN POLICY OF ROMANIA AND POSITION OF THE GREAT BRITAIN EVE OF AND DURING A PERIOD WORK PARIS PEACE CONFERENCE (1918–1919)

Summary

In the presented article the author highlights the main direction of its foreign policy Romania on Southern Dobrudja lands at the end of the First World War and the period of the Paris Peace Conference (1918–1919). The article highlights the work and the struggle for peace with the Balkan states of Romania and Britain politicians, diplomats and civil society towards preserving peaceful relations in the period of operation of the Paris Peace Conference. The most radical departure from the principle of national self-determination which practiced Foreign-Office came in relation to Romania's frontier with Bulgaria. The tasks are to characterize the content of the work of the Romanian diplomatic commission in the direction of the defending the rights to South Dobrudja and the determination of the position of Great Britain as for territorial independence of the region. The main thesis of the

article is that after First World War Romania sought to large an alliance with t least on of the Great Powers in case of an attack on South Dobrudja, in this sense, Romania's diplomatic success was only partial. The Romanian government realized that only the permission of the Great Powers, such as Great Britain, would strength its presence in the region.

The Great Britain treated ambiguously towards such aspirations of Romania. For the first, Foreign Office was not forgotten for Bucharest the separate peace with the Central Powers in 1918. For the second, Britain diplomatic and military mission at Southern Dobrudja did not take the politics of the terror of Romanian in Bessarabia. The Great Britain provided a summary of the position in Southern Dobrudja: provisional British military occupation is the only possible solution for the moment, in spite of the unrest this causes to the Rumanian Government.

From the first of the being in Paris, the Romanian diplomats were sounded actively the question how the Great Britain and France would see the future status of Southern Dobrudja. The Romanian demand for Southern Dobrudja was strongly citing national self-determination and protecting peace in Balkan. Most in the British delegation hoped that this could be agreed. However, the British and French refused absolutely to compel an ally to surrender territory to an enemy. The decision, British politics believed, lay with Romania: such readjustment could only be made after friendly conversations with the Rumanian Government. It is important that the Rumanian politics themselves should be a consenting party to the cession of Southern Dobrudja and that Romanians should not be left with the feeling that they have been robbed by their Allies to placate their enemies.

In the Parice Peace Conference Foreign Office took the legalistic view that, because Southern Dobrudja was secured by Romania before the war, its future was beyond the remit of the Peace Conference. The Britain Commission stated in its projects that it was not authorized to recommend a modification of the frontier which would involve the cession to an enemy State of a territory forming de facto et de jure an integral part of an Allied State.

The Romanians, angry about losing part of the Banat, never offered to give up Southern Dobrudja. The Americans pushed their view in the Council of Heads of Delegations between July and November, but the British were unyielding. The issue was not even mentioned in the Treaty of Neuilly with Bulgaria in November. Thus, in the words of a member of the Bulgarian Delegation, the settlement proclaimed the principle that no land can be claimed from the victors. It has been argued here that Bucharest gained territory not because of the wartime treaty that promised her so much, and not because of the dubious diplomatic skills of Romanian delegation, but because the Roma-

nians had a strong case and it was effectively presented by Romanophiles like Britain delegation. There was one other reason, however, that tended to shine its harsh light on every issue, the simple idea that these people are our friends and those are our enemies. This was stated most starkly and frequently by the French, but it was also evident in the British unwillingness to coerce the Romanians over Southern Dobrudja.

The consequence of making a settlement which dealt severely with losers was that they became revisionist and eventually allied themselves with those who would undo the hated treaties. Romania remains much bigger than she was in 1918, but the settlement that created Greater Romania did not survive the vengeance of its enemies.

Key words: *Dobrudja question, Romania, Bulgaria, the Great Britain, the Paris Peace Conference.*

Постановка проблеми. Події 1918–1919 рр., пов'язані з розпадом імперій в Центральній та Південно-Східній Європі, і утворенням на їх теренах низки незалежних державних формувань, докорінно змінили співвідношення сил на глобальному та регіональному рівнях, їх якісну та кількісну складову внаслідок появи нових політичних, економічних та військових гравців. Для держав переможниць і переможених, потужним фактором їх зовнішньополітичних зусиль стало прагнення щодо визначення власного територіального статусу, закріплення його в нормативних межах нового світового та регіонального устрою.

Одним із найпомітніших гравців у басейні Чорного моря після Великої Війни 1914–1918 рр. стала Румунія. Зовнішньополітичні ініціативи Бухареста у політичній та геостратегічній сферах були спрямовані не лише на зміцнення стабільності у При-

чорномор'ї, але й на перетворення Румунії на впливового чинника регіонального розвитку, реалізації проекту «Велика Румунія» за рахунок затвердження на Паризькій мирній конференції за собою територій держав сусідів окупованих в роки війни. Враховуючи спільність багатьох факторів політичного та економічного характеру, притаманних Румунії та Україні, дослідження чорноморського регіонального аспекту зовнішньої політики Бухаресту в 1918–1919 рр. та його відносини з провідною світовою державою Великою Британією, сприятиме налагодженню більш масштабної та ефективної взаємодії України з державами Чорномор'я та світовими акторами у сферах, що представляють обопільний інтерес.

Аналіз досліджень. Тема «добруджанського питання» знайшла своє відображення ще в публікаціях безпосередніх учасників подій післявоєнного мирного врегулювання. Зокрема експерт та секретар британської делегації на Паризькій мирній конференції Г. Нікольсон висловлював проімперське консервативне бачення подій на Балканах в 1919 році, йому опонував барон Н. Бакстон. В подальшому до аналізу цієї тематики долучалися румунські та болгарські дослідники, які зі своїх національних позицій, часто протилежних одна одній, оцінювали добруджанську проблематику. Військово-політична ситуація навколо територіальної належності

Південної Добруджі відображена у роботах болгарських дослідниць А. Кузманової та Є.І. Пєткової та румунських істориків В.Ф. Добрінеску й І.М. Опрі Дослідженню зовнішньополітичної діяльності Румунії впродовж 1918–1919 рр. присвячено також публікації молдавського дослідника І. Левіта. В українській історіографії, попри значну увагу загальним проблемам зовнішньої політики Румунії в міжвоєнний період, головна увага зосереджена на Бессарабському питані. На сьогоднішній день спостерігається тенденція до опублікування та впровадження до відкритого доступу документів зовнішньої політики Великої Британії. Означені обставини актуалізують наукову значущість дослідження балканської політики Великої Британії в період післявоєнного мирного врегулювання.

Мета статті. Проаналізувати діяльність румунської дипломатичної місії на передодні та в період Паризької мирної конференції в 1918–1919 рр. та з'ясувати вплив Великої Британії на політику балканських держав в перші повоєнні роки. Завданням є характеристика змісту роботи румунських дипломатів у відстоюванні права на Південну Добруджу та визначення позиції Великої Британії щодо територіальної належності краю.

Виклад основного матеріалу. По завершені Великої війни 1914–1918 рр. перед державами-переможницями, зокрема Великою Британією, постав

ряд породжених війною національно-територіальних проблем, серед яких була доля Південної Добруджі. Даний історичний регіон опинився під контролем Румунії, проти чого виступила Болгарія, так як Південна Добруджа до 1913 р., та в період з травня до листопада 1918 року була болгарською провінцією. Труднощів у вирішені даного питання додавав статус держав-претендентів на Південну Добруджу. З 1915 р. до вересня 1918 р. Болгарія перебувала в коаліції Центральних держав, у зв'язку з цим на Паризькій мирній конференції її голос не був рівноправним.

Особлива ситуація склалась в Румунії. За день до капітуляції Німеччини уряд Румунії денонсував Бухарестський договір від 7 травня 1918 р. та оголосив, що Румунія знову приєднується до Антанти. Враховуючи несприятливу для себе атмосферу, що панувала на Заході у зв'язку з підписанням Бухарестського миру, румунське керівництво побоювалось анулювання угоди з Антантою від 1916 р. Для цього були підстави. 18 листопада 1918 р. голова Форін-офісу А. Бальфур заявив в палаті громад, що після укладення мирного договору між Румунією та Центральними державами держави-союзники вважали та розцінювали Румунію як нейтральну державу (Parlamient, 1918: 3171–3172).

В грудні 1918 р. посол Великої Британії в Бухаресті Дж. Барклай отримав спеціальне пояснення з

даного приводу. У телеграмі Форін-офісу зазначалось, що оскільки Румунія підписала сепаратний мир, порушивши ст.5. угоди від 17 серпня 1916 р., Лондон не вважає себе пов'язаним з даною угодою. А. Бальфур підкреслював, що незалежно від того ким буде представлена румунська делегація на мирній конференції, вона в кінцевому результаті буде основувати свої позиції не на угоді 1916 р., а на повторному оголошені війни Німеччині. На основі даного постулату Румунія приймала участь в мирній конференції як держава, що приєдналась до Антанти, а не як союзник, а колишні держави-союзники не мали перед нею жодних договірних зобов'язань.

Дж. Барклай же наполягав на наданні Румунії на мирній конференції в Парижі статусу союзниці. За його переконанням, будь-які труднощі з даного приводу могли б неминуче загострити повоєнну ситуацію в Румунії, яка й без цього була напруженою (Левит, 2012). Подібної позиції дотримувався і військовий міністр А. Мільнер. У своєму листі в редакцію газети «Дейлі Н'юуз» від 19 грудня 1918 р., відмічаючи роль Румунії у війні, голова військового міністерства наголошував, що Бухарест став жертвою зради російських більшовиків, в результаті чого його багаті ресурси зерна та нафти потрапили до рук Німеччини (Parlamient, 1920b: 1).

Визначаючи післявоєнний статус Румунії уряд Великої Британії переслідував завдання не допу-

стити її повне підпорядкування Франції. 25 грудня 1918 р. Форін-офіс звернувся із запитом до міністерства закордонних справ Франції, щодо позиції Парижу стосовно статусу румунського представництва на мирній конференції, при цьому наголос робився на вищезазначених наполяганнях Дж. Барклая. Через два дні уряд Франції повідомив Форін-офіс свою згоду зарахувати Румунію до рангу держав-союзниць (Левит, 2012).

18 січня 1919 р. в Парижі розпочала роботу мирна конференція, скликана Антантою для розроблення мирних угод з переможеними державами. Болгарська делегація на чолі з прем'єром А. Стамболійським доклала чималих зусиль для збереження національно-територіальної цілісності Болгарії. Делегація ж Румунії, до складу якої входи прем'єри та міністри закордонних справ І. Брєтіану, А. Вайда-Воєвод, К. Анджелеску, В. Антонеску та інші, поставила своєю метою досягнення визнання великими державами завершення державного об'єднання Румунії, зокрема повернення Південної Добруджі. Для цього румунська делегація вимагала, щоб у відповідності до угоди, укладеній в 1916 р. з Антантою, Румунія отримала на конференції рівні права з державами-переможцями. Однак, з різних причин дана вимога була відхилена, і Румунія залишилась на положенні держави, що представляла особливі інтереси (Опря, 1970: 43).

До задоволення поставлених перед державами-переможницями вимог створення «Romania mare» підключилась румунська королівська родина. 11 січня 1919 р. королева Марія, уроджена британська принцеса, звернулась з даного приводу до короля Великої Британії Георга V. В своїй відповіді британський сюзерен писав, що Румунія має всі підстави сподіватись на ратифікування мирною конференцією об'єднання територій, що не обіцялись Бухаресту в угоді від 1916 р., однак на які він мав етнічні притягання. Разом з тим Георг V зазначав, що завдяки боротьбі проти спільного ворога його уряд визнав за Румунією право приєднати ті території, що ймовірно, не були румунськими (Левит, 2012). Однією з таких територій була Південна Добруджа.

По завершенні Великої війни 1914–1918 рр. Південна Добруджа була окупована британськими військами (Бирман, 1957: 195; Temperley, 1921: 165). Із зайняттям Південної Добруджі та порту Варни Лондон забезпечував за собою надійну базу для забезпечення контролю над Чорноморськими протоками, що мали стратегічне значення для британської східної політики. В планах Форін-офісу передбачалось створення масштабної імперії на близькому Сході, що складалась би зі сфер впливу і держав Лондону. Дана імперія включала в себе регіон від Чорного моря до Гіндукушу (Middleton,

1947: 124). В даному контексті Варненський порт набував стратегічного значення.

22 листопада 1918 р. верховне союзне командування віддало наказ болгарським арміям евакуюватись з Південної Добруджі. На заміну болгарським військам прибула 26 британська піхотна дивізія (ГАРФ. Ф. 446. Оп. 2. Д. 133. Л. 6-о). Разом з британським контингентом в Південну Добруджу стали прибувати румунські жандарми, що викликало супротив зі сторони болгар. Командування британських підрозділів в Болгарії в своїх звітах зазначало, що поява румунської жандармерії супроводжувалась арештами, насиллям, висилкою. Населення, чиє невдоволення зросло з початку війни, було готове чинити збройний спротив румунській адміністрації. 12 січня 1919 р. полковник британської військової місії в Софії Г. Напієр повідомляв військове міністерство про критичне положення в Південній Добруджі та попереджав, що ймовірно румунська жандармерія буде вимушена застосувати зброю, для стримування болгарського невдоволення (Петкова, 1988: 216).

Фактично всі британські військові на Балканах та офіційні кола в Лондоні погоджувались на необхідності уникнення подальшої ескалації народного невдоволення в Південній Добруджі. Було розроблено декілька ідей щодо способу досягнення даної мети. Згідно з військовим аташе Великої Британії в

Бухаресті генералом Дж. Грінлі, болгари Південної Добруджі бунтували у зв'язку з хибним уявленням, що румунська присутність тимчасова. Виходячи з даного положення генерал Дж. Грінлі наполягав на збільшені окупаційних військ. Схожої думки дотримувався і посол Дж. Барклай. Останній вважав, що збільшення окупаційних військ в Південній Добруджі мало відбутись за рахунок румунських підрозділів (Петкова, 1988: 216). Одразу після зайняття Варни командування британських окупаційних частин видало наказ, що забороняв місцевому населенню продаж, носіння і володіння вогнестрільною зброєю, порушники підлягали суду перед союзною військово-судовою владою.

Не всі британські військові розділяли думку про те, що покарання та збільшення окупаційних військ було шляхом для заспокоєння народного невдоволення. Частина військових була переконання, що болгарське населення заспокоїться, якщо Південна Добруджа залишиться в межах Болгарії, у той час передача даного регіону Румунії могло створити новий привід для роздору на Балканах. Засуджувалось насилля та беззаконня румунської адміністрації в Південній Добруджі і висловлювалось співчуття болгарському населенню. У своїй книзі «Балканські проблеми та європейський мир» виданій в 1919 р. голова Балканського комітету барон Н. Бакстон та його секретар С. Лійз висловлюва-

ли думку, що в Південній Добруджі має відбутись плебісцит (Baron Noel-Buxton, Leese, 1919: 116). Після підписання мирного договору з Болгарією, при обговоренні його ратифікації в британському парламенті ідея плебісциту в Південній Добруджі була підтримана полковником Малоуном, на думку якого справедливість мала бути і для переможених (Parlamient, 1920a: 1720).

Суспільна думка Великої Британії більшою мірою не сприяла Болгарії, так як вона являлась державою із ворожого табору, на котрий була покладена вся провина за війну, частину якої мала винести і Софія. Форін-офіс надав розпорядження агентству «Рейтер» заборонити своїм кореспондентам публікувати в пресі позитивні матеріали агентства про Болгарію і зачинити двері агентства для «болгарофілів». В британські колонії було направлено повідомлення продовжувати ставитись до болгар, що проживали в колоніях, як до громадян ворожої держави, незалежно від перемир'я (Петкова, 1988: 217–218). Прем'єр Д. Ллойд Джордж, голова Форін-офісу А. Бальфур, експерт з Балкан Г. Ніколсон, а також громадські діячі, у тому числі лідер лейбористів Р. Макдональд, роз'яснювали таке ставлення до Болгарії тим, що своєю участю у війні на боці Німеччини болгари затягнули її на два роки і тим самим спричинили додаткові жертви зі сторони переможців (Ллойд Джордж, 1934: 372; Никольсон, 1945:. 47].

Всупереч панівній позиції в Лондоні знаходились політики, що підіймали свій голос на захист болгарського населення та його національних прав на Південну Добруджу. Так, 20 лютого 1920 р. на засіданні палати громад майор Дж. Н'юман звернувся із запитом до заступника міністра закордонних справ Р. Сесіла, чому Південна Добруджа була передана Румунії без відому та згоди мирної конференції, та проти волі населення даного краю. Даний запит підтримав депутат Дж. Кілі,. додавши питання, що взагалі роблять британські війська в даній частині світу? Р. Сесіл же заявив, що врегулюванням добруджанського питання займається мирна конференція в Парижі (Parlamient, 1919b: 1150–1151).

Офіційна ж політика британського уряду щодо Південної Добруджі була нестійкою та коливалась між позиціями США та Франції. Спочатку до планів Великої Британії входило залишити цей край в межах Болгарії. На засіданні Ради Десяти 1 лютого 1919 р. Д. Ллойд Джордж заявив, що він не підтримує прагнення Румунії щодо Південної Добруджі, однак його позиція була опротестована членами французької делегації та прем'єром Італії В. Орландо. Питання післявоєнних кордонів Румунії було передане для детального вивчення в спеціальну комісію з румунських та югославських справ. Дана комісія складалась з представників Франції, Великої Британії, США та Італії, всього 8 експертів, по 2 спеціаліста від зазначених держав.

10 лютого 1919 р. британські експерти представили свій проект щодо Південної Добруджі. У відповідності з проектом між Болгарією та Румунією рекомендувалось провести прикордонну межу від Дунаю на захід до Тутракан в Силістрінській області Болгарії і на схід від Чорного моря до кордону встановленого в 1913 р. південніше Іланліка поблизу Констанци в Румунії. Аргументуючи передання Південної Добруджі Болгарії британські експерти заявляли, що з однієї сторони Румунія напевно боляче відреагує на дану пропозицію, однак з другої сторони в неї немає жодних претензій до даного краю за етнічним принципом, так як він заселений переважно болгарами та турками. Виняток становлять лише два міста Силістрія та Тутракан, які з метою стратегічної оборони, у будь-якому випадку мали залишатись за Румунією (Dobrinescu, 1986: 158).

Дана позиція наштовхнулась на опозицію зі сторони французької делегації, що заявила на неможливості передачі ворожій державі будь-якої території держави-союзниці. У результаті в проекті комісії зі справ Румунії та Югославії 6 квітня 1919 р. британська точка зору щодо Південної Добруджі була представлена зі значними поступками на користь Румунії. Підкреслювалось неможливість передачі ворожій державі території союзника. Однак, в разі проявлення Румунією бажання здійснити подібну

територіальну поступку за власною ініціативою, комісія надасть рекомендації щодо нового розмежування між Румунією та Болгарією, так щоб забезпечити безпеку порту Констанца та захист кордонів Румунії та Болгарії. Софія отримувала райони економічно орієнтовані на південь, в яких румунське населення було вкрай незначним в порівнянні з болгарським (Кузманова, 1983: 26).

На початку травня 1919 року внаслідок необхідності посилення гарнізонів в Туреччині, а також Єгипті Лондон розпочав передислокацію своїх підрозділів з Південної Добруджі. Перед цим британські чиновники завчасно обговорили 2 варіанти долі Південної Добруджі: 1. оголосити його нейтральною зоною; 2. передати даний край в безпосереднє розпорядження Румунії до того як буде підписано мирний договір з Болгарією. Певний час Лондон схилявся до першого варіанту, проте в результаті даний варіант було відхилено, так як за словами посла у Парижі Ф. Дербі створення нейтральної зони не передбачало достатнього рівня безпеки проти можливих безчинств (Петкова, 1988: 227). Було вирішено не припиняти союзної окупації Південної Добруджі.

Разом з тим, в уряді Великої Британії побутувала думка, що використання румунських військ могло лише посилити протиріччя в регіоні та спровокувати масовий протест. Союзні війська були готові

його зупинити, проте все ж вважалось більш доцільним уникнути подібної ситуації. Тому під тиском британської делегації в Парижі французький уповноважений в Бухаресті отримав інструкції пояснити румунському уряду, що в його інтересах не протиставляти себе союзній окупації в Південній Добруджі та уникати будь-якого приводу до невдоволення (Петкова, 1988: 227–228). Незалежно від подібних інструкцій, всупереч спротиву населення та нової хвилі протестів, меморандумів та апеляцій зі сторони добруджанських організацій, в квітні 1919 р. румунські війська були офіційно допущені в Північну Добруджу, а неофіційно, в цивільному в Південну Добруджу. В травні 1919 р. 26-а британська піхотна дивізія передислокувалась з Південної Добруджі.

Висновки. 27 листопада 1919 р. в передмісті Парижу Нейї-сюр-Сен Велика Британія разом з Францією, Італією, США та іншими державами підписали з Болгарією договір про мир за яким Південна Добруджа визнавалась за Румунією (Извори, 1992: 476; Международная политика, 1926: 400; Мир в Нейи, 1926: 21). 9 серпня 1920 р. Нейїський мирний договір вступив в силу. Таким чином британський уряд хоч із різних і навіть суперечливих позицій посприяв територіальному розширенню Румунії, перетворивши її на форпост «санітарного кордону» та бар'єр проти впливу РССР та Німеччини на Бал-

канах та Східній Європі. В Болгарії ж в результаті такого ставлення Великої Британії та її союзників міцно закріпилась ідеї ревізіонізму, однією з яких була підтримка територіальних претензій на Південну Добруджу та ряд інших втрачених територій.

Список використаних джерел і літератури

1. Бирман, 1957 – Бирман М. А. Революционная ситуация в Болгарии в 1918–1919 гг. М.: Издательство Академии наук СССР, 1957. 390 с.
2. ГАРФ – Государственный архив Российской федерации. Ф. 446. Оп. 2. Д. 133. 128 л.
3. Извори, 1992 – Извори за историята на Добруджа: 1878–1919 / Под. ред. Попов Ж., Пенчиков К. София: БАН, 1992. Т.1. 545 с.
4. Кузманова, 1983 – Кузманова А. Добруджанският въпрос на Парижката мирна конференция през 1919 г. // Исторически преглед. София, 1983. №6. Р. 19–34.
5. Левит, 2012 – Левит И. Э. Бессарабский вопрос в контексте международных отношений (1919–1920 гг.). Парижская мирная конференция. URL: http : //ava.md/projects/history/016113-bessarabskii-voprosv-kontekste-mezhdunarodnih-otnoshenii-1919-1920-gg-parizhskaya-mirnaya-konferenciya.html (дата звернення 10. 03. 2019)
6. Ллойд Джордж, 1934 – Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. М.: Соцэкгиз, 1934. Т.I–II. 921 с.
7. Международная политика, 1926 – Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях / Под ред. Ключникова Ю. В., Сабанина А. В. М.: Издание НКИД, 1926. Ч. II. 463 с.
8. Мир в Нейи, 1926 – Мир в Нейи / Под ред. Ключникова Ю. В., Сабанина А. В. М.: Литиздат НКИД, 1926. 247 с.
9. Никольсон, 1945 – Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г. М.: ОГИЗ, 1945. 298 с.
10. Опря, 1970 – Опря И. М. Дипломатическая деятельность Николае Титулеску. Бухарест: Издательство Академии социалистической республики Румынии, 1970. 187 с.
11. Петкова, 1988 – Петкова Е. И. Отношението на Англия към национально-освободителното и революционното движение в Южна Добруджа // Научни трудове на Академия за обществени науки и социално управление при ЦК на БКП. София, 1988. №10. С. 208–233.

12. Baron Noel-Buxton, Leese, 1919 – Baron Noel-Buxton N., Leese Ch. Balkan problems and European peace. L.: Scribners, 1919. 135 p.
13. Dobrinescu, 1986 – Dobrinescu V.F. Relatii romano-engleze (1914–1933). Iasi: Univ. «Al. I. Cuza», 1986. 184 s.
14. Middleton – Middleton K. Britain and Russia: an historical essay. L.: Hutchinson & CO, LTD, 1947. 238 p.
15. Parlamient, 1918 – Parlamient. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1918, November 18. L.: H.M.S.O., 1918. Ser. 5. Vol.110. Coll. 3171–3172.URL: http ://hansard.millbanksystems.com/commons/1918/nov/18/roumania (дата звернення 12. 03. 2019)
16. Parlamient, 1919b – Parlamient. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1919, February 25. L.: H.M.S.O., 1919. Ser. 5. Vol. 112. Coll. 1550–1551. URL: http ://hansard.millbanksystems.com/commons/1919/feb/25/southern-dobrudja (дата звернення 12. 03. 2019)
17. Parlamient, 1919a – Parlamient. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1919, February 20. L.: H.M.S.O., 1919. Ser. 5. Vol. 112. – Coll. 1097–1098. URL:: http ://hansard.millbanksystems.com/commons/1919/feb/20/dobrudja-bulgarian-population (дата звернення 12. 03. 2019)
18. Parlamient, 1920b – Parliament. House of Commons. The Parliamentary debates (Hansard). House of Commons official report. 1920, August 10. – L.: H.M.S.O., 1920. Ser. 5. Vol. 133. Coll. 253–351. URL: http: // hansard.millbanksystems.com/commons/1920/aug/10/statement-by-prime-minister#S5CV0133P0_19200810_HOC_343 (дата звернення 12. 03. 2019)
19. Parlamient, 1920a – Parlamient. House of Commons. The Parliamentary Debates (Hansard). House of Commons official report. 1920, April 14. L.: H.M.S.O., 1920. Ser. 5. Vol.127. Coll. 1697–1757. URL: http ://hansard.millbanksystems.com/commons/1920/apr/14/treaties-of-peace-austria-and-bulgaria (дата звернення 12. 03. 2019)
20. Temperley, 1921 – Temperley H. A history of the Peace conference of Paris. L.: H. Frowde, Oxford University Press, 1921. Vol. V. 483 p.

References

1. Birman, 1957 – Birman M. A. Revoliutsyonnaya sytuatsyia v Bolhariy v 1918–1919. [Revolution situation in Bulgaria in 1918–1919]. M., 1957. 390 s.[in Russian].

2. HARF – Hosudarstvennyi arkhyv Rossyiskoi federatsyy. [Government archive of Russian Federation]. F. 446. Op. 2. D. 133. 128 l. [in Russian].
3. Yzvory, 1992 – Yzvory za ystoryiata na Dobrudzha: 1878–1919 [Sources for the history of Dobrudja: 1878–1919]/ Pod. red. Popov Zh., Penchykov K. Sofyia, 1992. T.1. 545 s. [in Bulgarian].
4. Kuzmanova, 1983 – Kuzmanova A. Dobrudzhanskyiat vopros na Paryzhkata myrna konferentsyia prez 1919 [The Dobrudja Question of the Paris Peace Conference in 1919] // Ystorychesky prehled. Sofyia, 1983. №6. P. 19–34.[in Bulgarian].
5. Levit, 2012 – Levyt Y.E.. Bessarabskyi vopros v kontekste mezhdunarodnykh otnoshenii (1919–1920). Paryzhskaia myrnaia konferentsiia. [The Bessarabian Question in the Context of International Relations (1919–1920). Paris Peace Conference]. [in Russian].
6. Lloyd Dzhordzh, 1934 – Lloyd Dzhordzh D. Voennye memuary. [War memories]. M., 1934. T. I–II. 921 s. [in Russian].
7. Mezhdunarodnaia polytyka, 1926 – Mezhdunarodnaia polytyka noveisheho vremeny v dohovorakh, notakh y deklaratsyiakh [International politics of modern times in treaties, notes and declarations] / Pod red. Kliuchnykova Yu. V., Sabanyna A. V. M., 1926. Ch. II. 463 s. [in Russian].
8. Mir v Neyi, 1926 – Mir v Neyi [Treaty of Neuilly] / Pod red. Klyuchnikova YU. V., Sabanina A. V. M., 1926. 247 s. [in Russian].
9. Nikol'son, 1945 – Nikol'son G. Kak delalsya mir v 1919 [Peacemaking, 1919]. M., 1945. 298 s. [in Russian].
10. Oprya, 1970 – Oprya I. M. Diplomaticheskaya deyatel'nost' Nikolaye Titulesku. [Diplomatic activity of Nicolae Titulescu]. Bukharest, 1970. 187 s. [in Russian].
11. Otnoshenieto na Angliya k natsional'no-osvoboditelnoto i revolyutsionnoto dvizhenie v Yuzhna Dobrudzha [The Attitude of England to the National Liberation and Revolutionary Movement in South Dobrudja] // Nauchni trudove na Akademiya za obshtestveni nauki i sotsial'no upravlenie pri TSK na BKP. Sofiya, 1988. №10. S. 208–233. [in Bulgarian].

УДК: 94(611):316.323.8:396 (043.5)
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189336

Світлана Гладченко
orcid.org/0000-0001-8802-5111
кандидат історичних наук,доцент,
в.о.зав.кафедри Соціальної роботи
ФПСР ОНУ імені І.І.Мечникова
(Україна,Одеса)
vessta_odessa@ukr.net

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ МУСУЛЬМАНСЬКИХ КРАЇН (НА ПРИКЛАДІ ТУНІСУ)

Анотація

В статті дослідник розкриває специфіку модернізацій них процесів жіночого руху на прикладі туніського суспільства. Цей процес, на думку автора, почався ще до створення колоніального режиму. У контексті існуючої ісламської традиції ступінь залучення жінок до соціальної чи продуктивної сфери було обумовлено соціальною диференціацією. Відбувалось поступове оформлення ідейно-політичних реалій Тунісу. Творення жіночих громадських організацій відбувався завдяки процесу соціалізації туніських жінок. Участь їх у національно-визвольному русі була домінуючим фактором соціального оновлення суспільства.

Ключові слова: *Туніське суспільство, національно-визвольний рух, жіночі організації, модернізацій ні процеси, країни Магрібу.*

Svetlana Gladchenko
Ph.d. in History, Associate Professor of Social Work
National University of Odessa
orcid.org/0000-0001-8802-5111
(Ukraine, Odessa)
vessta_odessa@ukr.net

WOMEN'S ISSUES IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF MUSLIM COUNTRIES (ON THE EXAMPLE OF TUNISIA)

Summary

The main idea of the article is the specificity of the modernization of the Tunisian society, as well as its gender aspect, is largely due to the fact that this process, thanks to the efforts of the ruling elite, began before the establishment of the colonial regime. In the context of the existing Islamic tradition, the degree of engagement of women in the social or productive spheres was conditioned by social differentiation. After establishing the French protectorate, actively using the administrative apparatus, encouraging the growth of the non-Muslim population, the French pursued a policy of cultural colonialism, which led to the design of the ideological and political realities of Tunisia in two directions. Representatives of the first direction continued the traditions of pre-colonial reformism, substantiating the idea of self-sufficiency of Islam. Representatives of the second, not denying the cultural significance of Islam, considered the prospects of modernization with the absorption of European experience.

Representatives of Islamic modernism argued that, reformed and adapted to the spirit of time, Islam became the ideological basis of social development, in particular the release of women, whose primary role was to play education.

The most radical of them questioned the use of hijab, as a purely Islamic tradition. Without denying the traditions of Islam, they advocated assimilation of the achievements of European culture, science and public opinion. The ideal of a new Tunisian woman appeared in the context of the synthesis of Islamic and Western cultures. He called for the emancipation of women and the reform of family-marital relations, taking into account the socio-cultural traditions of the Tunisian society.

Thus, most of the Tunisian intellectual elite was united in the view that

women's education is a prerequisite for the modernization of society. However, some advocated for its purely Islamic nature, others did not deny the need for secular nature, in this case the French. The position of this kind undoubtedly created the preconditions for solving the issue of women's education.

The process of socializing Tunisian women in the 1930s was manifested in the creation of women's community organizations. Members of such organizations, as a rule, were representatives of an enlightened and prosperous elite of Tunisian society, whose activities were initially charitable.

Thesis, westernized Tunisian women, who were mostly educated in France, usually propagandised their own feminist ideas. However, their activities caused a sharp rejection, even among representatives of Islamic modernists. Until the second half of the 1950's, it was not a struggle for emancipation, and participation in the national liberation movement was a dominant factor in the social updating of a number of Tunisian women.

Keywords: *Tunisian women, westernized, emancipation, Tunisian society, the socio-cultural traditions, modernization of the Tunisian society.*

Постановка проблеми. Необхідність досконалого вивчення модернізаційних процесів мусульманські країни, саме сьогодні є беззаперечним. Все більше і більше погляди науковців привертають країни, які мають великий вплив в даному аспекті. Пройшло майже вісім років як в країнах Магрібу пройшли революційні зміни. Нова політика країн особове торкалась і жіночого питання. Не зважаючи на сучасні зміни, ми можемо стверджувати, що з точки зору прав жінок, Туніс залишається однією з найпровідних країн в арабському світі. Ще на початку XX сторіччя деякі представниці вестернізованих туніських жінок почали брати активну участь в суспільно-політичному житті. Це стало можливим наслідком французької світської освіти, але, й мало опір громадської суспільної думки. Одними з пер-

ших вестернізованих жінок, що стали ініціаторами проведення конференції в літературному клубі під назвою «За чи проти фемінізму в західних та східних країнах» були таки представниці як Манубія Аль-Уартані та Хабіба Меншарі. Вони стали першими, хто під час проведення конференції, за їх участю, публічно зняли хіджаб та закликали до скасування його носіння.

Наслідки цих дій мали відображення вже, наприкінці 1920-х років в деяких газетах, реформаторського та соціалістичного погляду, де проблема носіння хіджабу стала предметом жвавого обговорення. У цей період представниці феміністського руху, такі, як вищезазначені Манубія Аль-Уартані та Хабіба Меншарі, а також Наджіб Бен Осман виступали на зборах створеної Соціалістичної дустуровскої партії. Вони обґрунтовували та доводили необхідності скасування носіння хіджабу. Також, жінки наполягали на тому, що тільки реформ в галузі освіти недостатньо для того, щоб радикально змінити погляди та становище жінок. Безумовно, їх виступи стали зародженням феміністичного руху в Тунісі, і дійсно, викликали негативну реакцію громадської думки.

Необхідно зазначити, що феміністичний рух не носив масштабний характер. Це було обумовлено тим, що більшість жінок з вищих верств суспільства отримали освіту в навчальних закладах французь-

кого зразка та воліли займатись громадською діяльністю, що було можливо в прийнятних для ісламського суспільства традиціях. Наведемо приклад цієї діяльності. Одним з перших це був створений в 1932 році благодійний фонд «Фонд леді мусульманок». Фонд мав можливість створення лише за кошти його представниць. Цей фонд мав підтримку з боку як місцевої адміністрації і колоніальної влади. Завдяки діяльності Фонду жіночий рух в Тунісі почав набирати обертів та допоміг залучити частину міських представниць до громадської діяльності. Вони брали участь на благодійних церемоніях. Організаторами подібно роду благодійних публічних церемоній були Вассіла Бен Аммар, Наджіба та Таухіда Бен Мрад.

Необхідно підкреслити, що популяризації ідей модернізації суспільства сприяла і франкомовна преса. На її сторінках порушувались проблеми освіти, полігамії, хіджабу та свободи жінок в цілому. В деяких журналах були спеціальні рубрики, присвячені жінкам в яких друкувалися матеріали про становище жінок в Європі та мусульманському світі.

Вже, наприкінці 1930-х років в колоніальному Тунісі стало можливим видання першого суто жіночого журналу «Лейла». Він видавався французькою мовою. С кінця 1930- х до початку 1940-х років редактором журналу була Таухіда Бен Шейх. Ця жінка відіграла достатньо важливу роль в історії

становлення та розвитку жіночого руху в Тунісі. У 1928 році вона стала першою туніської мусульманкою, яка отримала ступінь бакалавра. Подальшу освіту можна було здобути лише у Франції. Зі спогадів Таухіди відомо, що вона з дитинства прагнула пов'язати своє життя з медициною. Здійснити цю мрію їй допомогла друг сім'ї, російська жінка Лідія – дружина французького лікаря і дослідника Барнета, який працював у туніському Інституті Пастера. Саме Лідія підтримала дев'ятнадцятирічну Таухіду і вмовила її матір відправити дівчину до Парижу. У Паризькому університеті Бен Шейх вивчала фізику, хімію і біологію, що дозволило їй продовжити навчання на медичному факультеті. У 1937 році вона захищає дисертацію і стає першою жінкою-лікарем у Тунісі. У Франції Таухіда Бен Шейх не лише отримала професію, а й стала переконаною феміністкою та патріоткою (Науковий вісник, 2015: 9–13).

Вже в 1936 році був створено «Союз мусульманських жінок», який став наступником «Фонду леді мусульманок». Очолила його дочка видатного теолога та публіциста Салеха бен Мрада, Башира Бен Мрад. Безсумнівно, що її громадська діяльність проводилась в контексті популяризації ідей свого батька. Перші свої статті вона публікувала також в журналі свого батька. Башира Бен Мрад та її соратниці визначали головні завдання і цілі діяльно-

сті створеного Союзу. Це, по-перше, проведення зборів туніських жінок з метою зміцнення та встановлення дружніх відносин, що сприятиме солідарності на захист сім'ї і демократії; сприяння освіті туніських дівчаток та жінок в рамках етичних норм ісламу, для підвищення їх культурного, соціального і громадянського статусу; організація відповідних курсів, конференцій, зустрічей та публікації періодичних видань; організація заходів на користь захисту прав дітей та молоді та інше.

Необхідно підкреслити, що головними та домінуючими ідеями серед членів Союзу мусульманських жінок цього періоду були ідеї національно-визвольної боротьби. Історія наводить нам багато прикладів того, що самовідданість та самопожертва стали домінуючими серед туніських мусульманок. Вони повинні були переконати своїх ортодоксальних громадянок в тому, що їхня участь у національно-визвольній боротьбі не в якому разі не суперечить нормам ісламу. Неодноразово, цей тезис також підкреслювала в своїх виступах сама Башіра Бен Мрад, в яких вона зазначала, що її участь в демонстраціях, організація курсів, участь у благодійних зборах ніяк не заперечують того, що вона є і завжди буде мусульманкою. Метою своєї діяльності вона вибачала в поширюванні знання серед інших жінок. Завдяки цьому, Союзу вдалося залучити до своєї діяльності представників різних соціальних

верств. Пізніше, завдяки її діяльності стало можливим створення філій в головних містах країни, що дозволило жіночому союзу розширити поле своєї діяльності та залучити до участі в ній жінок з малозабезпечених верств населення.

Підкреслимо ще раз, що становлення жіночого руху в Тунісі відбувалося в умовах розвитку національно-визвольного руху. В країні формувалися нові суспільні сили, в першу чергу національна інтелігенція, яка на зразок старої традиційної аристократії переймала французький спосіб життя та мову, що спричинило істотні зміни в соціокультурній ситуації в протектораті. Помітно збільшився інтерес до нових видів знань, активізувалася літературна діяльність, з'явилась значна кількість газет, утворювалися просвітницькі об'єднання і гуртки. Початок 30-х років XX сторіччя ознаменувався збільшенням органів друку. В цей період серед журналістів швидко висунувся молодий адвокат Хабіб Бургіба, який в майбутньому став президентом нової Туніської республіки. Його відрізняло від інших західників досить послідовні націоналістичні ідеї. Відстоюючи суто світські ідеали, Бургіба визнавав і враховував роль ісламу в політиці. У своєї політичної боротьбі та створені нової Нео-Дустурівської партії він та його ідейні послідовники здобули перемогу над традиціоналістами. Ця перемога була також і завдяки включенню в неї активної жіночої

частини населення. Необхідно зазначити, що в період запеклої колоніальної боротьби Бургіба, хоч і надавав другорядну роль проблемам жінок, але постійно говорив про поступові зміни, що торкались емансипації жінок. Це дуже приваблювало активну частину жіночого населення. Сама Башира неодноразово говорила, що завжди була довіреною особою майбутнього президента.

1930-ті роки стали роками політичної взаємодії Союзу мусульманських жінок Тунісу з Нео-Дустурівською партією. Поряд з пропагандистською роботою серед жінок і організацією благодійних свят, члени союзу також їздили по країні разом з представниками дустуровської партії, допомагали їм в організації збройних загонів, проводили конференції та брали участь у демонстраціях. Кінець 1930-х років ознаменувався і участю жінок в більш ніж десятитисячної мирної демонстрації.

Необхідно зазначити, що в подальшому, вже в період Другої світової війни в Тунісі відбулися процеси, вплив на яких мала створена комуністична партія, яка мала своїх послідовників і серед тунісців. Створений Туніський жіночий союз перебував під впливом саме комуністичної партії Тунісу. В своєму складі він налічував загалом француженок, які вели активну боротьбу проти нацизму та діяли спільно з заснованим під егідою туніської федерації французької комуністичної партії у 1936 році з Союзом

туніських дівчат. Члени Туніського жіночого союзу встановили постійні стосунки з аналогічними організаціями, зокрема з Союзом французьких жінок, Союзом корсиканських жінок, Союзом алжирських жінок, а також з Міжнародною федерацією демократичних жінок. З 1946 р. до 1952 р. Туніський жіночий союз організовував заходи, присвячені Міжнародному жіночому дню – 8 березня. Після закінчення Другої світової війни ця організація активно брала участь в русі за мир, зокрема виступала проти французької агресії в Індокитаї (1946–1954) та ядерної зброї (Bakalti, 1996: 71).

Діяльність Туніського жіночого союзу загалом полягала в надані допомоги жінкам у вирішенні проблем їхнього повсякденного життя. Вони проводили благодійні соціальні заходи: збирали кошти, створювали групи по догляду за дітьми, допомагали в шкільних їдальнях, проводили кампанії по роз'ясненню з метою поліпшення умов праці. Важливим напрямком діяльності цього Союзу була боротьба за відкриття нових громадських шкіл, в першу чергу тих, що займаються професійною підготовкою. Визначаючи подальші перспективи своєї діяльності, в 1951 році Туніський жіночий союз висував наступні вимоги: туніський народ має мати право сам керувати своїми справами, робота для безробітних, підвищення заробітної плати працівникам, доступна освіта для всіх дітей, звільнення політичних в'язнів.

У 1950-х роках Туніський жіночий союз вже очолила Набіха Бен Мілед. Ця відома жінка свою політичну діяльність вона починала в Союзу мусульманських жінок, але, отримавши розчарування в його політиці, вирішила приєднатися до Туніського жіночого союзу. В Туніському жіночому союзі Бен Мілед перебувала аж до його розпуску в 1963 році. Набіха Бен Мілед була запрошена до Національної спілки туніських жінок, але вона не підтримувала ні методів, ні бюрократичних поглядів його членів. Весь подальший час вона не належала до жодного жіночого союзу і була соціальним працівником у лікарні Шарль Ніколь, де займалася наданням гуманітарної та соціальної допомоги нужденним. Померла Набіха Бен Мілед у травні 2009 р.

У роки Другої світової, а саме в 1944 році, була створена «Асоціації молодих мусульманок», яка активно займалась навчанням грамоті жіночого населення. Представниці цієї організації належали до ісламських модерністок, які вважали, що іслам не є перешкодою для освіти жінок та їх гідного становища в суспільстві. Завдяки їх діяльності у 1947 році була створена спеціальна школа для мусульманських дівчат.

У 1950 році партія Нео-Дустур надала жіночим осередкам офіційний статус. І вже в січні 1952 року була проведена перша жіноча демонстрація. Жінки разом зі своїми дітьми боролись проти політики

влади, яка позбавляла можливості їх дочок отримати освіту рідною мовою. В цієї демонстрації брала участь і Вассіла бен Аммар, майбутня дружина майбутнього першого президента республіки.

В середині 1950-х років національно-визвольний рух досяг свого піку. Значну роль в цьому процесі отримали туніські жінки. Вони брали участь у страйках, мітингах, демонстраціях, у збройній боротьбі проти колоніального гніту. Тисячі жінок та дівчат вступали в ряди бійців, що боролись за незалежність своєї країни. В цей період Таухіда Бен Шейх, віце-президент «Туніського Червоного Півмісяця», склала протокол на ім'я французької влади про жорстокість у ставленні до населення, зґвалтуванні жінок і вбивстві дітей представниками колоніальної влади.

Характерною рисою періоду 1952–1954 років було те, що всі події та явища політичного життя відбувалися в умовах та на тлі збройної партизанської боротьби туніських патріотів, серед яких були і жінки. У горах і сільській місцевості жінки, зіграли важливу допоміжну роль у справі постачання партизанам зброї, вибухових речовин і продуктів харчування.

Також, рух боротьби за незалежність став поширюватись в школах, коледжах і ліцеях. Зіткнувшись з таким масштабним рухом, колоніальна влада вперше призначила директоркою школи ім. Луїзи Рене Мілле уродженку Тунісу. Подвійна культура,

до якої долучалися уродженки Тунісу в школі, не позбавила їх коріння, але дозволила їм стати відповідальними, розвиненими людьми, відкритими для сучасного світу, зберігаючи при цьому зв'язок зі своїми витоками і традиціями.

В період колоніальної боротьби та надання внутрішньої автономії Тунісу, вийшов у світ перший номер туніського жіночого журналу «Натхнення». Це було видання культурного спрямування, що видавалося жіночим клубом в Тунісі. В його редакції працювали освічені дівчата. Головним редактором була Фатіма Алі.

Таким чином, розвиток жіночого руху в Тунісі повільно, але впевнено йшов через освіту та громадську діяльність, а також через соціальну і націоналістичну діяльність. Своєю боротьбою проти недоліків суспільства, колоніалізму, війни, своєю солідарністю з політичними в’язнями і засудженими борцями, ці жінки довели всьому суспільству, що воно потребує як чоловіків, так і жінок. Незалежний Туніс був вершиною мрій і метою самопожертвування всіх піонерів і піонерок жіночої емансипації.

Висновок. Специфіка модернізації туніського суспільства, а також його гендерного аспекту значною мірою обумовлена тим фактом, що цей процес завдяки зусиллю правлячої еліти почався ще до встановлення колоніального режиму. Проте, прове-

дені реформи не зачіпали статусу сім'ї та жінок. В контексті існуючої ісламської традиції ступінь залучення жінки до суспільної або виробничої сфери обумовлювалась соціальною диференціацією. Після встановлення французького протекторату, активно використовуючи адміністративний апарат, заохочуючи зростання чисельності не мусульманського населення, французи проводили політику культурного колоніалізму, яка призвела до оформлення ідейно-політичної реалії Тунісу двох напрямків. Представники першого напрямку продовжували традиції доколоніального реформізму, обґрунтовуючи ідею самодостатності ісламу. Представники другого, не заперечуючи культурної значимості ісламу, розглядали перспективи модернізації з засвоєнням європейського досвіду.

Представники ісламського модернізму, ідеологами яких переважно були випускники коранічних шкіл, куттабів та університетів стверджували, що, реформований і пристосований до духу часу іслам стає ідейної опорою соціального розвитку, зокрема звільнення жінки, головну роль в якому повинна була зіграти освіта.

Найбільш радикальні з них ставили під сумнів принцип використання хіджабу, як чисто ісламську традицію. Не заперечуючи традицій ісламу, вони виступали за засвоєння досягнень європейської культури, науки та громадської думки. Ідеал нової

туніської жінки уявлявся в контексті синтезу ісламської та західної культур.

Він виступав з вимогою емансипації жінок та реформування сімейно-шлюбних відносин, з урахуванням соціокультурних традицій туніського суспільства.

Таким чином, більша частина туніської інтелектуальної еліти була єдина щодо думки, що жіноча освіта є необхідною умовою модернізації суспільства. Проте, одні виступали за його чисто ісламський характер, інші не заперечували необхідність і світського характеру, в даному випадку французького. Позиція такого роду, безсумнівно, створювала передумови для вирішення питання жіночої освіти.

Процес соціалізації туніських жінок в першій половині XX сторіччя проявився в створенні жіночих громадських організацій. Членами таких організацій були представниці освіченої та заможної еліти туніського суспільства, чия діяльність спочатку носила благодійний характер. Вестернізовані туніські жінки, які здебільшого отримали освіту у Франції, зазвичай пропагували власні феміністичні ідеї. Проте, їх діяльність викликала різке неприйняття, навіть у середовищі представників ісламських модерністів. Аж до другої половини 1950-х рр. не боротьба за емансипацію, а участь у національно-визвольному русі була домінуючим чинником соціальної актуалізації частини туніських жінок.

Школа періоду колоніалізму зробила свій внесок у виховання перших жінок – політичних борців, майбутніх лідерів жіночого руху.

Список використаних джерел і літератури

1. Bakalti, 1996 – Bakalti S. La femme tunisienne au temps de la colonisation: 1881–1956. Paris: Editions L'Harmattan, 1996. 308 p.
2. Гладченко, 2015 – Гладяченко С.В. Проблемы демократических процессов женского движения тунисского общества (в представлениях арабских исследователей) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія, Філософія, Політологія. Одеса, 2015. Вип. № 8. С.9–13

References

1. Bakalti, 1996 – Bakalti S. La femme tunisienne au temps de la colonisation: 1881–1956. [Paris: La femme tunisienne au temps de la colonisation: 1881–1956]. Paris, 1996.308 p. [in France]
2. Gladchenko, 2015 – Gladchenko S.V. Problemy demokratychnykh protsesiv zhinochoho rukhu tuniskoho suspilstva (v uyavlennyakh arabskykh doslidnykiv). [Problems of democratic processes of the women's movement of the Tunisian society (in the views of Arab researchers)]. Odesa, 2015.S. 9–13. [in Ukrainian]

УДК 94(410)“18”+273.8
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189338

Марина Ковальська
orcid.org/ 0000-0002-4887-7675
кандидат історичних наук
в.о.доцента кафедри всесвітньої історії
Одеського Національного Університету імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
mar.kov@i.ua

АНГЛІКАНСЬКО-КАТОЛИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В ОЦІНКАХ ПОЛІТИЧНИХ ДІЯЧІВ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

Анотація

В статті розглядається позиція провідних діячів ліберальної та консервативної партії щодо проблем взаємодії англіканської та католицької церков в XIX ст. Головний акцент робиться на суспільних та політичних результатах емансипації католиків в англійському суспільстві в очах протестантських чи скептично налаштованих політичних діячів та мислителів. Порівнюється класичне консервативне та ліберальне бачення проблеми.

Ключові слова*: англіканство, католицизм, Ірландська церква, ліберали, консерватори, вікторіанська Англія, трактаріанство, лібералізм, релігія, історія філософії.*

Maryna Kovalska
PhD, associate professor, Faculty of History and Philosophy
Odessa I.I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odessa)
mar.kov@i.ua

THE ANGLICAN-CATHOLIC RELATIONS IN THE ASSESSMENT OF POLITICAL PERSONALITIES OF THE UNITED KINGDOM IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

Summary

The article addresses the issue of how leading leaders of the liberal and conservative British party assessed the problem of interaction between the Anglican and Catholic churches in the nineteenth century. The main emphasis is on the social and political results of the emancipation of Catholics in English society, in the representations of Protestant or skeptical politicians or thinkers. The problem of religion in England has been an important element of social and political life since the sixteenth century. One of the most pressing aspects of this issue was the problem of relations between the Anglican and Catholic churches. After the "Reformation from above", the Anglican State Church became a unique phenomenon, which testified to the strong national trends in society. The Catholic question was not a common problem in English life, playing not only a purely dynastic or religious role, but also having political and geopolitical significance. The situation has changed dramatically since the beginning of the nineteenth century because of the act of unity with Ireland raised questions about the status of Irish Catholics in the UK government. Also, an opposition to the Anglican Church, such as Tractarianism or the Oxford movement, has developed in England as well. As the article states, that against the background of the general social tensions and economic crises that took place between 1815 and 1840, the government was forced to seek compromise. Among these compromises was the improvement of conditions for Catholics. In 1829, a parliamentary document called the "Act on the Freedom of Catholics" allowed Catholics to participate in elections and to be elected to Parliament and to confer on them other civil rights. From that moment on, the Irish were given the opportunity to take part in the political life of the United Kingdom, the action that politicized the question. In the article the classical conservative and liberal view of the

problem is compared. The author states that the conservatives and liberals had a similar attitude to the development of Anglicanism and the growing role of Catholicism. The problems of the internal reform of Anglicanism, foreign influence, the destruction of traditions and the institutionalization of the Catholic Church created a significant problem, to which public thought responded fervently and actively. The author emphasizes that, in contrast, Anglicanism was perceived as a national cultural heritage uniting the British people.

Keywords: *Anglicanism, Catholicism, the Irish Church, liberals, conservatives, Victorian England, Tractorianism, Liberalism, religion, history of philosophy.*

Постановка проблеми. Релігійне питання є однією із найбільш болючих та викликаючих суспільні суперечки проблем. Для сучасної Великої Британії воно має довгу історію, що перетинається із становленням громадянського суспільства, релігійними та військовими конфліктами в межах Британських островів, навіть із історією становлення незалежної Ірландської держави. На сьогоднішній день вивчення того, як розглядалися проблеми бачення англіканськo-католицьких відносин діячами-інтелектуалами XIX століття, представляє собою в тому числі звернення до недостатньо вивченої в історіографії тематики.

Аналіз досліджень. Вперше в історіографії проблематику англійського католицизму в 1850–1914 рр. в подібному руслі дослідила Мері Хайманн, яка показала контрасти між ставленням католиків та лібералів до питань віри та її репрезентації в суспільному житті, детально описала феномен

«католицького відродження вікторіанської епохи» (Heimann, 1995). В 1982 р. вийшла робота Уолтера Арнштейна «Протестанти проти Католиків в мідвікторіанській Англії» (Arnstein, 1982). Дослідженням історії католицтва в Англії займався відомий американський науковець, професор Ерік Тенбус, були використані його статті (Tenbus, 2007, 2008). Серед дослідників до вивчення теми звертався також М. С. Стецкевич, англійська дослідниця Морін Моран з Ліверпульського університету. Наразі існує певна історіографічна лакуна досліджень даної сфери. До того ж, дослідники традиційно зосереджувалися або на описовій частині, або на характеристиці тієї чи іншої сторони. Вивчення англіканськo-католицьких відносин через призму бачень британських політичних діячів вказаного періоду допомагає частково заповнити цей пробіл, уточнити розстановку пріоритетів британського суспільства, що й зроблено в пропонованій науковій статті.

Мета статті. Метою даної статті є порівняльний аналіз англіканськo-католицьких відносин очима британських політичних діячів другої половини XIX ст. в контексті неминучих розбіжностей консервативного та ліберального бачення проблеми. Для цього потрібно, перш за все, вивчити ранню історію релігійного питання у Великій Британії, дослідити його трансформацію протягом XIX ст.; охарактеризувати сутність Оксфордського руху;

порівняти консервативне та ліберальне бачення релігійної та філософської англіканськo-католицької проблеми; розглянути проблему в персональному контексті.

Виклад основного матеріалу. В 2007 р. Т. Блер після своєї відставки з поста прем'єр-міністра офіційно проголосив про перехід до католицизму. Це не поодинокий випадок в сучасній Великій Британії, коли відомі англійці публічно роблять вчинки, за які 400 років тому їх би проголосили державними зрадниками. В сучасних умовах релігійне питання не має критичної ваги для англійського суспільства і може бути особистим правом кожної людини. Суспільна думка еволюціонувала до цього доволі поступово.

Релігійне питання в Англії було важливим елементом суспільного та політичного життя, починаючі з XVI ст. Одним з найгостріших аспектів цього питання була проблема відносин англіканської та католицької церков. Після проведення «реформації зверху» англіканська державна церква стала унікальним явищем, яке свідчило про міцні національні тенденції в суспільстві. Католицьке питання не було пересічною проблемою в англійському житті, відіграючи не тільки суто династичну чи релігійну роль, але й маючі політичне та геополітичне значення. Тому, вирішення «католицької загрози» через «Акти про присягу» та «Акт про престоло-

наслідування», з одного боку, фактично поставило католиків в XVIII ст. поза законом, остаточно позбавивши їх громадянських прав. З іншого боку, цей законодавчий комплекс відгородив Англію від втручання у внутрішні справи з боку провідних європейських гравців та дозволив створити міцне ідеологічне поле.

Ситуація кардинально змінилась з початку XIX ст. По-перше, акт про єднання з Ірландією поставив питання щодо статусу ірландських католиків в державних структурах Великої Британії. По-друге, в самій Англії розгорнувся опозиційний до англіканської церкви рух, такий як трактаріанство, чи Оксфордський рух. На фоні загального соціального напруження та економічних криз, що відбувались між 1815 та 1840-ми рр., уряд був змушений шукати компроміси. Серед таких компромісів було й поліпшення умов для католиків. В 1829 р. парламентський документ під назвою «Акт про свободу католиків» дозволяв католикам приймати участь у виборах та обиратися до Парламенту та наділяв їх іншими громадянськими правами (Стецкевич, 2013: 157).

З того моменту ірландці отримали можливість приймати участь у політичному житті Об'єднаного Королівства. Оксфордський рух прийняв нестандартну реформу англіканської церкви, перетворившись на новий напрямок під назвою англо-католи-

цизм. Явище було унікальним в тому, що прибічники такого підходу, Дж. Ньюмен, Е. П'юзі, Дж. Кібл та інші, вбачали вихід державної церкви Англії з кризи у поверненні до елементів католицизму. Таким чином, оновлення англіканської церкви в їх очах мало відбуватись поверненням до старих обрядових та доктринальних норм. В 1850-х р. в Англію та Уельс повернулася, хоч і в обмеженій формі, католицька ієрархія. За таких обставин, в період, відомий як вікторіанський, католицька церква стала суспільним суб'єктом, впливовим політичним та ідеологічним гравцем. На фоні індустріального прогресу, розвитку позитивістських наук та дарвінізму, існувала думка, що ці кроки були архаїкою, суспільним атавізмом, що тягнув країну назад. З іншої сторони, лунали точки зору про прогресивність цих процесів, тому що вони вказували на розкріпачення суспільства від державницької релігій та зародження свободи совісті (Wakeman, 1885: 115).

Релігійний фактор в англійському суспільстві обговорювався вікторіанськими письменниками, філософами та науковцями. Не обійшли цієї дилеми й англійські політики. Релігійне питання часто ставало основою політичних маневрів та іноді викликало парламентські кризи.

Принципові відмінності між політичним (консервативним та ліберальним) і релігійним баченням ідеалу суспільства у Великій Британії проявлялися

головним чином в конфлікті англіканської і католицької церков. У своїй роботі «Нещодавні події і шлях до їх вирішення» (1886) політик консерватор Р. Монтегю детально розглянув питання протиріч лібералізму і релігії (зокрема, католицизму). Він писав про те, що ці два поняття порівнюються відповідно як «світло і пітьма» (Montagu, 1886: 141), і що «лібералізм не полюбляють католики, а також лібералізм – заклятий ворог єзуїтів» (Montagu, 1886: 285).

В усьому іншому автор продемонстрував доволі завзяте ставлення до католицизму в противагу англіканству. Вже у вступі Р. Монтегю підтримав конспірологічну точку зору про те, що після «Акту про свободу католиків», яку він назвав «папською агресією» (Montagu, 1886: 45–46), єзуїти та представники Римської курії проникли у всі сфери життя англійської держави, захопили контроль над пресою, вплинули на настрої депутатів Палати Громад (Montagu, 1886: 4).

В своїй праці автор дійшов висновку, що головними викликами часу для сучасній для нього Великій Британії було, в першу чергу, католицьке питання. Історичні екскурси, наведені Р. Монтегю, ілюстрували важкі часи Англії часів «бунтів ірландців-католиків» та зазіхань якобітів (прибічників Якова II та його католицьких нащадків). При цьому католицизм Якова II автор ототожнював із прямою

загрозою національної безпеки королівства. Такий підхід чітко ілюстрував ставлення консервативної партії до проблеми англіканськo-католицьких відносин у англійському суспільстві.

При цьому Б. Дізраелі, лідер консервативної партії в 1860–80-х рр., неодноразово використовував «ірландське» та «католицьке» питання в своїх цілях, особливо під час опозиційної діяльності. Так, в 1873 р. на фоні суперечок навколо впровадження Католицького Університету в Ірландії, він розіграв «ірландську карту», щоб змусити У. Гладстона піти у відставку. Проте, сам відмовився від того, щоб очолити тимчасовий «кабінет меншості». Однією із причин відмови було те, що для утворення парламентської більшості необхідно було прийняти підтримку від ірландських парламентарів, що означало би суттєвих поступків їх інтересам (Disraeli, 1913: 94–95). Проблема з Католицьким Університетом Ірландії вирішилась через 6 років за часів прем'єрства Б. Дізраелі. Цей навчальний заклад став одним з провідних осередків освіти католиків не тільки з Ірландії, але й з Англії. В своєму творі «Дві нації» Б. Дізраелі підкреслював важке становище Англії під час правління Якова II, натікаючи на його католицьку віру (Disraeli, 1845: 46). Пояснюючи причини прийняття «Акту про свободу католиків», Б. Дізраелі описував небажання Георга IV допустити заміну торі на вігський кабінет міністрів

(Disraeli, 1845: 537). Тобто він звів причини прийняття такого важливого документу до банального балансу сил у політиці та волі монарха. При цьому автор називав англіканство королеви Вікторії «одним з головних приводів для нашої гордості» (Disraeli, 1845: 46).

В своєму політичному романі «Ендиміон» 1880 р. видання Б. Дізраелі описав цікавий діалог, де головний герой Ендиміон, з яким автор ототожнював себе, спілкується із кардиналом Нігелем (Вайсмоном). Кардинал Ірландської католицької церви висловив скептицизм щодо можливостей партій торі та вігів, запевняючи, що тільки церква, католицька та апостольська, та її принципи здатні задовольнити усі потреби суспільства та замінити усі форми правління на віру (Disraeli, 1904: 347). Ендиміон дуже поважно відповів на це, що він в обох справах, цивільних чи релігійних, завжди схилявся до більш поміркованих та стриманих дій. А на твердження про те, що церква нібито базується на абсолютній правді, головний герой відповів, що все залежить від людей, і навіть найрелігіозніші люди не завжди приймають на віру усе, що говорить їм церква (Disraeli, 1904: 348). В цьому можна побачити, що Б. Дізраелі в кінці свого життя висловив поміркованість в питаннях релігії, підкресливши значущість витримки та особистих якостей у питаннях релігії.

Прем'єр-міністр від ліберальної партії Уїльям

Гладстон неодноразово вступав у відкрите протиборство з ірландською католицькою церквою. В ранній кар'єрі У. Гладстона відомий випадок, коли він у 1845 р. пішов у відставку із міністерської посади, у зв'язку із збільшенням Робертом Пілем фінансування освітніх закладів католиків, таких як Мейнут коледж, відомий як «безбожний коледж» (Jones, 1900: 45).

В повсякденному житті, У. Гладстон намагався уникати тем, пов'язаних із проблемами англіканської та католицької церков і тримати свою думку при собі. Так, англійський політик, аристократ та письменник сер Лайонел Толльмаш проводив з прем'єр-міністром багато розмов, які детально фіксував, та на початку XX ст. опублікував окремою книгою. В цих нарисах чітко простежується намагання співрозмовника спровокувати У.Гладстона на розкриття своєї особистої думки з приводу якобітів, ірландських католиків, емансипації католицької церкви, деяких неординарних цитат Дж. Ньюмена (Tollemache, 1901: 80, 127, 139). Протягом усіх діалогів відповіді У. Гладстона були приблизно однаковими: «Гладстон не прокоментував мої твердження (…) та перевів розмову на іншу тему» (Tollemache, 1901: 140). Одного разу Л. Толльмаш висловив точку зору, що причиною революцій в Європі була саме католицька церква, натомість, англіканська церква захищала суспільство від потрясінь. Але У. Глад-

стон залишив без коментарів навіть цю популярну в англійських політичних колах думку (Tollemache, 1901: 184). Ці діалоги доводять, що лідер лібералів не виносив свої політичні роздуми на широке обговорення, особливо це торкалось релігійних питань.

В парламентських промовах та публікаціях У. Гладстон був більш відвертим та прямолінійним. В своїх зверненнях до Палати Громад він визнав «Акт про свободу католиків» рішенням проти більшості англійського населення. На думку оратора, закон приймався під супроводом лідерів обох партій та групи людей, які «керувались власними амбіціями та миттєвими вигодами» (Gladstone, 1885: 91). В 1868 р. він запропонував відокремити церков Ірландії від держави, що мало вплинути як на католицьку так і на англіканську громади на острові (Gladstone, 1885: 108). В 1871 р. він впровадив цю тезу в життя «Актом про розподіл ірландської церкви», за яким ірландська протестантська церква втрачала статус державної, позбавлялась фінансування від Парламенту в обмін на певну автономію.

В своїх «Уроках по історії Ірландії XVIII ст.» У. Гладстон теж зачіпав проблему відносин католицької церкви, яка уособлювала ірландське самовизначення, із англіканською церквою. Такі відносини мали форму протистояння всередині аристократії, в соціальних та майнових проблемах на острові (Gladstone, 1887: 267).

В кінці 1890-х рр., ретроспективно, антикатолицька позиція У. Гладстона розглядалася як доказ того «...наскільки усеосяжною була його віра в лібералізм» (Macdonell, 1897: 246). Цю точку зору виразив суддя, військовий кореспондент «Таймс», випускник Оксфорда та президент «Оксфордського Союзу» 1895 р. Філіп Джеймс МакДоннелл (1873–1940) в своєму «Есе про лібералізм».

Британський поет та критик Метью Арнольд (1822–1888), який входив до ліберальних кіл британської політики, в творі «Ірландський католицизм і британський лібералізм» писав, що для ідеалу громадського устрою ліберали дійсно не мали потреби в концепціях християнської релігії, але їм слід було враховувати її потужність та постійність, які є істинним джерелом розради бідних та нужденних людей (Arnold, 1883: 85, 86).

Незважаючи на його апологію християнства перед лібералізмом, він, тим не менш, залишився так само суворим і до католицизму, вважаючи його самою нетерпимою, повною забобонів конфесією (Arnold, 1883: 85, 86). Автор дійшов парадоксального висновку, – той, хто засуджує католицизм (що в його творі є чи не прямим зверненням до лібералів) за відсутність толерантності і упередженість, сам того не бажаючи, виявляє у себе ті ж самі негативні якості. Вирішення моральної проблеми М. Арнольд бачив в тому, щоб дозволити лібералам виправляти

недоліки католицької церкви, наприклад, тиранію. Проте, він призивав не розглядати її як заклятого ворога, якого необхідно знищити, оскільки, за його словами, «...повсюдною помилкою лібералів є припущення, що уся сила правди і природи – проти католицизму» (Arnold, 1883: 101).

Висновки. Таким чином, у консерваторів та лібералів було приблизно схоже ставлення до розвитку англіканства та зростаючої ролі католицизму. В інституціалізації католицької церкви в другій половині XIX ст. видатні представники як консерваторів, так й лібералів, бачили суттєву загрозу. Ця загроза полягала у ірландському впливі, перегляді національної історії, проблемі внутрішньої реформи англіканства, іноземному впливі, руйнації конституційних та суспільних традицій. Англіканство, натомість, сприймалось як гарант національної та імперської самоідентифікації англійців. Це вказувало на неоднозначність поняття «свободи особистості» у Великій Британії та надмірній політизації англійського суспільства у вікторіанську добу.

Список використаних джерел та літератури

1. Стецкевич, 2013 – Стецкевич М.С. «Папская агрессия»: протестантско-католический конфликт Англии в середине XIX в. / М.С. Стецкевич // Конфликтология. № 4. 2013. С. 155–166.
2. Arnold, 1883 – Arnold M. Irish Catholicism and British Liberalism / M. Arnold // Arnold M. Mixed essays. New York, 1883. 507 p.
3. Arnstein, 1982 – Arnstein W. Protestant versus Catholic in Mid-Victorian England: Mr. Newdegate and the Nuns / Walter L. Arnstein. Columbia, 1982. 271 p.

4. Disraeli, 1845 – Disraeli B. Sybil, or the two nations / B. Disraeli. London, 1845. 540 p.
5. Disraeli, 1904 – Disraeli B. Endymion / B. Disraeli. – New York, London, 1904. 477 p.
6. Disraeli, 1913 – Speech of mr. Disraeli in the House of Commons (March 20, 1873) // From Palmerston to Disraeli / Compiled by E. Harding. London, 1913. P. 94–98.
7. Gladstone, 1885 – Speeches of the Right Hon. W.E. Gladstone, M.P. With a sketch of his life / Ed. by Henry W. Lucy. London, 1885. 223 p.
8. Gladstone, 1887 – Gladstone W. Lessons of Irish history in the eighteenth century / W. Gladstone // Handbook of Home Rule. Being with articles of the Irish Question. London, 1887. P. 262–280.
9. Heimann, 1995 – Heimann M. Catholic devotion in Victorian England / Mary Heimann. Oxford, 1995 253 p.
10. Jones, 1900 – Jones Ch. H. A short history of William Edward Gladstone. With the extracts from his speeches and writings / Ch. H. Jones. New York, 1900. 256 p.
11. Macdonell, 1897 – Macdonell P. The Historic Basis of Liberalism / P. Macdonell // Essays in Liberalism by Six Oxford Men. London, 1897. P. 219–276.
12. Montagu, 1886 – Montagu R. Recent events and a clue to their solution / R. Montagu. London, 1886. 711 p.
13. Moran, 2007 – Moran M. Catholic Sensationalism and Victorian literature / Maureen Moran. Liverpool, 2007. 324 p.
14. Tenbus, 2007 – Tenbus E. “We fight for the cause of God”: English Catholics, the education of the poor, and the transformation of Catholic identity in Victorian Britain / Eric G. Tenbus. Journal of British Studies. Vol. 46. No. 4. October 2007. P. 861–883.
15. Tenbus, 2008 – Tenbus E. Defending the faith through education: The Catholic case for parental and civil rights in Victorian Britain / Eric G. Tenbus. History of education Quaterly. Vol. 48. No. 2. August 2008. P. 432–451.
16. Tollemache, 1901 – Tollemache L.A. Talks with mr. Gladstone. London, 1901. 188 p.
17. Wakeman, 1885 – Wakeman H. O. The history of religion in England / H. O. Wakeman. London, 1885. 138 p.

References

1. Stetskevich, 2013 – Stetskevich M.S. «Papskaya agressiya»: protestantsko-katolicheskiy konflikt Anglii v seredine XIX v. / M.S. Stetskevich // Konfliktologiya. № 4. 2013. S. 155–166. [The "Papal aggression": the Protestant-Catholic conflict in England in the middle of the nineteenth century (The Conflictology)]

УДК 94(564.3+327.8) “1970/1980”
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189340

Станіслав Ковальський
orcid.org/0000-0002-2958-4797
кандидат історичних наук
доцент кафедри нової та новітньої історії
Одеського Національного Університету імені І. І.Мечникова
(Одеса, Україна)
svk221@ukr.net

ТЕРОРИЗМ НА КІПРІ В КОНТЕКСТІ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ БЕЗПЕКИ 1970-1980-Х РР.

Анотація

Стаття присвячена тероризму на Близькому Сході в період його зародження як міжнародної проблеми в 1970-1980-х рр. Надано комплексний аналіз арабському тероризму на одному із найбільш важливих із стратегічної точки зору об’єктів регіону – острові Кіпр. Внутрішня політика кіпрського уряду в контексті близькосхідної безпеки та його міжнародні зв’язки із основними гравцями регіону розглянуті як чинники терористичної діяльності на острові. На основі матеріалів преси та американських документів досліджуються основні теракти бойовиків різних ісламістських організації, спеціальні операції Ізраїлю проти них та позиція західних країн щодо подій на Кіпрі в 1970-1980-х рр.

Ключові слова: *Тероризм, Близький Схід, Кіпр, Організація визволення Палестини, Ізраїль, «Рейд на Ларнаку», Акротирі.*

Stanislav Kovalskyi
PHd, associate professor, Faculty of History and Philosophy
Odessa I.I. Mechnicov National University
(Ukraine, Odessa)
svk221@ukr.net

TERRORISM IN CYPRUS IN THE CONTEXT OF THE MIDDLE EAST SECURITY, 1970–1980S

Summary

The paper is devoted to the Middle East terrorism as a regional problem in the 1970-1980s. Cyprus has a great geopolitical and strategic significance for all regional subjects and global actors. Therefore, the island became an arena of the terroristic activity since the mid-1970s. An Islamic terrorism in Cyprus was analyzed as an integral part of the Middle East regional system. The paper focuses on the Cyprus government's home policy in the context of the Middle East security and its international contacts with principal regional countries as a main factor of the terroristic activity in Cyprus. The terroristic acts committed by the different the Muslim groups, special operations conducted by Israel to neutralized them and the Western countries` positions were researched in the paper. The article is based on the US documents and the world press.

Several aspects of the terroristic activity in Cyprus could be distinguished. The first aspect presents problems of the relations between Cyprus and the Arabic countries. Due to the PLO militants` activity the Cyprus government was hurter by a military conflict with grave political consequences. The balance in relations between Cyprus and Muslim East was broken for a long time. Egypt threatened Cyprus with the international recognition of the Turkish Federation of the Northern Cyprus. The second root of the terroristic problem of Cyprus was based on the friendly ties with PLO. An island turned into a key-point of arms smuggling from Europe to the Middle East. This fact deteriorated Cyprus relations with Israel and NATO countries.

An Arabic-Israeli confrontation also worsened situation in Cyprus. Terrorists committed attacks against Israeli diplomatic and culture institutions located in Cyprus. In return, Israel activated special operations on the island. Both sides didn't inform the Cyprus authority about their actions. Also, some terroristic attacks against NATO country were taken place in Cyprus. The biggest collapse happened during terroristic attack against the British

base Akrotiri. In addition, controversy among different Arabic parts was evidenced in Cyprus.

It should be pointed out that Cyprus played a role of regional tension's arena. The Republic, its sovereignty and people were neither an object nor a subject of the terrorism in the Middle East.

Key words: *Terrorism, the Middle East, Cyprus, the Palestine Liberation Organization, Israel, Larnaka Raid, Akrotiri.*

Постановка проблеми. Європейський тероризм XX – початку XXI ст. має два історичних джерела свого походження. Перший виток асоціюється із політичним радикалізмом Європи, що ґрунтувався на популярних в 1960-1970-х рр. ідеологіях. Інший напрям походить від ісламського екстремізму і його головний осередок знаходився на Близькому Сході. Починаючі з кінця 1970-х рр. до сьогодення релігійний екстремізм, пов'язаний із ісламським тероризмом, набуває все більшої інтенсивності не тільки в регіоні, але й по всій Європі.

Кіпр як стратегічно важливий острів, що поєднує Європу із Північною Африкою та Близьким Сходом, був тісно втягнутий в політичні та культурні процеси регіону в той час, тому терористична проблема його не оминула. З загостренням політичної нестабільності на Близькому Сході в 1970-х та 1980-х рр. острів ставав зоною терористичної активності, де перехрещувались всі діючі гравці регіону. Маючи на своїй території громаду турків-кіпріотів (мусульмани-суніти), які знаходились з моменту проголошення незалежності Республіки Кіпр в 1960 р. в конф-

ронтації із греками-кіпріотами, проявів тероризму, в класичному визначені цього терміну, з їх боку не спостерігалось. Головна терористична загроза на Кіпрі з 1975 р. була зовнішнім явищем і залежала від специфіки регіональних відносин. Тобто, тероризм на Кіпрі мав системні риси, нейтральні по відношенню до кіпрської держави. Тому дослідження зазначеної проблеми допомагає розкрити системні зв'язки між всіма гравцями та дослідити баланс сил на Близькому Сході в завершальний період «холодної війни».

Аналіз досліджень. Кіпрська проблема в контексті Близькосхідної безпеки на завершальному етапі «холодної війни» підіймалась в українській історіографії фрагментарно. Надзвичайний та уповноважений посол України на Кіпрі д.і.н. Б.І. Гуменюк дослідив загальні тенденції кіпрського питання, показавши місто острова в регіоні (Гуменюк, 2004). Дослідниця А.Г. Гуменюк простежила появу та розвиток мусульманства на Кіпрі в контексті внутрішньополітичних та соціальних процесів (Гуменюк, 2008). Увага була зосереджена на формуванні громади турків-кіпріотів та «рідному» для острова мусульманстві, яке сповідають суніти. С.В. Ковальський розглянув стратегічне положення острова в контексті арабо-ізраїльських відносин, де було поставлене питання щодо вразливості Кіпру для ісламського тероризму(Ковальський, 2018). Втім,

сама проблема ісламського тероризму на острові не була вивчена належним чином.

Англійські та турецькі дослідники більше акцентували увагу на грецькому тероризмі часів національно-визвольної боротьби та на окремих епізодах мусульманського екстремізму в регіоні. Грецькі та греко-кіпрські автори звертали увагу на відносини Кіпру із різними країнами регіону. Комплексне дослідження проявів ісламського тероризму на Кіпрі в контексті близькосхідних процесів ними не проводилось.

Серед джерел, які дозволяють надати комплексну оцінку політичних процесів на острові в контексті близькосхідних проблем та тероризму, виступають аналітичні доповіді та звіти Державного департаменту США та ЦРУ, спеціалізований інформаційний журнал американської розвідки «Тероризм рев'ю», а також матеріали преси.

Мета статті. Метою статті виступає аналіз терористичної діяльності арабських екстремістів на території Кіпру та оцінка впливу близькосхідних процесів на острів та його політичну систему в 1970–1980-ті рр. Зазначена постановка проблеми дозволить доповнити системний аналіз близькосхідних процесів регіональними особливостями та з'ясувати зовнішні прояви арабо-ізраїльських відносин в регіоні.

Виклад основного матеріалу. Тероризм на Кі-

прі мав місце й до його актуалізації в регіоні в 1970-х рр. Анти-британська та анти-турецька, а згодом й анти-кіпрська, діяльність грецького радикального угруповання ЕОКА з середини 1950 р. по середину 1970-х. р. кваліфікувалась міжнародними документами як тероризм. Головна мета ЕОКА полягала у приєднані Кіпру до Греції та боротьбі з усіма супротивниками об'єднавчого проекту. Така діяльність мала ознаки локального явища, пов'язаного із етнічним та політичним екстремізмом. В 1970-х рр. американські аналітичні звіти, які покривали регіон Близького Сходу, поступово переводили акцент з боротьби проти «комуністичної загрози» до проблем мусульманського тероризму. Кіпр в повідомленнях також постійно фігурував як зона ризику.

В силу свого стратегічного положення Кіпр виявився втягнутим в близькосхідні процеси та побічно відігравав важливу стратегічну роль в арабо-ізраїльській конфронтації. З одного боку, Кіпр першочергово налагоджував зв'язки із арабським світом, прийнявши посла Об'єднаної Арабської Республіки в 1961 р. (Adams, 1964: 296) та підтримуючи зв'язок із Організацією Визволення Палестини (далі – ОВП). В 1970–1980-х рр. на території острова з дозволу кіпрської влади було розміщене офіційне представництво ОВП. Таким чином, Кіпр став другою після Єгипту державою, де одночасно

знаходилось представництво палестинців та посольство Ізраїлю.

З іншого боку, наявність англійських баз, та посилення впливу американських інтересів в 1970 – на початку 1980-х рр., перетворювало острів на складову військово-політичної інфраструктури НАТО в регіоні. Водночас із цим, Ізраїль також налагоджував стабільні зв'язки із кіпрською державою. Ця подвійність кіпрського становища робила його унікальною регіональною державою, важливим елементом цивільної, інформаційної та транспортної системи для всіх гравців, що були втягнуті в близькосхідні процеси в кінці 1970–1980-х рр. «Путівник по Кіпру для армії США», виданий міністерством оборони США в 1964 р., характеризував статус Кіпру в Середземномор'ї як «міст» між Ізраїлем та арабським світом (Adams, 1964: 295). Але вказані обставини призводили й до негативних наслідків, перетворюючи острів на арену протистояння різних політичних, ідеологічних та етнічних сил регіону.

Коли в 1975 р. в Лівані спалахнула громадянська війна, Кіпр зіграв важливу роль в прийнятті біженців. На острові знайшли притулок як ліванські християни, так й представники мусульманського угрупування ОВП. Обидві сторони отримали статус біженців та створили свої офіційні представництва. Влада Кіпру підтримувала політичний та фі-

нансовий зв'язок з обома сторонами. Американська преса наводила інформацію, відповідно якої порт в Ларнаці використовувався ліванськими християнами для налагодження зв'язку із Батьківщиною, тоді як через Лімасол організовувалась підтримка ОВП (The Washington Post, 1978, February 26).

Як зазначала преса того часу, до лютого 1978 р. між євреями та арабами існував неписаний договір, за яким обидві сторони розглядали Кіпр як нейтральну територію (The Washington Post, 1978, February 19). З кінця 1970-х рр. Кіпр став регулярно потрапляти в окремі епізоди арабо-ізраїльської ворожнечі, що пояснювалось переходом арабо-ізраїльських та європейсько-арабських відносин на нову стадію та розростанням терористичного руху. Аналітики того часу пов'язували загострення цих процесів на Кіпрі із смертю президента Макаріоса III, який був гарантом нейтралітету та дружніх відносин (The Washington Post, 1978, February 26). За часів президентства Макаріоса III на його авторитеті як голови держави трималися міцні зв'язки із всіма гравцями регіону, а також із США та СРСР. З приходом нового президента Спіроса Кіпріану в 1977 р. система зв'язків почала розпадатися і острів швидко перетворився на арену збройної боротьби різноманітних регіональних екстремістських груп та силових структур.

Однією із перших криз на Кіпрі, пов'язаних із те-

роризмом, був так названий «єгипетський рейд на Ларнаку». Кіпрсько-єгипетський інцидент відбувся в 1978 р. та призвів до затяжної дипломатичної кризи між двома державами. Причиною взаємних звинувачень став збройний інцидент між Національною гвардією Кіпру та спецназом Єгипту, який без дозволу почав антитерористичну операцію в кіпрському аеропорту проти палестинських бойовиків.

В лютому 1978 р. в готелі «Гілтон» міста Нікосії збиралась конференція Організації солідарності народів Азії та Африки. За порядком денним планувалось обговорення мирних угод між Єгиптом та Ізраїлем. ОВП виступали проти того, що вони називали «садативською пасткою в Єрусалимі» і тому запланували зірвати цю зустріч. В наслідок нападу на готель бойовиками ОВП був вбитий генеральний секретар організації, популярний єгипетський письменник та редактор каїрської газети Юсуф ас-Сібаї. Відповідальність за теракт узяли палестинські бойовики, проголосивши, що єгипетський діяч був їх першочерговою ціллю (The Washington Post, 1978, February 19). Відразу після акції нападники захопили більше десятка заручників, серед яких були кіпрські та арабські учасники зустрічі та викрали пасажирський літак з метою знайти притулок в арабських країнах. Серед заручників були громадяни різних держав, серед них: 2 палестинця, 4 єгиптянина, 2 сирійця, 1 сомалієць, 1 канадець (The Washington Post, 1978, February 19).

Отримавши відмову від усіх країн регіону, терористи повернули літак на Кіпр, де його прийняв аеропорт Ларнаки. Для переговорів по звільненню заручників був відряджений лідер кіпрських соціалістів Вассо Лиссарідес. Колишній приватний лікар Макаріоса III та впливовий політик головував на конференції в готелі, коли стався напад. Крім того, він вважався другом радикальних арабів (The Washington Post, 1978, February 26).

Так як вбитий журналіст був близьким другом Анвара Садата, єгипетський лідер відреагував доволі жорстко. Діючи в стилі ізраїльського «рейду на Ентеббе», президент Єгипту надав наказ про проведення спеціальної операції на території Кіпру. В аеропорт Ларнаки був направлений транспортний літак С-130 «Геркулес» з 79 військовослужбовцями із складу загону спеціального призначення «Юніт 777». Дослідник близькосхідної проблеми того періоду Лоуренс Райт вважає, що збройний інцидент був спровокований тим, що А. Садат не попередив кіпрську владу про свої наміри, а коли на острів прибув загін єгипетських командос, терористи вже погодились здатися кіпрський національній гвардії (Wright, 2014).

Внаслідок вогневого зіткнення із кіпрськими військовими, за підрахунками американської розвідки, був знищений єгипетський транспортний літак «Геркулес», транспортний джип, загинуло 15 єги-

петських командос та 3 члени екіпажу, ще 14 солдат отримали поранення (National Intelligent, 1978: 2). Єгипетським військовим, що залишився живими, допомогли повернутись в Єгипет британці. Як із тріумфом зазначала кіпрська газета, залишки єгипетського спецназу покидали Кіпр через військову базу Великої Британії Акротирі (Cyprus Mail, 1978). Серед мирного населення постраждав тільки один журналіст із ФРН (The New York Times, 1978). Кіпріоти втрат не понесли, але конфлікт мав для них політичні наслідки.

Після інциденту в пресі поширились чутки про те, що кіпріоти прикривали бойовиків та, фактично, виступили на їх боці. Цю версію розповсюджувала на своїх сторінках газета «Вашингтон пост» (The Washington Post, 1978, February 22). У єгипетської сторони викликав стурбованість той факт, що на момент збройного інциденту на території аеропорту знаходились «делегати» від ОВП. Відомо, що вони офіційно прибули на острів кіпрськими авіалініями із заохоченням влади. Кіпрська точка зору полягала в тому, що вони були відряджені лідером палестинців Ясером Арафатом із дорученням домовитись про звільнення заручників. За іншою версією, це був елітний спецназ палестинців, який очолював голова особистого загону охорони Я. Арафата. Критики кіпрської влади схилялись до того, що ці особи перебували в аеропорті не в яко-

сті парламентарів, а билися на боці кіпріотів (The Washington Post, 1978, February 22).

Ці звинувачення викликали на Кіпрі реакцію з боку влади, яка виступила із спростуванням інформації, начальник кіпрської поліції пішов у відставку, а репортер BBC Джон Бієрман був заарештований за надання недостовірних фактів. В якості свідка він доводив, що на власні очі бачив як кіпрський офіцер у супроводі із палестинськими терористами впритул розстріляв двох єгиптян (The Washington Post, 1978, February 22).

Газета «Вашингтон Пост» назвала інцидент в аеропорту «руйнацією близькосхідної політики Кіпру» (The Washington Post, 1978, February 26). 22 лютого А. Саддат оголосив про розрив дипломатичних відносин та скасування свого визнання С. Кіпріану президентом Кіпру. Ця позиція співпадала із позицією Турецької федеративної держави на Кіпрі і, як зазначала преса, для офіційної Нікосії виникла загроза визнання з боку єгипетської влади цього утворення на кіпрській території (The Washington Post, 1978, February 26). Кіпрська влада у відповідь відкликала свою дипломатичну місію з Каїру, яка була одним із перших кіпрських посольств в світі. Таким чином, після двох десятиліть дружніх відносин справа між Нікосією та Каїром дійшла до розриву дипломатичних зв'язків на три роки.

Крім такого гучного інциденту на території Кіпру відбувались поодинокі випадки тероризму проти ізраїльських дипломатичних установ та громадян. Так, 12 лютого 1985 р. кіпрська поліція знешкодила бомбу біля туристичної агенції в місті Лімасол. «Тероризм рев'ю» надавав інформацію, що вказана агенція представляла інтереси Ізраїлю, за що з 1981 р. регулярно підпадала під атаки (Terrorism Review, 1985: 27). 25 вересня 1985 р. на території Кіпру спалахнула ще одна криза, пов'язана із палестинськими терористами. Внаслідок захоплення заручників на яхті в бухті Ларнаки арабськими бойовиками були вбиті 3 ізраїльські туристи. Ізраїль звинуватив кіпрську владу в неефективності антитерористичних заходів (The New York Times, 1985). Кіпрський інцидент спровокував ізраїльську операцію «Дерев'яна нога», яка полягала у бомбардуванні штабу ОВП в Тунісі. Під час проведення спецоперації був вбитий один із лідерів ОВП Візар аль Халіль. Дії Ізраїлю викликали світовий резонанс та засудження з боку американського президента (The Washington Post, 1985).

Інші випадки терористичних атак проти ізраїльтян на острові були дрібними, але вони добре ілюструють загальну ситуацію в регіоні. Так, наприклад, 11 травні 1988 р. в 200 метрах від ізраїльського посольства в Нікосії вибухнув автомобіль, в якому знаходилось близько 130 кг вибухівки. В результаті

теракту загинуло три людини: сам водій та два кіпріота, ще 15 людей отримали поранення. Власником транспорту виявився студент Нікосії із Лівану, який не був причетний до атаки, проте був затриманий. В анонімному дзвінку відповідальність на себе узяв палестинський терорист Абу Нідал (The New York Times, 1988). Поліція Кіпру та Ізраїлю пов'язала цей напад із квітневою операцією «Дерев'яна нога» (Anderson & Sloan, 2009: 188; The New York Times, 1988).

На фоні зростання терористичної активності в зазначений період між Ізраїлем та Кіпром також загострились відносини з приводу позиції острова в арабському світі. Одним з найпроблемніших аспектів було розташування на острові представництва ОВП. За час проведення Ізраїлем глобальної операції «Гнів Божій» з осені 1972 р. до 1988 р. на території Кіпру, по приблизним підрахункам авторів «Словника тероризму», було ліквідовано щонайменше чотири палестинських терористи (Anderson & Sloan, 2009: 86). Кіпрська влада не була попереджена про підготовку спецоперації та дозволу на його проведення не надавала. Тому, будь-які напади проти палестинців на Кіпрі автоматично приписувались ізраїльським спецслужбам. Так, приклад, 13 лютого 1988 р. від вибуху бомби в Лімасолі загинуло 3 представника ОВП. Ізраїль заперечував свою причетність до цієї акції, а палестинці, навпаки, на-

полягали на цілеспрямованій акції з боку Тель-Авіву (The New York Times, 1988).

Крім того, Кіпр неодноразово звинувачувався Ізраїлем у співпраці із терористами та участі у контрабанді зброї з Європи на Близький Схід. ЦРУ офіційно визнавало Кіпр ключовим транзитним пунктом для арабських терористів, але уряд Кіпру з цими потоками на пряму не пов'язувався (Terrorism Review, 1987: 9). Прикладів контрабандної діяльності на Кіпрі було багато. Наприклад, в липні 1986 р. в порту Лімасол було заарештоване ірландське судно із англійською командою в комерційних контейнерах якого знайшли партію вибухівки (Terrorism Review, 1986 November: 39). В серпні того ж року в Ларнаці був заарештований кур'єр з кейсом повним гранат (Terrorism Review, 1986 November: 41). Відповідно наведених американською розвідкою фактів, Я. Арафат робив спробу в 1987 р. переправити приблизно 50 бойовиків ОВП в Ліван (National Intelligence Daily, 1987: 6). І таких випадків по документах простежується дуже багато.

У відповідь Ізраїль застосовував проти Кіпру жорсткі заходи. І, хоча кіпрська сторона спростовувала військову співпрацю із палестинцями, ізраїльські патрульні кораблі інспектували паромне сполучення Кіпру із Ліваном. З метою запобігання незаконного перевезення палестинських бойовиків на свою територію, вони зупиняли будь-який мор-

ський транспорт під кіпрським прапором (Tyler, 1987). Кіпр, в свою чергу, висловлював незадоволення ізраїльською зовнішньою політикою, особливо посиленням оборонної співпраці Ізраїлю із Туреччиною в 1980-х рр.

Окрім арабо-ізраїльської конфронтації та конфліктів кіпрської влади із обома сторонами, острів тимчасово перетворився на арену протистояння арабських країн із Заходом. В 1986 р. у зв'язку із зовнішньою політикою Великої Британії та США щодо Лівії під удар потрапила англійська військова база Акротирі. На території Кіпру це був самий масштабний теракт за всю історію острова. Передісторія цього теракту напряму пов'язана із арабським тероризмом. 5 квітня 1986 р. стався вибух в німецькому нічному клубі, де знаходились американські військові. Головним відповідальним за цю акцію вважався Муаммар Каддафі. У відповідь президент США Рональд Рейган ініціював військову операцію «Каньйон Ель-Дорадо». Ракетами та авіабомбами були уражені різноманітні об'єкти Лівії в тому числі й колишня американська база Вілліс Філд, яка з 1970-х рр. перейшла в розпорядження лівійської армії (Boyne, 2008: 62–64). Лондон надав технічну та розвідувальну підтримку військовим силам США для проведення операції. Тому про-лівійське екстремістське угрупування Об'єднана Нассеритська Організація (Ліван) провела теро-

ристичну акцію проти Великої Британії. Мішенню була обрана найближча до Лівану британська територія – військова база на Кіпрі Акротирі.

Спочатку, 25 квітня 1986 р. під воротами бази пройшла маніфестація проти американського рейду на Лівію. Лунали гасла «Руки геть від Лівії» та «зупинити вбивства дітей» (Demonstration Reported, 1986: Q 4). А 3 серпня на базу був скоєний збройний напад. Три групи терористів напали на міста відпочинку родин британських військовослужбовців. Офіційний журнал військової бази Акротирі «Фламінго мегезін» описав атаку як «несподіваний, але по щасливій випадковості невдалий для терористів напад» (The Terrorist Attack, 1986). Бойова група терористів обстріляла територію пляжу Ледіс Майлс Біч, де відпочивали дружини військовослужбовців із дітьми. В наслідок нападу отримали поранення щонайменше дві жінки, за матеріалами преси (The New York Times, 1986), та ще один чоловік, за повідомленням персоналу самої бази (The Terrorist Attack, 1986).

За словами офіційного речника збройних сил Великої Британії на Кіпрі, терористи використовували кулемети, автомати та 60-ти мм гранатомети (The Washington Post, 1986). Були посилені заходи безпеки навколо англійських баз та дипломатичних представництв на острові. Такі американські газети як «Нью-Йорк Таймс», «Волл Стріт Джорнал»

та «Вашингтон пост» (The Wall Street Journal, 1986; The Washington Post, 1986) висвітлювали кіпрські події, проте політичні заяви та висновки не робили. Американська «Чикаго триб'юн», посилаючись на військових експертів, зайняла більш радикальну позицію. Газета висловила думку, що участь в організації та проведенні теракту могли взяти кіпрські комуністи, що пояснювало би детальні приготування та швидке зникнення нападників (Chicago Tribune, 1986). Проте, подібні заяви не знайшли свого підтвердження в документах та характеризували консервативну позицію редакції газети щодо внутрішньої політики Кіпру.

Арабська преса бурхливо відреагувала на напад на Акротирі. Офіційна заява щодо теракту була опублікована в бейрутській газеті «Ан Нагар». В статті, присвяченій теракту, вперше про себе заявила ліванська Об'єднана Нассеритська Організація, яка взяла відповідальність за акцію. В арабській пресі теракт описувався як неймовірно вдалий напад із руйнацією військових літаків, вертольотів та помешкань військовослужбовців (цит. по: The Terrorist Attack, 1986). Акція проголошувалась помстою за те, що Акротирі використовувалось проти арабів та арабського світу в 1956 р. (Суецька криза), в 1985 р. (операція «Дерев'яна нога») та в 1986 р. (операція «Каньйон Єль-Дорадо») (The New York Times, 1986). Однак, з приводу теракту були й альтерна-

тивні думки. Так, «Чикаго триб'юн» проводивши власний аналіз події, зазначала, що кіпрський інцидент – це загальна зміна терористичної тактики в Близькосхідному регіоні, за яким не тільки цивільні, але й військові об'єкти підпадатимуть під удар. Кіпр з його радіолокаційними системами НАТО та двома англійськими базами мав високий пріоритет у терористів, що в перспективі могло стати проблемою самої кіпрської влади (Chicago Tribune, 1986).

Наступного року напад на британських військових на Кіпрі повторився. Два арабських бойовика Салім Абдула Рашід та Алі аль-Гамад закидали гранатами та обстріляли військовий автомобіль із британським офіцером. Обидва терориста перебували у розшуку за напад на Акротирі в 1986 р. Цей напад був охарактеризований журналом «Тероризм Рев'ю» як «відзначення річниці американського бомбардування Лівії» (Terrorism Review, 1987).

Крім того, на Кіпрі в цей період спостерігались прояви внутрішньорегіональних арабських суперечок. 18 січня 1980 р. був захоплений літак, що слідував рейсом Бейрут-Ларнака. Терористи вимагали звільнити ліванського шиїтського лідера Мусу Садра (Thomas, 2008: 196). Відомий релігійний лідер був викрадений в Лівії 31 серпня 1978 р. З того часу й до сьогодення він вважається зниклим без звістки. Довгий час в справі фігурували Західні країни особливо Франція та ФРН, але остаточне звинува-

чення у викраденні Муси Садра полягло на М. Кадаффі та його політичне оточення. Історія мала своє продовження й саме на Кіпрі. В 1984 р. в Нікосії були знешкоджені два вибухові пристрої в лівійському культурному центрі. Відповідальність за акцію ніхто на себе не узяв, проте була підозра, що підготовкою до теракту займалася «бригада Муси Садра» (Terrorism Review, 1984: 6, 29).

Протягом 1985 р. в європейських країнах, в тому числі й на Кіпрі, спецслужби М. Каддафі скоїли 15 вдалих замахів проти ліванських вигнанців (Terrorism Review, 1986, April: 20). 26 грудня 1986 р. в Нікосії був скоєний замах на представника ОВП. Замах провалився. Відповідальність за акцію взяли на себе невідомі «Орли революції», заявивши, що вони винесли постраждалому смертний вирок (Terrorism Review, 1986, February: 25). Тобто, внутрішньополітичні суперечки та конфлікти в арабських країнах та між терористичними угрупуваннями також мали своє місце на території Кіпру.

Висновки. Унікальне геополітичне становище Кіпру визначило його роль в якості арени регіонального протистояння. Коли в 1970-х та 1980-х рр. з'явилась нова міжнародна проблема – мусульманський тероризм, Кіпр виявився в епіцентрі активної терористичної діяльності. Виокремлюються декілька напрямів, які простежувались на території острова в контексті арабського тероризму. По-пер-

ше, проблема відносин Кіпру та арабських країн. На фоні діяльності бойовиків ОВП влада Кіпру потрапила в конфлікт із Єгиптом. Між Кіпром та Близьким Сходом міг бути порушений баланс, який утримував мусульманські країни від визнання турецької громади самостійною державою. По-друге, нейтральне ставлення до представництва ОВП на своїй території та знаходження в інфраструктурі палестинської контрабанди ледве не призвело до руйнації кіпрсько-ізраїльських відносин, що тягнуло за собою погіршення відносин із західними країнами. По-третє, Кіпр ставав ареною арабо-ізраїльської боротьби та місцем низки терактів та спецоперації спрямованих один проти другого. По-четверте, на Кіпрі розгорнулось протистояння арабських терористичних рухів проти західних країн, що спричинило напад на військовий об'єкт НАТО. В-п'ятих, на острові спостерігались й випадки протистояння між різними мусульманськими угрупованнями та країнами. Жоден з учасників цих процесів не розглядала ані сам Кіпр, ані його народ чи державність як об'єкт терору. Таким чином, можна констатувати, що на Кіпрі простежується вся багатобарвність мусульманського тероризму на Близькому Сході в його політичних та військових втіленнях при збережені політичного нейтралітету щодо самої кіпрської держави та її громадян.

Список використаних джерел та літератури

1. Гуменюк, 2008 – Гуменюк А. Г. Іслам на Кіпрі // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2008.К., Вип. 14. С. 88–90.
2. Гуменюк, 2004 – Гуменюк Б. І. Кіпрське питання: шлях до вирішення (проблеми та перспективи) // Україна дипломатична. К., 2004. Вип. IV. С. 418–444.
3. Ковальський, 2018 – Ковальський С.В. Стратегічна роль о. Кіпр у арабо-ізраїльському конфлікті (1948–1991 рр.) // Матеріали науково-практичної конференції «Воєнно-історична робота у Військово-Морських Силах Збройних Силах України. Проблемні питання та шляхи їх вирішення». Одеса, 24–25 жовтня 2018 р. – Одеса, 2018.
4. Adams, 1964 – Adams T.W. U.S. Army Area Handbook for Cyprus. Washington, 1964. 441 p.
5. Anderson & Sloan, 2009 – Anderson S.K., Sloan S. Historical Dictionary of Terrorism, Lanham. Plymouth (UK): The Scarecrow Press, 2009. 800 p.
6. Boyne, 2008 – Boyne W.J. The Years of Wheelus // Air Force Magazine, January, 2008.
7. Chicago Tribune, August 24, 1986.
8. Cyprus Mail, February 21, 1978.
9. Demonstration Reported Outside UK Base on Cyprus, April 25, 1986 // Foreign Broadcast Information Service, North Africa, V 25 Apr 1986. Q 4. Mode of Access: www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP05-01559R000400410039-8.pdf
10. National Intelligence Daily Cable. February 13, 1987, 20 p. Mode of Access: www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP88T00091R000400020008-4.pdf
11. National Intelligent Daily Cable. February 23, 1978. 4 p. Mode of Access: www.cia.gov/library/readingroom/docs/1978-02-23.pdf
12. The New York Times, August 5, 1986.
13. The New York Times. September 26, 1985.
14. Terrorism Review, April, 1986. 56 p.
15. Terrorism Review, December 21, 1987. 29 p.
16. Terrorism Review, February 10, 1986. 29 p.
17. Terrorism Review, March 11, 1985. 30 p.
18. Terrorism Review, November 1, 1984. 35 p.
19. Terrorism Review, November, 1986. 49 p.
20. The New York Times, February 20, 1978
21. The New York Times, May 12, 1988.

22. The New-York Times, August 5, 1986.
23. The Terrorist Attack on RAF Akrotiri. August 3, 1986 // Flamingo. The RAF Akrotiri Magazine. Winter, 1986. Mode of Access: www.rafakrotiri.co.uk/flamingo/flamingo86/flam86.html
24. The Wall Street Journal, August 25, 1986.
25. The Washington Post, February 19, 1978
26. The Washington Post, February 22, 1978.
27. The Washington Post, February 23, 1978.
28. The Washington Post, February 26, 1978.
29. The Washington Post, August 5, 1986.
30. The Washington Post, October 2, 1985.
31. Thomas, 2008 – Thomas A.R. Aviation Security Management. The Context of Aviation Security Management. In 3 vol. Vol. 1. London, 2008. 290 p.
32. Tyler, 1987 – Tyler P.E. Smugglers, Gun Runners, Spies Cross Path in Cyprus // The Washington Post, March 12, 1987.
33. Wright, 2014 – Wright L. Thirteen Days in September. Carter, Begin, and Sadat at Camp Davis. New York, 2014. 280 p.

References

1. Humenyuk, 2004 – Humenyuk B.I. (2004). Kiprske pytannya: shlyax do vyrishennya (problemy ta perspektyvy) Ukrayina dyplomatychna, 4, p. 418–444. [The Cyprus Question: the Way to the Solution (Problems and Perspectives)]. K.,2004.p 418–444[in Ukrainian].
2. Humenyuk, 2008 – Humenyuk A. G. Islam na Kipri Naukovyi visnik Dyplomatychnoji academiji Ukrajiny. 2008. Vyp. 14. S. 88–90 [Islam and Cyprus]. K.,2008. Vyp. 14. p. 88–90 [in Ukrainian].
3. Kovalskyj, 2018 – Kovalskyj S. V. Strategichna rol` o. Kipr u arabo-izrajil`s`komu konflikti (1945–1991 rr.) // Materialy naukovo-praktychnoyi konferentsiyi “Vojenno-istorycha robota u Viyskovo-Morskykh Sylakh Zbroynykh Syl Ukrayiny. Problemni pytannya ta shlyakhy yikh vyrishennya” Odesa, Zhovtnya, 24–25 2018 r. [The strategic role of Cyprus in the Arab-Israeli conflict 1948–1991]. Odesa, 2018. [in Ukrainian].

УДК 94(476+477+438)"1918"
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189342

Olha Morozova
Ph.D in History, associate professor
of the Department of History,
Petro Mohyla Black Sea National University
(Mykolayiv, Ukraine)
olga_chdu@ukr.net
+380663477303

1918 IN THE HISTORY OF LITHUANIA, POLAND AND UKRAINE

Summary

The article is about one of the most important problem of modern history – proclamation of the independence of Lithuanians, Poles and Ukrainians. Three nations, Lithuanian, Polish and Ukrainian, entered to the twentieth century enslaved and divided between the empires. The most prominent representatives of the Lithuanian, Polish and Ukrainian intellectual elite during the nineteenth century formulated programs regarding national revival and the creation of independent states. But why did the Ukrainians not succeed in expanding their independence in 1918? In the article, the author tried to find the answer to this question.

Key words*: Lithuania, Poland, Ukraine, independence.*

1918 РІК В ІСТОРІЇ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ Й УКРАЇНИ

У статті йдеться про одну з найважливіших проблем сучасної історії - проголошення незалежності литовців, поляків та українців. Три нації, литовська, польська та українська, увійшли до XX століття поневоленими й розділеними між тогочасними імперіями. Найвизначніші представники литовської, польської та української інтелектуальної еліти протягом дев'ятнадцятого століття формулювали програми національного відродження та створення незалежних держав. Але чому українці не змогли розбудувати свою незалежність у 1918 році? У статті автор намагався знайти відповідь на це питання.

Ключові слова: *Литва, Польща, Україна, незалежність.*

Formulation of the problem. Understanding the historical moment is one of the important elements of the process of forming a holistic and logical view of history. Particular importance in understanding the historical process is occupied by the historical moments of the fracture, the changing of periods, because they have the characteristic features of the stage transition. The year 1918 is such a historic moment in the history of Central and Eastern Europe – a symbol of the final transition from the Traditional to the Modern Society and the formation of the system of nation-states in the Post-Imperial region, which at that historic moment became Central and Eastern Europe. In 1918, a number of new independent states, including Lithuania, Poland, etc., appeared on the political map of the world. These states were able to use all their resources to continue their status as independent nations. In contrast, the Ukrainian state, which at times had the best conditions for state formation, was not formed ... What prevented the Ukrainians and prevented Lithuania and Poland from going? We will try to answer these and other questions in this article.

Analysis of studies. The events of a hundred years ago still attract the attention of scientists. Scientists are trying to answer any questions related to the challenges posed by European countries after the First World War. 27–29 September 2018 International Scientific Conference "1918 in the history of Central and Eastern Europe:

the 100th anniversary of the UNR and the 100th anniversary of the Polish statehood" took place in Kharkiv. Vladislav Verstyuk (Верстюк, 2019: 7–15), Anatoly Rusnachenko (Русначенко, 2019), Olga Morozova (Морозова, 2018: 163–170), Dariusz Tarasyuk (Tarasiuk, 2019: 185–194), Grzegorz Skrukva (Skrukwa, 2019: 228–240), Dmitry Bondarenko (Бондаренко, 2019: 274–280), Oleksandr Sych (Сич, 2019: 301–309) and others devoted their questions to the importance of 1918 in history. Scientists addressed the problems of the role and importance of 1918 for the fate of Central and Eastern Europe, the challenges of the early twentieth century, the collapse of empires and the formation of independent states, the Polish-Ukrainian territorial conflict, the Bolshevik expansion into the Balkans, the civilization choice in the countries of Central and Eastern Europe world war, etc. Despite some of the attention given to the problem of the significance of 1918 in history, there are still many questions that need study. Therefore, addressing the topic is particularly relevant and necessary.

Purpose of the article. The purpose of the article is to demonstrate the importance of 1918 in the history of Lithuania, Poland and Ukraine, including a comparative analysis of state-building processes that took place at the same time in different territories, the isolation of factors that prevented the formation of an independent state in Ukrainian lands.

Presenting main material. The year 2018 is special because Lithuanians, Poles and Ukrainians will celebrate the one hundredth anniversary of the proclamations of independence of their respective homelands. Three nations: Lithuanian, Polish and Ukrainian, entered the twentieth century enslaved and divided between the then Empires. The most prominent representatives of the Lithuanian, Polish and Ukrainian intellectual elite during the nineteenth century formulated programs regarding national revival and the creation of independent states.

Lithuania. The Kingdom of Lithuania was established on the basis of the Lithuanian Independence Act of 16 February 1918 and de facto depended on the German Empire. Taryba – Lithuanian Council – proclaimed the independence of Lithuania with the capital in Vilnius. "This act did not mean the creation of a Lithuanian state, but expressed the will of the Lithuanian people to create such a state" wrote Grzegorz Błaszczak in the book "Modern Lithuania". The proclamation was signed, among others, by Antanas Smetona, later president of Lithuania, Augustinas Voldemaras, later Prime Minister of Lithuania, Stanisław Narutowicz, brother of Gabriel Narutowicz (100 rocznica).

The act of independence of Lithuania was recognized by Germany on 23 March 1918. The act is a justification for the existence of an independent Lithuania in both the interwar period and after 1990. It did

not specify precisely the system of the new Lithuanian state, but ultimately it was decided on a constitutional monarchy. On 4 July, Taryba (Lithuanian Council) voted to propose the crown to the German Prince Wilhelm Karol Florestan Urach, to which he agreed on 11 July.

When it became clear that the Germans would emerge from the conflict as losers, a change was made to the constitution on 4 November, introducing the republican system and dethroning Mindaugas II (which Wilhelm took his name).

The beginning of the rebirth of statehood was the declaration of independence and the transformation of the Kingdom of Lithuania into a republic (2 November 1918), and the end of the occupation (15 June 1940) by the Red Army and annexation by the USSR. Lithuanian independence was threatened by the Communists, who in December 1918 issued a manifesto on the seizure of power in Lithuania, and then proclaimed the uprising of the Lithuanian – Belarusian Soviet Republic. In 1919, the Polish army put an end to its existence. The act of restoring the Lithuanian state from 1990 invoked the act of independence of 16 February 1918 – it was found that it never lost its legal force.

Poland. The end of the First World War caused chaos throughout Europe. In the territory of the partitioners, spontaneous disarmament of the withdrawing German troops took place. Of course, the Poles immediately started a political fight amongst themselves. Numerous

Polish centres were established in various cities. Appointment of the Provisional Government of the Polish People's Republic on the night of 6–7 November 1918 resulted in stabilization of the situation. The crucial moment was the arrival of Piłsudski in Warsaw on 10 November 1918. On 11 November, the Regency Council entrusted the commander of the military authority and the command of the Polish Armed Force, and on 14 November – the civil power. Regency Council dissolved itself and established the government of the Chief of State.

16 November Pilsudski sent a telegram to the Western countries to notify them of the creation of an independent Polish state, covering all the liberated lands. 18 November appointed the first government of the Republic of Polish with the Prime Minister Jędrzej Moraczewski as its head.

Finally politicians in the country agreed to exile the Dmowski government and formed a government with Jędrzej Moraczewski. He issued a decree on 22 November, appointing Piłsudski as the Provisional Head of State. Focusing the full power in one hand, it was possible to stabilize the situation in the country. It was a practical achievement of independence (11 listopada). Nearly 20 years later, in 1937, the Polish Sejm decided that Independence Day will be celebrated on November 11 "as the anniversary of the recovery of the Polish nation independent statehood and the day after forever

associated with the great name of Jozef Pilsudski", the victorious leader of the nation in the fight for freedom of the fatherland (Odzyskanie).

Ukraine. On 22 January 1918, in Kiev, the Ukrainian Central National Council proclaimed the independence of the Ukrainian People's Republic. A year later, also on 22 January, two Ukrainian states united: the Kiev Ukrainian People's Republic united with the Western-Ukrainian People's Republic proclaimed in L'viv. At the beginning of the 1920s, the struggle for an independent Ukraine was unsuccessful. However, on 22 January, Ukrainian people remained a symbol of striving for a sovereign and united state.

The events of 22 January 1918 and 1919 were of fundamental importance as they gave rise to the presence of Ukraine on the political map of Europe. "For the first time in modern history, Ukraine was able to proclaim its independence and start building the state. But international conditions were such that the Ukrainian state was not able to maintain this. However the very act of proclaiming independence and those few years of building an independent state had far-reaching consequences for the construction of the Ukrainian statehood" (Nieudana walka).

In February 1918, the Reds occupied Kiev, but the independence of Ukraine was saved by Austrians and Germans – the Brest Peace Accord was signed. The German and Austrian armies entered Ukraine, ex-

pelled the Bolsheviks and set up "their man" – Hetman Paweł Skoropadski in Kiev. The governments of the "Hetmanate" lasted until November 1918 and although they are not highly rated today, it was then the Ukrainian state was born, with its own administration, education, courts, and most importantly - its own army. At the end of 1918, the Ukrainian state (all Ukrainian lands, including the autonomous Crimea) had an army of 300,000 soldiers (Nieudana walka).

Unfortunately, the Ukrainians had lost their chance. At the time of the defeat of the Germans supporting the government of Hetman Skoropadski, there was a conspiracy against him. The Directory of the Ukrainian People's Republic was established, which almost immediately began a civil war with Hetman's supporters. It lasted over a month – and although it was not bloody – it led to the unraveling of the Ukrainian army. After this victory, the Directory could count on less than twelve thousand soldiers.

Government diplomats in Kiev made mistake after mistake: they hesitated too long to establish relations with the victorious Entente states, did not recognize "White" Russians, which led to a conflict with Poland, and their delegation to the Versailles peace conference consisted of politicians and not specialists. The Ukrainian People's Republic almost ceased to exist.

At the turn of 1919 and 1920, Polish-Ukrainian talks began, ending with the signing of the alliance agree-

ment. The Ukrainians received support from Poland. The Polish Army moved to Kiev and – together with the Ukrainians - liberated the city on 7 May 1920. However they held the city only for a month. Kiev then fell into the hands of the Bolsheviks for the fourth time. The basic reason for the failure was the exhaustion of the Ukrainians after a long-term war.

In October 1920, Poland signed a ceasefire with Bolshevik Russia, but Symon Petlura's army fought on. However, Ukraine did not gain independence. The victory was won by the Red Army and on 21 November 1920, the Directory of the Ukrainian People's Republic crossed the border with Poland. Ukraine now became a part of the Soviet Union for the next seventy years. She would finally regain independence again, only on 24 August 1991.

Why did the Ukrainians not succeed in expanding their independence in 1918?

According to the eminent Polish historian, Jan Jacek Bruski, "the ignorance of the Ukrainian issue on the international forum also acted to the disadvantage of the Ukrainians. Ukrainians were long perceived as a part of the great Russian nation, and the Ukrainian issue was considered to be an internal problem of Russia" (Rok 1918).

Some historians and journalists have focused on the lack of a national consciousness amongst Ukrainians. The slogan of building a Ukrainian state did not attract

wide social strata in Ukraine. The historian of the UPR, Professor Władysław Werstiuk, draws attention to the anarchic mentality of the Ukrainian peasant – "a good host, but a political ignoramus" (Rok 1918). The peasantry did not follow the national program of the intelligentsia, some of the Ukrainian society did not grow up in the years 1917–1920 until independence.

Some historians believe that the Ukrainian elite failed their nation. They could not bring the rest of the nation with them, because they were too fascinated by doctrinaire understood socialism, they undertook social experiments, and neglected to build state structures, in particular a strong Ukrainian army.

From the beginning, however, there were considerable differences between politicians from both parts of Ukraine. For Halychan, the main opponent was the Poles, and for the Ukrainians of Dnieper Ukraine – the Russians, all the same: "White" or "Red".

Worldviews were not without significance: Galician activists were definitely more conservative than the leftist UPR leaders. All this made the Ukrainian federation actually a federation on paper only. For Petlura, who at that time became the main figure of the Directory, the membership of L'viv and eastern Galicia to Ukraine was not the most important in the face of the threat to the existence of the Ukrainian state with the capital in Kiev. Similarly, he treated disputes with Poland about Chełmszczyzna and Podlasie. It was abso-

lutely unacceptable for the Galician Ukrainians – they considered the threat of a revival after the period of the partitions of the Republic of Poland as a deadly one.

The UPR leaders had no doubt that it was the Dnieper Ukraine with its demographic potential, economic resources and the capital in Kiev, the historical cradle of Ruthenia, which must be the core of the statehood being built. Galician politicians emphasized that they had already created a bridgehead for the future Ukrainian state and that they were better organized and prepared for its construction than their countrymen from the east, although they had a year more to do so.

The allies had very little time to form a strong army and efficient Ukrainian administration, let alone gain international support for the Kiev expedition, which was, especially by the British, treated as a "Polish row". It should also be remembered that Ukrainians were perceived negatively in the West since the Treaty of Brest, which the Entente countries have considered to be treason. However, there were signals that this could change if the Polish-Ukrainian offensive brought more long lasting successes. The breakthrough could be Odessa's mastering and exporting supplies of Ukrainian grain, which a hungry Europe was waiting for (Rok 1918).

Conclusions. Thus, 1918 was a decisive moment for many European countries. After the end of World War I, Central and Eastern Europe emerged, independent states such as Poland, Lithuania, Estonia, Czechoslo-

vakia, Latvia, Kingdom of Yugoslavia, etc. emerged, and the process of defining borders leading to inter-ethnic conflicts continued. 1918 marked the beginning of Ukraine's existence on the political map of Europe. However, the international conditions were such that Ukrainian statehood could not be restrained. There were various reasons for this. First, there is a difference in vision of the proclamation of an independent Ukraine and its future by the representatives of the Central Rada, the depletion of resources for struggle, the creation of stable institutions, the fatigue of society from high expectations for future changes, the impossibility of realizing those benefits that Vinnychenko and Shapoval insert in the Fourth Universal, the division of Ukrainian society, etc. The weakening of the Ukrainian army as a result of the fight between the supporters of Hetman P. Skoropadsky and his adversaries was a major reason for the defeat of the national liberation competitions of the Ukrainians. The main cause of the defeat was the depletion of the Ukrainians in the long war. The ignorance of the Ukrainian cause in the international arena played against the Ukrainians. Ukrainians have long been regarded as part of the great Russian people, and the Ukrainian issue was considered to be an internal problem for Russia. Some historians point to the low level of national consciousness of Ukrainians. After all, the slogan of building up the Ukrainian state did not lead to a large public Ukrainian mass. There is also the

opinion that the Ukrainian elites who failed to lead the rest of the people were prevented because they were too fascinated with the ideas of socialism, conducted social experiments, and because of that, the state structure, in particular the formation of a strong army, remained neglected. One can also talk about the difference between the politicians of Western and Naddniprians'ka Ukraine. For the Galicians, the main enemy was the Poles, and for the Dnieper Ukrainians – the Russians. For Petliura, who at this time became the main figure of the Directory, the affiliation of Lviv and eastern Galicia into Ukraine was not a major issue in comparison with the threat of the state with its capital in Kiev. The dispute with Poland about the Kholmshchyna and Podlasie region was interpreted in the same way. Instead, this position was absolutely unacceptable for Galician Ukrainians: they considered the deadly restoration of the Commonwealth. UNR leaders had no doubt that Naddniprians'ka Ukraine, with its demographic potential, business facilities and capital in Kyiv, should form the basis of Ukrainian statehood. Galician politicians emphasized that they had created a bridgehead for the future Ukrainian state, that they were better organized and prepared for its reconstruction than representatives of the east, although the latter had more time. An important point that did not contribute to the formation of the Ukrainian state was the negative perception of Ukrainians in the West, since the last signing of the

Brest Peace. Nevertheless, the very fact of Ukraine's declaration of independence and those few years of building an independent state had far-reaching consequences for building Ukrainian statehood in the future.

Bibliography

1. Бондаренко, 2019 – Бондаренко Д. Румунія як щит від більшовицької експансії на балкани у 1918–1920 рр. // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 274–280.
2. Верстюк, 2019 – Верстюк В. Україна: виклики 1918 року // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 7–15.
3. Морозова, 2018 – Морозова О. 1918 рік – знамення дата в історії України та Польщі // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 163–170.
4. Русначенко, 2019 – Русначенко А. Між двох імперій: Прибалтика й Україна в 1918 році // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С.16–28.
5. Сич, 2019 – Сич О. Проблема цивілізаційного вибору в країнах Центрально-Східної Європи після першої світової війни // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення неза-

лежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С. 301–309.
6. 100 rocznica – 100 rocznica uchwalenia niepodległości Litwy, http://dzieje.pl/aktualnosci/rocznica-uchwalenia-niepodleglosci-litwy
7. 11 listopada – 11 listopada 1918 r. Polska odzyskuje niepodległość, http://nowahistoria.interia.pl/kartka-z-kalendarza/news-11-listopada--1918-r-polska-odzyskuje-niepodleglosc, nId, 1541724
8. Nieudana walka – Nieudana walka o niepodległość Ukrainy. Polskie wsparcie, bolszewicka okupacja i zemsta Moskwy, https://opinie.wp.pl/nieudana-walka-o-niepodleglosc-ukrainy-polskie-wsparcie-bolszewicka-okupacja-i-zemsta-moskwy-6126019120044161a
9. Odzyskanie – Odzyskanie niepodległości przez Polskę, https://polskie-dzieje.pl/xx-lecie-miedzywojenne/odzyskanie-niepodleglosci-przez--polske.html
10. Polacy i Ukraińcy – Polacy i Ukraińcy uczcii 100-lecie niepodległości Ukrainy, http://dzieje.pl/aktualnosci/polacy-i-ukraincy-uczcili-100-lecie-niepodleglosci-ukrainy
11. Rok 1918 – Rok 1918: dla czego ukraińcom się nie udało, „Nowa Europa Wschodnia”, 2018, №1.
12. Skrukwa, 2019 – Skrukwa G. Zachodnie warianty irredenty polskiej i ukraińskiej 1918–1919: Wielkopolska i Galicja wschodnia. Zarys analizy porównawczej // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. С.228–240.
13. Tarasiuk D. – Tarasiuk D. Polsko-Ukraiński spór o poludniowe podlasie w latach 1917–1918 // 1918 рік в історії Центрально-Східної Європи: до 100-річчя проголошення незалежності УНР та 100-річчя відродження польської державності: матеріали Міжнародної наукової конференції (Харків, 27–29.09.2018 р.) / Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, Генеральне консульство Республіки Польща в Харкові. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. 185–194.

References

1. Bondarenko, 2019 – Bondarenko D. Rumuniia iak schyt vid bil'shovyts'koi ekspansii na balkany u 1918–1920 rr. // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N.Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27–29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. S. 274–280. [in Ukrainian].
2. Verstiuk, 2019 – Verstiuk V. Ukraina: vyklyky 1918 roku // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N. Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27–29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. S. 7–15. [in Ukrainian].
3. Morozova, 2018 – Morozova O. 1918 rik – znamennia data v istorii Ukrainy ta Pol'schi // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N.Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27–29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. C. 163–170. [in Ukrainian].

4. Rusnachenko, 2019 – Rusnachenko A. Mizh dvokh imperij: Prybaltyka j Ukraina v 1918 rotsi // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N.Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27–29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. C.16–28. [in Ukrainian].
5. Sych, 2019 – Sych O. Problema tsyvilizatsijnoho vyboru v krainakh Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy pislia pershoi svitovoi vijny // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N. Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27-29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. C. 301–309. [in Ukrainian].
6. 100 rocznica – 100 rocznica uchwalenia niepodległości Litwy, http://dzieje.pl/aktualnosci/rocznica-uchwalenia-niepodleglosci-litwy
7. 11 listopada – 11 listopada 1918 r. Polska odzyskuje niepodległość, http://nowahistoria.interia.pl/kartka-z-kalendarza/news-11-listopada-1918-r-polska-odzyskuje-niepodleglosc, nId, 1541724
8. Nieudana walka – Nieudana walka o niepodległość Ukrainy. Polskie wsparcie, bolszewicka okupacja i zemsta Moskwy, https://opinie.wp.pl/nieudana-walka-o-niepodleglosc-ukrainy-polskie-wsparcie-bolszewicka-okupacja-i-zemsta-moskwy-6126019120044161a
9. Odzyskanie – Odzyskanie niepodległości przez Polskę, https://polskiedzieje.pl/xx-lecie-miedzywojenne/odzyskanie-niepodleglosci-przez-polske.html
10. Polacy i Ukraińcy – Polacy i Ukraińcy uczcii 100-lecie niepodległości

Ukrainy, http://dzieje.pl/aktualnosci/polacy-i-ukraincy-uczcili-100-lecie-niepodleglosci-ukrainy
11. Rok 1918 – Rok 1918: dla czego ukraińcom się nie udało, „Nowa Europa Wschodnia”, 2018, №1.
12. Skrukwa, 2019 – Skrukwa G. Zachodnie warianty irredenty polskiej i ukraińskiej 1918–1919: Wielkopolska i Galicja wschodnia. Zarys analizy porównawczej // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N.Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27–29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. C. 228–240. [in Ukrainian].
13. Tarasiuk D. – Tarasiuk D. Polsko-Ukraiński spór o poludniowe podlasie w latach 1917–1918 // // 1918 rik v istorii Tsentral'no-Skhidnoi Yevropy: do 100-richchia proholoshennia nezalezhnosti UNR ta 100-richchia vidrodzhennia pol's'koi derzhavnosti: materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii (Kharkiv, 27–29.09.2018 r.) / Kharkivs'kyj natsional'nyj universytet imeni V.N.Karazina, Heneral'ne konsul'stvo Respubliky Pol'scha v Kharkovi. [1918 in the history of Central and Eastern Europe: to the 100th anniversary of the declaration of independence of the UPR and the 100th anniversary of the rebirth of Polish statehood: Proceedings of the International Scientific Conference (Kharkiv, September 27–29, 2018) / VN Karazin Kharkiv National University, Consulate General of the Republic of Poland in Kharkiv] Kharkiv: FOP Panov A.M., 2019. C. 185–194. [in Ukrainian].

DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189343

George Enache
Professor
Universitatea Dunarea de Jos Galati | UGAL
Department of History
geo.enache@gmail.com

DER NATIONALFEIERTAG UND DER AUFBAU DER MODERNEN NATION. EINE ANALYSE DES RUMÄNISCHEN FALLS

Diese Studie versucht den Zusammenhang zwischen dem traditionellen religiösen Fest und den modernen Feiertagen aufzuzeigen, die dem Lobpreis einer Nation gewidmet sind. Es wird gezeigt, wie die historische Forschung dazu benutzt wird, einen legitimen Diskurs aufzubauen, um die nationalen Ansprüche zu rechtfertigen und zur Stärkung des nationalen Bewusstseins beizutragen. Dieser Diskurs wird am Nationaltag symbolisch zusammengefasst, welcher ein wesentlicher Punkt in der Selbstbehauptung eines Volkes wird.

Die theoretischen Aspekte werden am Beispiel Rumäniens veranschaulicht. Es wird erklärt, warum feierte Rumänien vor dem Zweiten Weltkrieg am 10. Mai (Königstag) ihr Nationaltag, warum dieses Fest während der kommunistischen Ära aufgegeben wurde und warum die Rumänen nach der Revolution 1989 einen Nationaltag den 1. Dezember wählten.

NATIONAL DAY AND CONSTRUCTION OF THE MODERN NATION. AN ANALYSIS OF THE ROMANIAN CASE

This study aims to show the connection between the traditional religious feast and the modern holidays, concerning the praise of a nation. It will be shown how historical research is used to build a legitimate discourse, designed to justify national claims and to help in strengthening national consciousness. All this discourse is symbolically summed up on the national day, which thus becomes an essential point in the self-assertion of a people.

The theoretical aspects have the Romanian case as example. It will be explained why prior to World War II, Romania had its national day on May 10 (King's Day), why this feast was abandoned during the communist era, and why, after the Revolution in 1989, Romanians chose 1st of December as their national day.

Gemäß einer überlieferten Ansicht ist der „Feiertag“ mit dem Begriff einer heiligen Zeit, und subsidiär, mit dem einer Wiederholung, eng verbunden. Es ist das Verdienst von Mircea Eliade, durch sein klassisches Werk Das Heilige und das Profane, die unterschiedlichen Rhythmen unserer Zeit in das Bewusstsein der Moderne zurückgebracht zu haben. Der rumänische Gelehrte äußert sich folgendermaßen: „Für den religiösen Menschen ist die Zeit weder homogen, noch kontinuierlich.“ Diese wird in eine allgemeine und eine

heilige Zeit eingeteilt [1, p. 64–106]. Die gewöhnliche Zeit ist die historische, unumkehrbar „fließende“ Zeit. Sie kommt von nirgendwo, fließt nirgendwohin und umfasst alle Fakten ohne religiöse Bedeutung. Die orientalischen Völker nennen diese gewöhnliche Zeit, aus Angst vor ihrer allumfassenden Unermesslichkeit, auch „Dämon der Vergänglichkeit“. Im Gegensatz zu dieser gewöhnlichen Zeit steht die heilige Zeit. Diese ist von Natur aus umkehrbar, sie ist eine mythologische, in die Gegenwart versetzte Urzeit. Diese Zeit ist mit sich selbst gleichbleibend, unveränderlich und unendlich, vorzeigbar und deshalb umschreibbar, sie geleitet uns jenseits ihrer „Grenzen“ zu den Stufen, die uns zu einer anderen Existenz, in die Nähe der Götter, führen. Und weiterhin lesen wir bei Eliade dass „die Götter, die die vielfältige Wirklichkeit der heutigen Welt schufen, auch die heilige Zeit gründeten, da eine mit der Schöpfung zeitgenössische Zeit notwendigerweise durch die göttliche Gegenwart und die göttlichen Taten geheiligt wurde“. Die von den Menschen begangenen Feiertage waren also letztendlich eine Aktualisierung, eine Wiederholung der in den Mythen beinhalteten göttlichen Taten.

Der Begriff „wiederholen“, ist in der didaktischen Praxis sehr strapaziert, erlangt aber, in der Auffassung mancher Denker, eine höhere Bedeutung. In diesem Sinne bedeutet die Wiederholung für Gilles Deleuze (in Unterschied und Wiederholung) „das Verhalten,

bezogen auf etwas Einzelnes und Einziges, ohne Ähnliches oder Gleichwertiges“. „Wiederholen“ bedeutet nicht die Anhäufung weiterer Gesten, sondern die Erhöhung der Schöpfungstat zur „n“ – ten Potenz. Die Wiederholung stellt eine „Universalität des Einzelnen“ dar. Ein Gedicht ist etwas Einzelnes, es kann lediglich wiederholt werden. Warum wiederholen wir ein gewisses Gedicht und nicht ein anderes? Wahrscheinlich ist es ein Echo geheimnisvoller Schwingungen und innerer, verborgener Wiederholungen. Auch der Feiertag ist eigentlich nichts anderes als die Wiederholung des „nicht Wiederholbaren“ [2]. Hier trifft die Auffassung von Deleuze auf jene von Eliade: Die heilige Zeit ist eine Zeit der Wiederholungen.

Die Erschaffung der Welt durch die Götter ist einmalig, die dazugehörige mythische Zeit wird gelegentlich eines jeden Feiertages „wiederholt“. Der Mensch flieht aus der historischen Gegenwart in diese umschreibbare, umkehrbare und wiederverwertbare heilige Zeit. Durch die Rituale wird der Mensch in diese Zeit periodisch integriert. Der kreisförmige Fluss, die Umkehrbarkeit und ihre Rückgewinnbarkeit sind Kennzeichen dieser Zeit, zu denen noch ein weiteres hinzugefügt werden sollte: die Innerlichkeit .Es ist eine vom menschlichen Wesen angenommene subjektive Zeit.

Die kreisförmig fließende Zeit der ewigen Wiederkehr des Gleichen, die Raum - Zeit, wird schrittweise von der historischen, offenen und unbegrenzten Zeit

verdrängt. Diese ist unter dem Einfluss des Christentums ebenfalls heilig geworden und setzt in alttestamentarischer Tradition die Suche nach sakralen Manifestationen fort. Diese wurden durch „historische Unglücksfälle“ herbeigeführt und – im Sinne von Deleuze – wird dadurch deren wiederholbare Einzigartigkeit identifiziert. Die Kreuzigung unseres Herrn Jesus Christus ist nicht mehr ein mythologisches, sondern ein historisches Ereignis. Das ist auch der Sinn der Worte aus dem Glaubensbekenntnis: „Er wurde für uns gekreuzigt unter Pontius Pilatus“ . Der Sinn dieser Worte wird in jedem Jahr wiedererlebt, alljährlich findet gelegentlich des Heiligen Osterfestes dieses Ereignis statt. Auch das Letzte Abendmahl wird an jedem Sonntag in der Heiligen Liturgie wiederholt. Ein historisches Ereignis, eingeordnet in eine heilige Zeit, kann also auch wiederholt werden. Die christliche Dialektik der wechselseitigen Beziehung zwischen der zirkulär fließenden und der linearen Zeit, zwischen Heiligem und Profanem, ist aber weitaus komplexer als die traditionellen Hierophanien. Diese haben als gemeinsames Charakteristikum die Idee des sich wiederholenden Feiertages; hier beziehen wir uns nicht nur auf die Ereignisse in illo tempore, sondern auch auf die historischen Ereignisse, obwohl für uns, die wir heute leben, diese als nicht wiederholbar gelten.

Der Zeitgeist hat sich dem Christentum widersetzt, hat aber gleichzeitig eine Vielzahl seiner Strukturen

übernommen, u.a. seine Denkweise über die Feiertage. Gott wurde verjagt, aber – wie sich Guy Hermet in der Geschichte der Nationen und der Nationalismen in Europa ausdrückt – seine Stelle wurde von der „Nation“ belegt, als grundlegendes Konzept der Modernität [3].

An dieser Stelle muss etwas klargestellt werden. Es gibt einerseits eine ehrenwerte und objektive Entstehungsgeschichte einer Nation, anderseits aber auch eine Geschichte, die als erfunden beurteilt werden kann. Die „Erfindung der Nation“ ist ein üblicher Begriff aus der Geschichtsschreibung des Westens. Dieser Begriff wurde bei uns zurückhaltend aufgenommen, da er etwas unglücklich erläutert wurde. „Die Erfindung der Nation“ ist nichts anderes als die Suche nach der Einzigartigkeit der nationalen Geschichte zwecks Schaffung einer Reihe weltlicher Feiertage. In einem gewissen Kontext sollen dadurch die religiösen Feiertage ersetzt werden. Es war die Absicht der französischen Revolution, die traditionellen Feiertage durch Nationalfeiertage zu ersetzen. Die Parade des 14. Juli wird für die Franzosen nicht zur einfachen Gedenkfeier der Ereignisse aus dem Jahre 1789. In der Logik dieses Feiertages ist der 14. Juli 1789 die Vorwegnahme des 14. Juli des kommenden Jahres, wie auch die Kreuzigung Jesu die Antizipation der Wiederholung dieser Geste an jedem Osterfest darstellt. Ein Nationalfeiertag ehrt ein großartiges Ereignis aus der Vergangenheit einer Nation und erhebt dieses zu der „n“-ten Potenz. Der

Zeitpunkt des 14. Juli wird durch säkulare Riten, wie Blumenschmuck und Militärparaden, in das Feiertags - Programm eines jeden Jahres eingeordnet. Dabei wird die „heilige“ Zeit des 14. Juli 1789 „wiederholt“; das ist der Tag an dem die französische Nation eine Sternstunde ihrer Existenz erlebte. An diesem Tag identifiziert sich ein jeder Franzose mit seinen Vorfahren, er ist introvertiert, nach innen gewandt [4]. Das Ereignis wird zuerst zur Parabel, um dann zum Mythos zu gleiten. Dieses Ereignis wird nun nicht mehr aufgrund der Logik der Geschichte, sondern als Ausdruck eines Mythos erlebt. Das Ereignis erlaubt keine Kritik sondern lediglich dessen Wiederholung. Die Behauptung, diese Feiertage seien historisch wahrhaftig, ist zwar falsch, diese offenbaren aber eine symbolische und moralische Wahrhaftigkeit. Anderseits, die politische Führung hat oft, aufgrund ihrer eigenen Interessen, den Feiertagskalender willkürlich geändert.

Die moderne rumänische Obrigkeit befolgte ebenfalls die europäische Handlungsweise und übernahm diese Logik der Nationalfeiertage. Zur Zeit des Fürsten Cuza wurde der 24. Januar der wichtigste Tag in der Geschichte des Volkes, die „Sternstunde“, als die zwei kleinen Donau-Fürstentümer, entgegen dem Willen der Großmächte, die Grundlage eines modernen Rumäniens schufen. Später wurde der 10. Mai der Nationalfeiertag Rumäniens, der Tag an dem im Jahre 1866 der Fürst Carol von Hohenzollern den Thron Rumäniens bestieg.

Die herrschende Dynastie stand im Mittelpunkt einer vielschichtigen Ideologie. Der Monarch war der Fürst, später der König der Rumänen, seine Person verkörperte die ganze rumänische Nation, die damals noch durch territoriale Grenzen getrennt war. Die rumänische politische Elite der damaligen Zeit knüpft diese Begebenheit auch an andere große Ereignisse der Geschichte des Volkes, wie etwa die Unabhängigkeitserklärung aus dem Jahre 1877 oder die Krönung von Carol I. zum König, am 10. Mai 1881. Das obskure, der osmanischen Hohen Pforte tributpflichtige Fürstentum wurde unter dem Zepter der Dynastie Hohenzollern das unabhängige, den anderen europäischen Ländern gleichgestellte Königreich Rumänien. Demzufolge wurde der 10. Mai der Tag der Erinnerung an diese außerordentlichen Ereignisse [5].

Auch nach der Vollendung der Großen Vereinigung blieb der 10. Mai ein Nationalfeiertag, die Dynastie markierte eine neue Etappe des Wachstums der Nation, die nun innerhalb derselben Grenzen vereint war. Der 27. März, der 28. November und letztendlich der 1. Dezember waren Etappen dieses großartigen, im Jahre 1866 begonnenen Vorhabens.

Gleichzeitig mit der Machtergreifung des kommunistischen Regimes in Rumänien wurde der 10. Mai aus dem Feiertagszyklus entfernt, da dieser Tag untrennbar mit der, am 30. Dezember 1947 vom Thron verjagten, Dynastie verknüpft war. Der neue große Nationalfei-

ertag Rumäniens wurde der Gedächtnistag des 23. August 1944, der als erster Schritt Rumäniens zur „Volksdemokratie“ und der Beginn der Zusammenarbeit mit dem „großen Nachbarn aus dem Osten“ erklärt wurde [6]. Sogar die offizielle Unabhängigkeitserklärung Rumäniens wurde in den Geschichtsbüchern vom 10. Mai auf den 9. Mai 1877 „verlegt“.

In den Jahren des nationalen Kommunismus wurde dann später, unter der Ceausescu – Propaganda, fast der ganze, traditionelle Kalender der Nationalfeiertage wieder eingeführt, mit einem besonderen Augenmerk auf den 24. Januar und den 1. Dezember. In der Zeit zwischen den Weltkriegen betrachtete man den 1. Dezember als entscheidendes Ereignis, der den Aufbau der nationalen Einheit markierte. Die Vereinigung mit Bessarabien und mit der Bukowina konnte in der kommunistischen Ära aus „Rücksichtnahme“ gegenüber dem „größeren Bruder“, nicht erwähnt werden. Auf den 1. Dezember übertrug man auch die Bedeutung der anderen Tage, die Propagandisten sorgten dafür dass die Große Vereinigung auf die Vereinigung Transsylvaniens mit Rumänien beschränkt wurde. Die „Causa Transsylvaniens“ war in den 80er Jahren des vorigen Jahrhunderts ein Grund für hitzige Auseinandersetzungen mit Ungarn. Seitens der Vertreter der Auswanderer wurde in Washington systematisch das Problem der Lage der ungarischen Minderheit aus Rumänien angesprochen. Im Laufe der Zeit wurde der 26. Januar

der feierlichste Gedenktag Rumäniens, der Geburtstag des „geliebten Führers“, der sich als Verkörperung der Nation betrachtete [7;8]. Demzufolge gerieten auch die anderen wichtigen Tage in Vergessenheit.

Anderseits hatte die systematische Propaganda der vorhergehenden Jahre abartige Auswirkungen auf das Regime. Der 24. Januar, der 1. Dezember und sogar der 23. August wurden als Triumph des Willens und der nationalen Einheit inszeniert. Die kommunistischen Agitatoren verleugneten die Rolle der elitären Persönlichkeiten, besonders der königlichen Dynastie, und hoben die historische Rolle des „souveränen Volkes“, hervor. Dieses sei der tatsächliche Antrieb aller Erneuerungen. In diesem Sinne zwang die Bukarester Bevölkerung am 24.Januar die Wahlversammlung, den gewählten Fürsten der Moldau, Al. I. Cuza, auch als Fürst der Walachei auszurufen. Die Bedeutung des 1. Dezember basiert ausdrücklich auf der Großen Nationalversammlung von Alba Iulia; der 23. August steht für den Anfang des „nationalen, antifaschistischen und anti-imperialistischen Aufstands“, der angeblich Rumäniens Erneuerung einleitete, ohne auch nur ein Wort über den sowjetischen Beitrag zum Aufbau des Kommunismus zu verlieren. Die Grundidee des ganzen Propaganda Systems war also: das Volk wusste immer was besser ist und wurde aktiv, auch gegen die zeitweiligen Herrscher, um die Dinge in die richtigen Bahnen zu leiten.

Die Propagandisten des Regimes hatten wahrscheinlich nicht an die Auswirkungen dieser Vision gedacht. Im Dezember 1989 erhoben sich die übermüdeten Rumänen gegen den „beliebtesten Sohn des Vaterlandes, den größten Held unter den Helden“- Genosse Nicolae Ceausescu. Abgesehen von möglichen Verschwörungen, Staatstreichen usw., interessiert uns der einfache Mensch aus dem Volke, der mit der Überzeugung auf die Straße ging, an einer Revolution teilzunehmen, den Diktator zu beseitigen, da dieser den Willen der Nation nicht mehr verkörperte, oder noch nie repräsentiert hatte. Auf symbolischer Ebene konkretisierten sich damals die Gefühle der Menschen durch drei großartige Gesten: die Annahme des Liedes „Wach auf, Rumäne“ als Nationalhymne, die Ausrufung des 1. Dezember zum Nationalfeiertag und letztendlich eine dritte, etwas weniger wahrgenommene Geste: das Entfernen der ersten beiden Worte der berühmt-berüchtigten Losungen „Die Partei, Ceausescu, Rumänien“, die alle Städte und Fabriken überschwemmt hatten. Man bewahrte also lediglich das wesentliche: „RUMÄNIEN“.

Und wie es immer bei folgenschweren Ereignissen vorkommt, waren diese Entscheidungen vom Instinkt geleitet. Dieses Gespür macht keine Fehler, es erlaubt das Überleben einer Gemeinschaft. Ich wurde zur Zeit des kommunistischen Regimes geboren und verbrachte in dieser Zeit meine Kindheit und teilweise meine Jugendzeit. Ich „kannte“ die Unzulänglichkeiten

der rumänischen Gesellschaft der damaligen Zeit, ohne dass mich jemand im Besonderen darüber aufgeklärt hätte. Alle meine Schulkollegen aus dem Lyzeum fühlten ebenso, es wurde für uns immer schwerer uns der allgegenwärtigen Lüge anzuschließen und diese zu erdulden. Die Rumänen sind aber „erwacht“, sie haben die wirklichen, die hauptsächlichen Dinge gewählt: die Bürger sind der Ursprung der Legitimität einer jeden Regierung, gemeinsam können die Menschen Großes vollbringen und das Einzige das wirklich zählt ist Rumänien.

Die Rumänen leiden im Allgemeinen an Komplexen, sie sind durch die Geschichte gebeugt und meistens mit einem „robusten“ Skeptizismus ausgestattet. Doch wenn für sie „ der Wasserzulauf des Mühlrades anschwillt“ spüren die Rumänen dass sie den Lauf der Geschichte beeinflussen können. Und das konnten wir nun schon einige male tun. Wie kann es für uns möglich sein, die Essenz dieser Ereignisse an einem Nationalfeiertag zu erleben? Der 23. August war falsch, der 24. Januar war im Vergleich zum 1. Dezember 1918 zu unbedeutend, da sich in diesem Jahre alle Rumänen endlich „unter einem Dach versammeln konnten“.

Die reale Geschichte der Vereinigung ist aber viel komplizierter. Auch die Konjunktur spielte eine gewisse Rolle, die Rumänen hatten Meinungsverschiedenheiten, es gab damals auch unterschiedliche Auffassungen über die Zukunft der Rumänen. Die Große

Vereinigung war nicht selbstverständlich. Am Ende triumphierte aber die Idee der Einheit. Es sei bemerkt dass der 1. Dezember den Prozess der Vereinigung nicht synthetisiert und nicht abschließt. (In diesem Sinne ist die Idee anerkennenswert dass die Feierlichkeiten zur Großen Vereinigung am 1. Dezember 2018 noch nicht abgeschlossen werden). All das ist aber von wenig Interesse für die „gewöhnlichen“ Rumänen, in deren Gedächtnis sich die symbolhafte Idee eingeprägt hat: Zehntausende , an einem kalten Wintertag, am 1. Dezember, in Alba Iulia versammelte Rumänen „vereint im Denken und Empfinden“ brachten ihren Willen zum Ausdruck. Und dieser Wille ging letztendlich in Erfüllung.

Zusammenfassend können wir sagen dass die Rumänen sich in jedem Jahr am 1. Dezember versammeln, um sich dessen bewusst zu werden, was anderswo folgendermaßen ausgesprochen wird: „Yes, We Can!“

Bibliographie

1. Mircea Eliade, Sacrul și profanul, Editura Humanitas, București, 1992, p. 64–106 (Das Heilige und das Profane: Vom Wesen des Religiösen, Insel Verlag, 1998).
2. Gilles Deleuze, Diferență și repetiție, Editura Babel, București, 1995 (Différence et Répétition, PUF, 1968).
3. Guy Hermet, Istoria națiunilor și a naționalismului în Europa, Institutul European, Iași, 1998 (Histoire des nations et du nationalisme en Europe, Seuil, 1996).
4. Hugh Gough, France and the Memory of Revolution, „History of European Ideas”, vol. 15, No. 4–6, pp.811–816, 1992.

5. Tudor Vişan Miu, 10 mai în istoria românilor, zi de sărbătoare naţională, 5.09.2016, https://monarhiasalveazaromania.wordpress.com/2016/09/05/10-mai-in-istoria-romanilor-zi-de-sarbatoare-nationala/, Internet.
6. România, între primul şi ultimul 23 august. Vreme de 45 de ani, propaganda comunistă a scris şi a rescris istoria, 18.08.2014, https://www.digi24.ro/special/campanii-digi24/1989-anul-care-a-schimbat-lumea/romania-intre-primul-si-ultimul-23-august-vreme-de-45-de-ani-propaganda-comunista-a-scris-si-a-rescris-istoria-282253, Internet.
7. Anneli Ute Gabanyi, Cultul lui Ceauşescu, Editura Polirom, Iaşi, 2003.
8. Manuela Marin, Între prezent şi trecut: cultul personalităţii lui Nicolae Ceauşescu şi opinia publică românească, Editura Mega, Cluj Napoca, 2014.

DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189345

Cristina Preutu
Lecturer PhD, Faculty of History
"Alexandru Ioan Cuza" University of Iași, Romania
(Romania, Iași)
preutucristina@yahoo.com

EDUCATION AND PROPAGANDA IN ROMANIAN COMEDY SKETCHES. A CASE STUDY: TOMA CARAGIU

Abstract

The media fulfil several functions in every political regime: information, education and the shaping of attitudes and perceptions. Television was perceived by the Romanian political regime as a means of educating the masses in the socialist spirit, as a form of socialization. In other words, the main objectives of the Romanian television concerned mainly the educational domain and not necessarily economic gains.

Having this as a starting point, the article offers several keys for understanding TV humour in the communist period by analysing Toma Caragiu's TV comedy sketches. We aim to identify examples of desirable and undesirable behaviour set from the top by the party ideologists. Portrayals of social and economic problems in this humorous form generated two phenomena: a feeling of social cohesion and a collective stress relief. Among the main sources for this study are documents from the Archive of the Romanian Television and the National Central Historical Archives.

Key words: *TV comedy sketches, Romanian Television, communism, Toma Caragiu, socialization.*

Taking into account that the media fulfil multiple functions in a political regime (information, education, shaping perceptions and attitudes), I highlight the fact that, depending on the regime, some functions dominate the others. Humour and satire were accepted by the communist regime as a form of political education.

Moreover, if we consider the background of totalitarian regimes, satire gained popularity in the Soviet Union of the 1920s, being adopted as a journalistic style by the Soviet propaganda and seen as a means of ridiculing political or social opponents. In 1988 Véronique Jobert pointed out in her doctoral thesis the importance of satire as a source of identifying the problems of the Soviet society, its first function being to point out, criticise and denounce problems (Jobert, 1988: 892). Therefore, from Jobert's perspective, satire had above all a function of information.

In this article I will focus on the role of satire in television. Television represents a part of media culture, of popular culture, that has a specific discourse[1]. But in a communist state was the media culture autonomous or was it appropriated by the rhetoric of the political power? Even in the everyday language, as well as in social sciences, the terms "conviction", "propaganda" and "rhetoric" are interconnected. Television as a means of communication has the role of influencing and shaping opinions. Beyond the existence of a certain linguistic structure, it uses body language, images, symbols, hints and suggestions in order to manipulate messages and to arouse emotions. All these aspects are traits of

[1] For a methodological analysis of television in the socialist states, see Sabina Mihelj *Understanding Socialist Television. Concepts, objects, methods*, in „VIEW", volume 3, no. 5/2014; Dana Mustata, „Television in the Age of (Post)Communism" in Imre A., Havens T., Lustyik K. (eds) „Popular Television in Central and Eastern Europe: Entertaining a New Europe", Routledge, 2012.

media culture, regardless of the political regime they develop in.

My intention is to create an institutional framework for the tools developed and used by the Romanian Television in order to communicate with a diverse viewership. Considering that, this article offers several keys of understanding Romanian TV humour in the communist era. I propose a cultural perspective and this methodological approach is part of the study of representations, useful especially for understanding the relationship between power and various structures of the society. I believe that an analysis of humour, presented in various television concepts, has fulfilled several social functions, which we will analyse below, and can complement the image of the relationship between the state and the society of that period. In order to exemplify the socialization function of Romanian comedy, we will present, in a second part of the article a case study of Toma Caragiu's[2] TV comedy sketches.

Christine Evans mentioned in her article, "*The Soviet Way of Life" as a Way of Feeling,* the role that the Soviet Television had in the 1970s: to awaken emotions, to persuade the viewership of the superiority of

[2] Toma Caragiu was born on August 21 1925 in a family of Aromanians living in Greece. In 1928, his family moved to Romania, to a village in Dobrudja. His teachers noticed his talent in acting. Toma graduated high-school in Silistra; in 1940 his family moved to Ploiesti. In 1945 his career path started at the Bucharest Academy of Music and Drama. Petre Bokor described him as being "totally absorbed during the show by his role, by the character he played", and "every distraction, every element beyond the world he lived in caused him to become disconnected and lose his temper" (Bokor: 1996, 67).

the Soviet lifestyle. In her view, television combined central control with a domestic setting, which offered an ideal pattern for connecting the power with the individual, developing private emotions related to the public message and bringing the public message into the personal space. This symbiosis is reflected by letters sent by TV viewers (Evans: 2015, 545). Evans' article mentions two other works – by Heather Gumbert and Paulina Bren – that conclude that the "socialist way of life" offered the socialist countries a way of redefining competition with the Western states. From this point of view, encouraging the development of the "socialist way of life" demonstrated the recognition of the fact that it takes an emotional power as strong as religion to replace the latter, suggesting that the Soviet culture of the Cold War shared many traits with the reactions of Western Europe concerning capitalist modernity and the "americanization" of western culture (Evans: 2015, 548).

That was an interesting analysis of the manner in which the socialist television aimed to create an alternative to what the western television could offer, with a higher degree of autonomy and decision-making transparency. Upon closer inspection, an analysis of Romanian TV programmes points out certain nuances of the television's purpose at that particular moment. We may talk about the promotion of a socialist lifestyle, which was nevertheless close to the capitalist one. In the case

of entertainment programmes, they had a rather educational role, in an attempt to correct certain social and economic "deficiencies". One idea was to embrace the forms of western modernity and to get rid of certain forms of traditional practices (that could have hindered the development of socialism).

We must mention that in the case of the Romanian communist regime, especially after 1965, when the political leadership developed similarly to a paternalistic model[3], television was perceived by the political power as a means of education in the socialist spirit. Television was not seen from the perspective of cultural marketing and economic gain, although its launch on the international market attracted a series of elements specific to the capitalist economy. However, its main duties concerned the area of education[4]. In his book pub-

---

[3] For the 1960s-1970s in Romania it is difficult to give a simple definition, due to the fact that the official rhetoric, as well as its political and social practices, were changing. Numerous factors contributed to this change: the intention of the political regime to distance itself from Moscow, aiming to obtain economic independence; the need to reconcile with the civil society in order to attract its support; and the cultural and economic opening towards the West. Regarding the cultural area, the recognition of national heroes, the importance of national history and traditional practices had a positive response among the population. Even though the discourse was packaged in a Marxist vocabulary, the society responded in a favourable manner to a type of speech to which people were accustomed since the interwar period. The image of the so-called “kind and wise ruler” was specific to Nicolae Ceaușescu in that same period.

[4] During a meeting of the members of the Union of Writers with Nicolae Ceaușescu, on August 4, 1971, the communist leader stated in an ironic tone: “Some had the idea of importing the worst American movies for our market, along with other things. Because it costs less and we make more money. Basically turning the activity of socialist education into commerce. And then, since we bring in bad American [cultural products], then why shouldn't we make our own, even worse than theirs?” (Central National Historical Archive file no. 14/1971, l . 13).

lished in 1964, Pavel Câmpeanu stated the following: "by helping people to understand their times and get to know themselves more profoundly, art offers, along with the appreciation of practical phenomena, certain psychological or moral and behaviour patterns as well. Its cognitive function is linked to the educational one" (Câmpeanu, 1964: 210). In a poll made in 1969 by the Bureau of Radiotelevision Audience Survey, it was mentioned that the "tendency of excessive TV viewing is inversely proportional with the number of years of TV subscription" (Audience Survey in the Archive of the Romanian Television, 1969, file no. 2, from catalogue no. 339, box no. 1173, 2, non-inventory) and that "excessive TV viewing is practiced especially by intellectuals" (*Ibidem*).

The Bureau of Audience Surveys was established in order to study the impact of television on the population. Pavel Câmpeanu, head of this Bureau, published some results in *Revista de Filozofie* (*Philosophy Journal*). In a study published in 1969, he noted: "modern communicational technologies create a new functional division: a minority of specialised transmitters for a majority of receivers. This one-sidedness could be a great opportunity for developing a psychology of passivity, a problem that represents a cause for concern and a subject of study for many specialists" (Câmpeanu: 1969, 718). As a result, the educational dimension of television and art in general was important for the po-

litical leadership. In this regard, the Ministry of Education, in collaboration with the Romanian Radiotelevision and the Institute of Pedagogical and Psychological Research, published information materials dedicated to education institutions in order to facilitate the use of films in schools. Such materials included lists of films of 10 to 30 minutes in length, on various subjects that were broadcast by the Romanian Television, mentioning the date and hour when they would be broadcast, a synopsis of each film and explanations regarding their importance as a complement to the learning process[5].

Consumerism was practiced in the socialist society as well, becoming one of the factors in the modernization of society[6]. Comfort and modernity were assimilated by society especially as a result of the opening toward the West. The ideological elements were linked to those of modernization even in public spaces[7]. The TV

---

[5] For example, the high-school curriculum for the year 1975-1976 included titles of programmes and historical films like „Strămoșii noștri" [Our forefathers], „Formarea poporului român" [The Genesis of the Romanian People], „Războiul de independență" [The War of Independence], „Insurecția națională antifascistă armată din August 1944" [National Antifascist Military Insurrection of August 1944] (*** 1975, 3). Music classes had similar curricula:„Despre dansurile preclasice" [About pre-classical dance], „Montaj selectiv din creația lui Haydn" [A selection of Haydn's works] ; „Balada" [Ballade] ; „Instrumente populare românești" [Romanian folk instruments] ; „Montaj selectiv din creația lui Brahms" [A selection of Brahms' works]; „Muzica electronică" [Electronic Music] (*** 1975, 3).

[6] Susan Reid defined this phenomenon at the end of the '50s as "Khrushchev Modern" – the beginning of a period when consumerism was encouraged, along with a diversification of goods and modernization of private spaces (Reid: 2006, 232).

[7] After a visit made by the lecturers of the Central Committee of the Romanian Communist Party to France in 1967, some improvements of the activity of city halls (municipal cultural centres) were proposed: setting up bars that would serve coffee, refreshments, sweets, with spaces in which to read journals, newspapers, magazines and discuss them (Preutu: 2017, 97).

set became one of the objects that reflected this modernization. In 1965 there were 500 862 TV subscriptions, with a proportion of 86.2% in the urban environment (the rest being in the rural environment), while in 1970 the number of TV subscriptions grew to 1 483 832, and the gap between cities and villages diminished (74.7% in the cities and the rest in the villages) (Archive of the Romanian Television 1971, file no. 3, catalogue no. 339, box no. 1173, non-inventory).

The cultural opening of Romania starting with the 1960s and the development of television resulted in the development of an "empathy" and the development of "Western" artistic forms. Therefore, modernism and postmodernism influenced the development of cultural forms in socialist Romania. Boris Groys mentioned the postmodern aesthetic sensibility as rejecting uniformity, minimalism or monotony, in an attempt to bring artistic variations that would create artistic diversity (Groys: 2008, 150). Although we cannot label the art of the communist era as modern or postmodern, we may nevertheless say that an influence was felt since the reconnection with the Western culture. These influences developed into natural and consistent forms of art in Romania.

Considering these directions and nuances of the development of culture in socialist Romania, we anticipate the complex role that TV humour played within it. In 1970, the sociologist Melvin DeFleur formulated the

theory of cultural norms, explaining that the media created the impression that common cultural norms were structured and defined in specific ways. Thus, mass media influence behaviour, given that cultural norms are general rules understood and followed by all the members of a group, present in a vast number of daily activities and rituals. DeFleur promote the idea that the media is a source for projecting social models by promoting certain norms, roles, hierarchies and sanctions that belong to every type of group known in social life (DeFleur: 1999, 225). People may learn their desirable behavioural roles from these sources, depending on the social domain (teaching, social services etc.), by observing patterns of social honour and dishonour. This is television's function of socialization in a broad sense.

In order to exemplify this socialization function of Romanian comedy, we present a short case study of Toma Caragiu's[8] TV comedy sketches. We chose eight sketches from his vast filmography: *Șopârlița liberă/ The Free Lizard [Radio Free Europe] (1969)*[9], *N-am găsit altă rimă/ I Couldn't Find Another Rhyme*

---

[8] Toma Caragiu was born on August 21 1925, in a family of Aromanians living in Greece. In 1928, his family moved to Romania, to a village in Dobrudja. He teachers noticed his talent in acting. Toma graduated high-school in Silistra; in 1940 his family moved to Ploiesti. In 1945 his career path started at the Bucharest Academy of Music and Drama. Petre Bokor described him as being "totally absorbed during the show by his role, by the character he played", and "every distraction, every element beyond the world he lived in caused him to become disconnected and lose his temper" (Bokor: 1996, 67).

[9] TVR Archive published on Feb. 28, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=f8y-7w8SHoc4).

(1973)[10], *Snobul/ The Snob (1969)*[11], *Icoane pe sticlă/ Icons on Glass (1975)*[12], *Moș Gerilă, Moș Gerilă/ Dear Santa (1972)*[13], *Filmul publicitar/ Advertising Film (1973)*[14], *O, brad frumos/ Oh, Christmas Tree*[15], *Petrecerea continuă/ The Party Goes On (1976)*[16].

We aim to identify a number of behaviours the regime encouraged or tried to combat. The portrayal of certain of social and economic problems in this humoristic form generated two phenomena: a feeling of social cohesion and a feeling of collective stress relief.

A classic sketch that showed the role of satire is *N-am găsit altă rimă/ I Couldn't Find Another Rhyme (1973)*, which focuses on a satire published by a young worker ("Mateiaș", played by Mircea Diaconu), which is in fact a denouncement of the abuse of power perpetrated by the manager of the factory (Toma Caragiu): "Satire is a weapon! And you shoot with it!" It is suggestive that such sketches were broadcast on New Year's Eve and only a few of them were re-broadcast during other

---

[10] TVR Archive published on Aug. 10, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=TYQMN0aHwgs).
[11] TVR Archive published on Jan. 2, 2014 (https://www.youtube.com/watch?v=cksaKPMDmEE).
[12] TVR Archive published on Jan. 2, 2014 (https://www.youtube.com/watch?v=Y-Yz-jz9Nc).
[13] TVR Archive published on Feb. 25, 2015 (https://www.youtube.com/watch?v=6BCA7Vh-Glo).
[14] TVR Archive published on Jun. 19, 2014 (https://www.youtube.com/watch?v=SxSasW2FWiI).
[15] TVR Archive published on Dec. 19, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=y7M1rXOefGQ).
[16] TVR Archive published on Jan.1, 2016 (https://www.youtube.com/watch?v=GcbYcL5w_oE).

times of the year. Dan Mihăescu noted in his memoirs that around New Year's Eve, about the time when the Central Committee secretary of propaganda was due to visit in order to sign off on the broadcast, "the head of our institution would hesitate between running away and having himself admitted into a hospital" (Mihăescu: 2003, 12). It is obviously an exaggerated remark, but it defines the state of confusion at the level of the management of the television station, which, although aligned with the cultural opening direction that the regime was promoting at that time, was still cautious, because the regime's direction could change unexpectedly.

The clandestine reception of Western radio, especially radio *Free Europe,* was a topic approached in the sketch *The Free Lizard* (1969)[17]. The text suggested that the regime knew that this radio station was listened to at home, in private, and represented both a source of information and misinformation. It was mentioned the fact that Romanian goods were not as great when compared to Western ones. It is interesting to notice the classification to such leaks of information: from the bottom up (from the society to the political power, which go unobserved, representing no danger for

[17] Dan Mihăilescu noted in his memoirs that shooting that sketch was done at night, with few crew members. Sion Bujor agreed to have the sketch broadcast on New Year's Eve in 1975 (after censoring two lines despite having laughed when he heard them), the topic being the practice of denouncing neighbours to the authorities in relation to any suspicious activity (Constantinescu: 2012, 132).

the regime) and from the top down (which are not described any further, as Caragiu pauses and ends the sketch, suggesting that controlled leaks of information from above induced certain states of mind in society). His last line may be considered an urge to express personal opinions if not a challenge: “If you have something to say in life, say it openly, with courage!”

In a linguistic analysis of TV sketches, Mihaela-Viorica Constantinescu examined the dual language which characterized them. Apart from the textually predetermined humour, the author supports the idea of a superposition of register, such as the informal register of season's greetings and the scientific one, with hints at contemporary aspects and suggesting the slang meaning of some of the terms (Constantinescu: 2012, 154).

The irony of wooden language is evident in the sketch *The Party Goes On* in which Caragiu describes the stages of a party in the shape of a report. This seeming assumption of an official narration has the role of revealing the negative facets of this type of discourse: its impersonality and neutrality sparks laughter when used to describe a party. This bureaucratized language was also used when someone wished to set a barrier between themselves and others in order to protect his private life. Such a disparagement of the wooden language is a micro-strategy used in parody (Constantinescu: 2012, 155).

The tone is yet another element that unmasks the

appearance of assumption. This duality – the subject and the means of expression (as tone and vocabulary) stirred laughter and constituted the centre of the transmitted message. In a similar key we may interpret the monologue *The Snob*, in which the character misuses a number of elevated words. It is not a case of wooden language, but instead a criticism regarding the inadequate use of language, without knowing the correct meaning of terms and linguistic contexts. It is also a criticism concerning one's superior attitude and ignorance. These may be considered forms of educating the masses, drawing attention to certain undesirable behaviours in the civic sphere.

The activity of the Securitate (the secret police) is alluded in the sketch *Icons on Glass* (with Octavian Cotescu), in which the entire action is built around the idea of using a coded language so that whoever might overhear the conversation could not understand what was being discussed. The entire discussion takes place over the phone, therefore the very idea of secrecy seems futile, as the Securitate was listening to virtually everything. The coded language was necessary in the sketch in order to discuss a taboo topic in society – the Church. The relationship of the regime with the Church was interesting; there was scientific-atheist propaganda transmitted through a discourse of promoting technical knowledge rather than through an anti-religious discourse. After 1965 the Church stopped being perceived

as an enemy, as the regime was not pursuing the creation of an atheist man; moreover, Nicolae Ceaușescu stated that he preferred a man who attended church and caused no trouble in society over a man who did not go to church but produced problems in society (Central National Historical Archive 1970, file no 16/1970, 59). Nevertheless, the abovementioned sketch deliberately avoids words like *church* and *priest*, and lay definitions are given for terms such as *icon* ("framed pictures that are hung on the eastern wall" as per the Eastern Christian custom of displaying religious icons in the home). The sketch has an open ending: the perpetrator asks the Securitate agent to forgive his subversive intention, but it does not show the agent's reaction. The technique of Securitate stakeouts is also alluded here. Toma Caragiu's character says: "Listen to my every word, I'm running out of money", Octavian Cotescu replies, "Why should I? Only the police do that".

Phone surveillance is also alluded to in the sketch *I Couldn't Find Another Rhyme*, when a factory manager searches for anything out of the ordinary around his phone before reading in the fable written by "Mateiaş" that the production output data had been inflated in official documents. This would become a general practice in the 1980s in many companies. The managers would exaggerate the results in order to avoid sanctions for not making the quota or in order to hide company problems. In the 1980s, this was a common practice

which generated and developed a phenomenon of lies and falsehoods circulating also from the bottom up, ultimately weakening the regime.

Another classic method used by Securitate agents unveiled in the sketches was the provocation of taboo discussions in order to find people with negative attitudes towards the regime. Body language plays a great role in these sketches, as it underlines the thought, the emotion that cannot be expressed in words. Thus, in the *The Party Goes On*, Caragiu states: "during the 480 minutes of the party, jokes may be told (pause); jokes may be told by a group of employees carefully selected for this purpose". Dan Mihăescu talked about Toma Caragiu in his memoirs: “He would arrive on set with the text in his exceptionally intelligent mind, as if placed on shelves, nuanced with misleading comas, insinuating pauses, surprising pauses, subtle nuances not known even to authors, highlighted dramatically with a movement of eyebrows, with an eloquent look, with the amazing dosage of words. And then he required complete silence, professionalism, respect for the work of an actor” (Mihăescu: 1998, 72).

The problems of daily life were mentioned in many sketches as well: the lack of Christmas trees in the markets, poor quality goods, the lack of meat in shops, and other similar issues. A very short story told by the character “Mos Gerila” (the ideologically-approved version of Santa Claus) said the following: “there was once a

pig who also had the flesh on its bones”. The monologue *Telecinemateca* ["Telecinemateca" was the name of a weekly programme that included high-quality feature films, usually preceded by a commentary delivered by a film critic], broadcast in 1973, is famous in its denunciation of the lack of whipped cream, necessary on the set in order to illustrate an incursion into the world of silent-era movies featuring plenty of scenes with cream pie fights. Whipped cream was however impossible to find in communist Romania on New Year’s Eve.

The importance of special "connections" is pointed out in another sketch, *The Match of the Century*, in which the referee, despite declaring his impartiality, is helping his niece get a higher score. In the end, both characters deliver the mandatory self-critical speech. The sketch *Moș Gerilă* also makes references to this practice. The actor who has obtained the role of Santa says that his choice was made "based on bottom-up proposals that came from top down". The issue underlined here was the importance of the hierarchy of power.

It is interesting to see the impact of all the messages broadcast on Romania Television. One of the main concerns of those who studied television and its impact on society was that television became a mediator that needed adequate forms of expression. Such studies were also made in Western states at that time. Empirical and professional studies carried out in France in the 1970s concluded, however, that the pedagogical role

of television was a failure, due to the diverse cultural background of the viewers and the need to vulgarize the message to make it accessible to a wider audience (Veyrat-Masson: 2000, 338). In a study regarding television and sociology, Pavel Câmpeanu stressed that "in front of the microphone and camera political men can't ignore the fact that the contact with the citizen is made in the latter's home, within his daily life" and therefore "it is necessary to establish a distinction between the microphone and tribune: the public message is the object of an intimate communication". Câmpeanu pleaded for finding "suitable formulas, alterations in political rhetoric", mentioning the tendency of replacing the solemn discourse with friendly dialogues (Câmpeanu: 1967, 362).

Taking into account the reception of TV humour, we mention a letter written in 1971 by workers from Câmpina, who considered that the "Sunday TV programming should be entertaining. Humour, music and amusing films should have priority, along with sports. The more serious broadcasts and sad movies, undoubtedly necessary, should be scheduled during week days" (Archive TVR, file no. 1 III 44, box no. 1176, vol. 1, non-inventory). In a synthesis of the letters for the period 16–31 March 1974 we find a frequent complaint that some broadcasts lacked humour (Archive TVR, file no. 12, box no. 1176, non-inventory). Entertainment was among the favourite categories, as surveys reveal –

on the 2nd, 3rd and 4th places after feature films, folk or contemporary music. The same surveys point out that people who had a TV set for less than a year considered the main function of television to be entertainment and relaxation. One of the motivations for buying a TV set was to spend leisure time in a pleasurable manner (TVR Archive, III 50 no. 4, non-inventory).

At a meeting of the Ideological Commission in 1969, Ion Popescu-Gopo [acclaimed film-maker and cartoonist] discussed the issue of the commercial film that became appreciated by the public; in that context, he wondered about the necessity to produce profitable Romanian movies. Ion Gheorghe Maurer [then Prime-Minister of Romania] answered that "movies are made to bring money and they must be profitable even if they have an educational role" (Popescu: 2011, 117–120).

The impossibility of controlling individual reactions and of influencing the selection of TV broadcastings was noticed by the bureau of surveys. In August 1971 there was a survey with directors of county cabinets of the party in order to establish whether television may be seen as a means of propaganda. Concerning the limits of television from this point of view, it was mentioned that the audience was too diverse, a fact that complicated the search for a proper language: "it [the audience] cannot be activated and its reaction remains uncontrollable, which does not allow the adaptation on

the go of the presentation to the pulse of the audience, increasing the danger of artificiality" (TVR Archive, file no. 3, box no. 1173, non-inventory). However, the process of socialization of television led to its development as an entertainment technology and as a means of socialist education.

In this respect, it can be said that TV humour played an important role in the education and socialization of the individual. Romania's cultural opening towards Western countries and the mutual exchange of cultural products, as well as the concepts and perspectives on the social functions of some programs, was reflected in the TV programs broadcast in Romania, but also in the way of thinking about the functions of the television and the role that it should have had in society. The sociological studies that Pavel Câmpeanu made at the time, and the establishment of the Bureau of Audience Surveys of the Romanian Radiotelevision point out this concern of the management of the institution, but also of the political leadership, to improve the quality of the programs, to develop the commercial dimension of the television, but and to have some control over its impact on people's lives. Here we notice the oscillation between the consumerist dimension and the educational function of television. In the case of TV humour, the situation became more complex, as it was a form of information that was more difficult to control. Beyond the information expressed verbally, we still have the

symbolic power of gestures, facial expressions, and in the case of Toma Caragiu's sketches, the talent of the actor has made a decisive contribution to the way the information was transmitted. From a cultural perspective, we can analyse the positive and negative social patterns presented in these sketches, but we could also observe a number of social and economic aspects of the society of those times that were revealed in a humorous note, made thus more palatable for the regime and the society.

Sources

1. 1975, *Emisiunile de radiofonotecă școlară transmise în perioada 2 octombrie 1975–30 septembrie 1976. Muzica-ciclul gimnazial și liceu [Broadcastings of school radio-audio broadcast October 2, 1975–September 30, 1076]*, București, 1975.
2. ANIC 16/1970 – Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR, Secția Cancelarie, Dosar nr. 16/1970 [National Central Historical Archives, fund CC of PCR, Department of Chancellery, file no. 16/1970].
3. ANIC 14/1971 – Arhivele Naționale Istorice Centrale, fond CC al PCR, Secția Propagandă și Agitație, dosar nr. 14/1971 [National Central Historical Archives, fund CC of PCR, Department of Agitation and Propaganda, file no. 14/1971].
4. ATR 1966–96 – Arhiva Televiziunii Române, fond *Radioteleviziunea română. Direcția de Studii, Documentare, Sondare a Opiniei Publice și Publicității Oficiul de Studii și Sondaje*, dosar nr. 2/1966–1996, cutia nr. 1173, arhivă neinventariată [Archives of Romanian Television, fund Romanian Radio Broadcasting. Directorate of Studies, Documentation, Public Opinion Research and Publicity Office of Studies and Surveys, file no. 2/1966–1996, non-inventory].
5. ATR 1966–96 – Arhiva Televiziunii Române, fond *Radioteleviziunea română. Direcția de Studii, Documentare, Sondare a Opiniei Publice și Publicității Oficiul de Studii și Sondaje*, dosar nr. 3/1966–1996, cutia nr. 1173, arhivă neinventariată [Archives of Romanian Television, fund Romanian Radio Broadcasting. Directorate of Studies, Documentation,

Public Opinion Research and Publicity Office of Studies and Surveys, file no. 3/1966–1996, non-inventory].
6. ATR – Arhiva Televiziunii Române, dosar nr. 12, cutia nr. 1176, vol. 1, arhivă neinventariată [Archives of Romanian Television, file no. 12, box no. 1176, vol. 1, non-inventory].
7. Bokor, 1996 – Bokor, P. *Carte despre Toma Caragiu [Book about Toma Caragiu]*, Galați, Editura Moldarom, 1996.
8. Bren, 2010 – Bren, P. *The Greengrocer and his TV: The Culture of Communism after the 1968 Prague Spring*, Cornell University Press, 2010.
9. Câmpeanu, 1964 – Câmpeanu, P. *Condiția socială a artei în socialism [Social Condition of Art in Socialism]*, București, Editura Politică, 1964.
10. Câmpeanu, 1967 – Câmpeanu, P. *Radioteleviziunea și sociologia [Radiotelevision and Sociology]*. In „Revista de filozofie", 4 1967.
11. Câmpeanu, 1969 – Câmpeanu, P. *Televiziunea și universal comunicațional [Television and the Communicational Universe]* // Revista de filozofie. 1969. No.6.
12. Constantinescu, 2012 – Constantinescu, M.–V. *Umorul politic românesc în perioada comunistă. Perspective lingvistice [Romanian Political Humour in Communist Period. Linguistical Perspectives]*, Editura Universității București, 2012.
13. Evans, 2015 – Evans, C. *"The Soviet Way of Life" as a Way of Feeling, Emotional and Influence on Soviet Central Television in the Brezhnev Era //* Cahiers du Monde Russe. 2015, no. 56.
14. DeFleur, 1999 DeFleur, M. *Teorii ale comunicării de masă [Theories of Mass Communication]*, Iași, Polirom, 1999.
15. Groys, 2008 – Groys, B. *Art Power*, Cambridge, London, MIT Press, 2008.
16. Gumbert 2014 – Gumbert, H. *Envisioning Socialism: Television and the Cold War in the German Democratic Republic*, University of Michigan Press, 2014.
17. Jobert, 1988 – Jobert, V. *La satire soviétique contemporaine. Société et idéologie (compte-rendu) // Revue des Etudes Slaves*. 1988. no. 4.
18. Mihăescu, 1998 – Mihăescu, Dan, *Eu mințeam poporul cu televizorul [I Was Telling Lies through the TV Set],* București, Editura Universal Dalsi, 1998.
19. Mihăescu, 2003 – Mihăescu, D. *Mari comici pe micul ecran [Great Comedians on the TV Screen]*, București, Editura C.N.I. Coresi, 2003.
20. Mihelj, 2014 – Mihelj, S. „*Understanding Socialist Television. Concepts, Objects, Methods"* // VIEW. 2014. No. 5.
21. Mustață, 2012 – Mustață, D. „*Television in the Age of (Post)Com-*

munism" // Imre A., Havens T., Lustyik K. (eds) *Popular Television in Central and Eastern Europe: Entertaining a New Europe*, Routledge, 2012.
22. Popescu, 2011 – Popescu, C. T. *Filmul surd în România mută. Politică și propaganda în filmul românesc de ficțiune (1912–1989) [Deaf film in Silent Romania. Politics and Propaganda in Romanian Feature Film (1912–1989]*, Iași, Editura Polirom, 2011.
23. Preutu, 2017 – Preutu, C. *Propaganda politică în România Socialistă. Practici instituționale și tehnici de comunicare [Political Propaganda in Socialist Romania. Institutional Prctices and Techniques of Communication]*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza" Iași, 2017.
24. Reid, 2006 – Reid, S. E. *Khrushchev Modern. Agency and Modernization in the Soviet Home* // Cahiers du Monde Russe. 2006. no. 47.
25. Veyrat-Masson, 2000 – Veyrat-Masson, I. *Quand la télévision explore le temps. L'Histoire au petit écran*, Edition Fayard, 2000.
26. TVR Archive published on Feb. 28, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=f8y7w8SHoc4).
27. TVR Archive published on Aug. 10, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=TYQMN0aHwgs).
28. TVR Archive published on Jan. 2, 2014 (https://www.youtbe.com/watch?v=cksaKPMDmEE).
29. TVR Archive published on Jan. 2, 2014 (https://www.youtube.com/watch?v=Y-Y-z-jz9Nc).
30. TVR Archive published on Feb. 25, 2015 (https://www.youtube.com/watch?v=6BCA7Vh-Glo).
31. TVR Archive published on Jun. 19, 2014 (https://www.youtube.com/watch?v=SxSasW2FWiI).
32. TVR Archive published on Dec. 19, 2013 (https://www.youtube.com/watch?v=y7M1rXOefGQ).
33. TVR Archive published on Jan.1, 2016 (https://www.youtube.com/watch?v=GcbYcL5w_oE

Розділ IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930 (470) «199/…»: [323.26 (=411.16) «186/1917»
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189347

Олександр Безаров
orcid.org/0000-0002-8467-0647
кандидат історичних наук, доцент,
ассистент кафедри історії Нового та новітнього часу
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
(Україна, Чернівці)
alex.bezarov@gmail.com

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО МІСЦЕ ТА РОЛЬ ЄВРЕЇВ У РЕВОЛЮЦІЙНОМУ РУСІ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Анотація

У статті розглядаються головні підходи у сучасній російській історіографії стосовно місця та ролі євреїв у революційному русі в Російській імперії. Доведено, що з-поміж сучасних російських істориків, які досліджували процеси становлення та розвитку революційного руху в Росії, лише невелика їх група звернула належну увагу на активну участь євреїв у діяльності російських революційних організацій. Серед таких дослідників слід відзначити наукові доробки О. В. Будницького, Б. М. Міронова, Ю. В. Анісіна, Ю. В. Варфоломєєва та інших, котрі були переконаними у тому, що євреї відігравали важливу, хоча й не ключову роль у розвитку революційного руху в Російській імперії.

Ключові слова: *сучасна російська історіографія, євреї, революційний рух, Російська імперія.*

Olexander Bezarov
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Modern and Contemporary History
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
(Ukraine, Chernivtsi)
alex.bezarov@gmail.com

MODERN RUSSIAN HISTORIOGRAPHY ABOUT THE PLACE AND ROLE OF THE JEWS IN REVOLUTIONARY RUSSIA IN THE RUSSIAN EMPIRE

Summary

More than a hundred years have passed since the largest continental empire in the world has fallen. The Russian Revolution of 1917, which stopped three hundred-year rule of the Romanov dynasty, ripened in the depths of the Russian revolutionary movement, the problems of the formation and development of which are of vital interest to contemporary researchers. A significant participation of the Jews in the history of the revolutionary movement in the Russian Empire is considered one of the understudied problems, although the Jews together with the Poles, Armenians and Latvians tried to break the autocratic regime at the beginning of the 20th century.

Over the past quarter of the century the representatives of contemporary Russian historiography have managed to catch up with the study of those problems of the historical past, which, in the Soviet times, were considered ideologically incorrect themes in the development of the Soviet historical science. The main idea of the article is to determine the priority directions and the most urgent problems in contemporary Russian historiography of the participation of the Jews in the revolutionary movement in the Russian Empire, on the basis of a critical analysis of the results of the latest research of the Russian historians.

The notion of "revolutionary movement in the Russian Empire" is understood by the author as the development of all known at that time all-Russian revolutionary organizations that were distinguished by their activity, especially at the beginning of the 20th century, which aimed at overthrowing autocracy. It is proved that among contemporary Russian historians who studied the processes of formation and development of the revolutionary movement in Russia, only a small group of them paid appropriate attention to the active

participation of the Jews in the activities of the Russian revolutionary organizations. The scientific works of O. V. Budnitsky, B. M. Mironov, Yu.V. Anisina, Yu. V. Varfolomeyev and others should be noted among such researchers, who were convinced that the Jews played an important, though not a key role in the development of the revolutionary movement in the Russian Empire.

The Russian researchers did not deny the fact that the Jews were active participants in both Russian revolutions in 1905 and 1917, which by their nature were not exclusively "Jewish". Accordingly, the Russian revolutionary movement had its own historical logic of development. Priority directions in contemporary Russian historiography were the problems of determining the number of the Jews in the leading revolutionary groups and parties, the attitude of the Russian and Jewish revolutionary figures towards the Jewish pogroms, finding out the reasons that pushed the Jews into the ranks of the Russian revolutionary movement, as well as analyzing their role in the revolutionary processes in general.

At the same time, little attention was paid to the problems of personal motivation of the Jewish revolutionaries. In the history of the revolutionary movement in the Russian Empire there is almost underestimated, rather complex phenomenon as a revolutionary nature of the Jews, the emergence of which, from our point of view, was associated with certain socio-cultural changes within the Jewish ethnic group on the one hand, but on the other hand, was the consequence of the exacerbation of the Jewish question in the Russian Empire.

Key words: *modern Russian historiography, Jews, revolutionary movement, Russian empire.*

Постановка проблеми. Минуло понад сто років відтоді як впала найбільша у світі континентальна імперія. Російська революція 1917 р., яка припинила трьохсотрічне правління династії Романових, визрівала у надрах російського революційного руху, проблеми становлення та розвитку якого викликають у сучасних дослідників живий інтерес, адже не зовсім зрозуміло, які фактори виявилися ключовими у занепаді Російської імперії: внутрішні чи

зовнішні, соціальні чи національні? Однією із маловивчених проблем в історії революційного руху в Російській також можна вважати помітну участь у ньому євреїв, які разом із поляками, вірменами та латвійцями, на початку XX ст. спробували розхитати самодержавний режим.

Вперше проблеми участі євреїв у революційному русі у Російській імперії були детально висвітлені у наукових доробках радянських істориків у 1920-х роках. Проте, за умови поширення ідеології класового підходу в радянській науці, дослідження з проблем участі євреїв у революційному русі в Російській імперії у радянській історіографії були поступово згорнуті. Лише після розпаду СРСР у національних історіографіях колишніх радянських республік з'явилися реальні можливості для об'єктивного вивчення історії революційного руху в Російській імперії.

Не стала винятком і сучасна російська історіографія, представникам якої за останні чверть століття вдалося надолужити дослідження тих проблем історичного минулого, які за радянських часів не вважалися пріоритетними напрямками у розвитку історичної науки. З-поміж сучасних російських істориків, які у той чи інший спосіб висвітлювали діяльність російських євреїв у революційному русі Російської імперії, слід відзначити Ю. В. Анісіна, О. В. Будницького, Ю. В. Варфоломєєва, С. В. Ка-

лінчука, В. М. Кудряшева, Б. М. Міронова, Я. Г. Рокитянського та інших, які, загалом, поділяли спільну тезу про те, що історія російського єврейства не може бути написаною поза контекстом історії революції, немовби у паруванні над Росією, адже, як слушно зауважував відомий фахівець з історії слов'янофільства М. І. Цимбаєв, «історія євреїв є складовою історії Росії, драматичною, як і будь-яка інша, сторінкою історії російської революції» (Круглый стол, 2000: 109).

Мета статті. На основі критичного аналізу результатів досліджень російських істориків, визначити пріоритетні напрями та найбільш актуальні проблеми в сучасній російській історіографії участі євреїв у революційному русі в Російській імперії.

Виклад основного матеріалу. Мабуть, що одним із відомих науковців, який вперше у сучасній російський історіографії революційного руху в Російській імперії спробував ґрунтовно висвітлити місце та роль євреїв у ньому був О. В. Будницький. У своїй передмові до збірника матеріалів з історії діяльності євреїв у процесах російської революції, московський історик, зокрема зазначав, що «євреї в силу свого нерівноправного становища та національного приниження неодмінно мали б "виробляти" зі свого середовища революціонерів» (Будницкий, 1999: 10). Зрештою так воно і сталося, але євреї, як підкреслював О. В. Будницький, ніколи

не відігравали у процесах розвитку революційного руху в Російській імперії «вирішальної» ролі (Будницкий, 1999: 11).

Проте, на думку учасників «круглого столу» з приводу публікації вищезазначеного збірника документів, однозначних оцінок у сучасній російській історіографії стосовно участі євреїв у російському революційному русі, не було. Наприклад, з точки зору М. Л. Гавліна, не зовсім зрозуміло, хто першим розпочав «криваву вакханалію за громадянські права та соціальну справедливість» у Російській імперії – революціонери чи уряд? Чи не була політика дискримінації російських євреїв відповідною реакцію урядовців на терор, що його розв'язали революціонери, з-поміж яких було чимало євреїв? (Круглый стол, 2000: 95). М. В. Гавлін помітив доволі цікаву особливість у соціальному складі єврейських революціонерів, адже, як виявилося, більшість із них походили із заможних купецьких родин (Круглый стол, 2000: 107). Натомість В. П. Булдаков був переконаним у тому, що російський уряд своєю необачною політикою з єврейського питання зумовив «соціальну істерію» з боку певної частини єврейського населення Російської імперії, що було затиснуте у кайданах смуги осілості, яка, зрештою, призвела до того, що євреї були змушені встати на шлях відвертої боротьби проти самодержавства (Круглый стол, 2000: 99). У своїх міркуваннях з приводу мотивів,

які штовхали російських євреїв у безодню революційних процесів, сучасні дослідники зазначали про нерозв'язаність єврейського питання у Російській імперії, про існування смуги єврейської осілості, як «апофеозу дискримінації євреїв», яка, власне, на думку В. М. Шевиріна, підвела риску під царизмом (Круглый стол, 2000: 110).

Важливим предметом для дискусій серед російських дослідників, залишається проблема визначення кількості єврейських діячів у лавах революційних організацій і партій, адже офіційної статистики національного складу революційних партій та організацій в Російській імперії вочевидь не існувало. Натомість О. В. Будницький, котрий, мабуть, спирався на результати дослідження канадського історика Е. Габерера (Haberer, 1995: 257), зазначав, що упродовж становлення революційного руху в Російській імперії, кількість євреїв у ньому неухильно зростала від 5% на початку 1870-х рр., до 30% наприкінці 1880-х років. Напередодні та у роки Першої російської революції євреї становили не менше половини від усієї кількості заарештованих або засуджених російськими властями за політичні злочини (Будницкий, 2012: 355). На думку О. В. Будницького, особливою популярністю серед містечкового єврейства користувалися соціал-демократичні організації. Близько половини їх учасників у смузі осілості були євреями. В Одесі цей

показник сягнув 75%, тоді як в обох російських столицях євреїв було не більше 10% від усієї кількості місцевих осередків соціал-демократів (Будницкий, 2005). Проте найбільш масовою єврейською організацією російського революційного руху виявився Бунд, який об'єднав у своїх лавах упродовж революційних подій 1905–1907 рр. 34 тис. осіб, у той час, як уся Російська соціал-демократична робітнича партія (РСДРП) навряд чи перевищувала, як зауважував О. В. Будницький, 10 тис. членів (Будницкий, 2005).

Чимала кількість євреїв, як засвідчили сучасні дослідження російських істориків, спостерігалася з-поміж анархістів (Кривенький, 1998: 16) та есерів-максималістів (Павлов, 1989: 197). Зокрема, відомий дослідник анархістського руху в Російській імперії В. В. Кривенький вважав, що євреї становили близько половини від усіх учасників анархістських організацій в Російській імперії (Кривенький, 2018: 124). Однак О. В. Будницький справедливо припускав, що анархістські та максималістські терористичні групи були абсолютно єврейськими (Будницкий, 2005). Зрештою, твердження В. В. Кривенького з приводу того, що перші анархістські організації в Російській імперії за своїм національним складом були виключно єврейськими (Кривенький, 2018: 102), доводило істинність попередньої тези О. В. Будницького стосовно єврейських анархістів.

Відомий фахівець із соціальної історії Росії Б. М. Міронов погоджувався з Е. Габерером у тому, що євреї наприкінці 1880-х рр. перетворилися на критичну масу в російському революційному русі, адже становили не менше 40% від усіх його учасників. Позитивна динаміка зберігалася аж до початку Російської революції 1917 р., коли євреї, за показниками революційної активності з-поміж усіх національностей Російської імперії, поступалися тільки латвійцям (Миронов, 2017: 252). Пояснюючи причини революційності російських євреїв, Б. М. Міронов не виключав того, що вона була наслідком їхнього безправного становища в Російській імперії, а отже, їхнє бажання «увійти до великого суспільства з чорного ходу» та за умови перемоги російської революції посісти провідні місця у контреліті цілком відповідало прагненням більшості російсько-єврейських революційних діячів (Миронов, 2017: 370–371). «Вважаю, – зазначав петербурзький історик, – що у тому випадку, якщо б російські євреї отримали повну рівноправність внаслідок Великих реформ, то, мабуть, вони б думали не про еміграцію та революції, але піклувалися про свій добробут та інтеграцію до російського суспільства» (Миронов, 2017: 374–375).

Брянський історик Ю. В. Анісін, котрий проаналізував місце та роль євреїв у діяльності поліських революційних партій на початку XX ст.,

дійшов того висновку, що опозиційна активність євреїв мала декілька видів, а саме: інтернаціоналізм, націонал-соціалізм, сіонізм, націонал-лібералізм, а також «кілька варіацій проміжного характеру» (Анисин, 2012: 13). Масову участь євреїв у політичному русі в Російській імперії Ю. В. Анісін пов'язував із різноманітними факторами, з-поміж яких виокремлював наступні: посилення робітничого та національного рухів, поширення марксизму в Росії, становлення політичного сіонізму, послаблення феодальних і релігійних засад єврейської спільноти, поширення освіченості серед молоді, виникнення загальноросійських та національних партій. Цікавим було зауваження автора з приводу того, що відомий лідер меншовицької фракції РСДРП Ю. Й. Мартов був також й «засновником чисто єврейського робітничого руху заради власне єврейських інтересів» (Анисин, 2012: 15). Хоча, як нам видається, біля витоків «єврейського соціалізму» в Росії перебував не Ю. Й. Мартов, а А. Ш. Ліберман і П. Б. Аксельрод. Натомість Ю. В. Анісін мав рацію, коли зазначав про зв'язок багатьох єврейських учасників провідних революційних партій із загальноросійським революційним рухом (Анисин, 2012: 15), але помилявся, коли визначав Бунд, як «націоналістичну партію євреїв», адже, по-перше, Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) не вважався самостійною

партією, а, по-друге, виступав із позицій класової боротьби єврейського народу. Зрештою дискусійними слід визнати висновки російського історика про те, що, мовляв, одним із мотивів участі євреїв у революційному русі була «психологія юдея», його «щира віра в месіанізм боговибраного народу», а його зауваження з приводу того, що начебто «національний фактор не відгравав провідної ролі» дещо суперечило попередньому висновку автора про «ураження сіонізмом» багатьох єврейських організацій (Анисин, 2012: 16).

О. В. Будницький навів більш адекватний тогочасним історичним реаліям приклад типового єврейського революціонера, котрий походив з півдня Росії. Зокрема, один із лідерів повстання у Ростові-на-Дону, у грудні 1905 р., С. Рейзман, котрий ще у підлітком вступив до соціал-демократичної Південноросійської групи учнів середніх шкіл, у 1903 р. втік із Ростова до Петербурга, де брав участь в організації Ради робітничих депутатів. До Ростова він повернувся після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. з особистих мотивів (чорносотенці вбили його сестру). 28 листопада він влаштувався на роботу до залізничної майстерні, наступного дня в обід його було обрано делегатом до залізничного бюро, а ввечері – його головою. У такий карколомний спосіб, як зазначав О. В. Будницький, двадцятирічний слюсар став управляючим Владикавказькою залізни-

цею, де незабаром розпочався страйк, який згодом перетворився на збройне повстання (Будницкий, 2005).

В історії революційного руху в Російській імперії особливе місце посідала проблема єврейських погромів, перша хвиля яких охопила південно-західні губернії Росії після вбивства Олександра II у 1881 році. У дослідженнях С. В. Калінчука (Колинчук, 1998) та В. М. Кудряшева (Кудряшев, 2011) було глибоко проаналізовано ставлення російських соціалістів до єврейських погромів, визначені відмінності у сприйнятті трагічних подій з боку окремих діячів партій «Народна воля» і «Чорний переділ», зокрема зазначено про те, що «латентний антисемітизм» був притаманний не лише російським революціонерам, але також їх єврейським товаришам. Наприклад, В. М. Кудряшев не був упевненим у тому, що з-поміж революційних народників безумовно панував антисемітизм і «сліпе виправдання погромів в силу їх революційного потенціалу» (Кудряшев, 2011: 94), але саме сплеск антиєврейського насильства змусив відомого російсько-єврейського революційного діяча П. Б. Аксельрода вступити у непросту дискусію зі своїми товаришами з приводу «соціалістичного розуміння» єврейського питання (Кудряшев, 2011: 95). Звісно, зазначав В. М. Кудряшев, що російські революціонери не були зовсім позбавлені різноманітних фобій та національних

забобонів, однак більш гостро відчували гіркий присмак антисемітизму євреї-народники, які завжди виступали апологетами «трудящих євреїв», що наражало їх на критику з боку тих неєврейських революціонерів, які «ще не вирішили для себе наскільки методи погромників відповідали високим ідеалам боротьби за свободу» (Кудряшев, 2011: 96).

У монографії московського дослідника О. Б. Міндліна було ґрунтовно висвітлено перебіг погромної кампанії на теренах Російської імперії, з'ясовано місце та роль російських та єврейських соціалістів у період «першої» (1881–1882 рр.) та «другої» (1903–1906 рр.) погромної кризи в історії Російської імперії (Миндлин, 2019). Так, оцінюючи роль народників упродовж єврейських погромів 1881–1882 рр., автор монографії слушно зазначав про те, що антисемітизм не був для них несподіваним явищем, адже він мав місце в їхньому світогляді ще у 1870-х рр., а прокламація Романенко та інші заяви на підтримку погромів сприймалися як такі, що відповідали антисемітським тенденціям, що панували тоді в середовищі народників (Миндлин, 2019: 177–178). О. Б. Міндлін справедливо наголошував на особливому ставленні єврейських революціонерів стосовно погромів, яке не завжди було негативним, що, на думку автора, можна пояснити кризою їхньою ідентичності. «…Євреї-соціалісти не відчували свого зв'язку зі своїм народом,

були відчуженими від нього. Це, а також їхня фізична віддаленість від єврейського світу призводило до того, що єврейські соціалісти самоідентифікували себе не з єврейством, але із революційним рухом, внаслідок чого виявляли байдужість стосовно жертв погромів або навіть морально підтримували погромників» (Миндлин, 2019: 178–180). Відомо, що євреї вирізнялися своєю бурхливою революційною діяльністю упродовж Першої російської революції, що не могло не позначитися на тому, що в суспільній думці Російської імперії усіх євреїв почали асоціювати із заколотниками і підбурювачами до революції. Це спричинило хвилю жорстоких єврейських погромів у жовтні 1905 р., якою була охоплена майже уся європейська частина країни. Навіть Микола II був переконаним у тому, що причиною єврейських погромів була їх висока активність у революційних подіях (Миндлин, 2019: 248). Бундівці, есери, соціал-демократи та анархісти, з-поміж яких було чимало євреїв, підкреслював О. Б. Міндлін, брали участь в організації збройного опору урядовим військам під час погромів у Лодзі, Білостоці, Житомирі та Одесі. Відповідно це лише посилювало протистояння, збільшувало кількість жертв серед мирного єврейського населення цих міст. Наприклад, в Одесі, як зауважував автор, масові вуличні заворушення спричинили єврейські революціонери, які першими поцілили у мирну

ходу місцевих монархістів (Миндлин, 2019: 258), а зухвалі напади єврейських анархістів у Білостоці на поліцейських, розстріл учасників хресної ходи змусили розлючений натовп вдаватися до антиєврейського насильства (Миндлин, 2019: 296).

До окремої групи досліджень слід віднести наукові доробки, авторами яких було проаналізовано життєвий шлях відомих російсько-єврейські революційних діячів, визначено їхнє місце в історії революційного руху в Російській імперії. Серед таких дослідників слід відзначити Я. Г. Рокитянського (Рокитянский, 2009), В. І. Шубинського (Шубинский, 2016), Ю. Г. Фельштинського, Г. Й. Чернявського (Фельштинский, Чернявский, 2012), Р. А. Городницького (Городницкий, 1999) та Ю. В. Варфоломєєва (Варфоломеев, 2015).

Зокрема, постать відомого російсько-єврейського лідера Партії есерів Г. А. Гершуні, яка була обрана саратовським істориком Ю. В. Варфоломєєвим для аналізу, була добре відомою в історії російського революційного руху. Гершуні був не лише головою есерівських бойовиків, він стояв біля витоків однієї з найбільшої революційної партії в Російській імперії, а його роль в організації систематичного терору в Росії залишається, мабуть, неперевершеною (Див.: Безаров, 2014). Ю. В. Варфоломєєв докладно висвітлив шлях Гершуні до революції, який той, очевидно, розпочав ще у стінах Київського

університету, та зауважив, що вибір Гершуні професії фармацевта був закономірним, оскільки саме мирні єврейські «фармацевти» згодом вступали до екстремістських опозиційних організацій, готували у своїх лабораторіях бомби для ненависного їм царського режиму. «Не відомо, – зазначав автор статті, – як би склалася московська доля фармацевта Гершуні, якщо б не ухвалення 13 листопада 1897 р. офіційної заборони на проживання у Москві та Московській губернії тим із євреїв, які вивчали фармацію та повивальну справу», внаслідок чого Гершуні був змушений повернутися назад до смуги осілості та оселитися у Мінську (Варфоломеев, 2015: 20). «Революційний невроз» захопив молодого мінського бактеріолога, який з головою занурився у процеси революційної боротьби. Проте, як справедливо зазначав Ю. В. Варфоломєєв, переломним моментом у біографії революціонера Гершуні стала зустріч із «бабкою російської революції» К. К. Брешко-Брешковською, котра за суттю «зробила» з Гершуні професійного революціонера (Варфоломеев, 2015: 21). Щоправда, Ю. В. Варфоломєєв дивувався з того, як «фармацевта від революції», цинічного та свідомого терориста-вбивцю майже обожнювали його товариші й товаришки, поважали його вороги (Варфоломеев, 2015: 22). Дослідник мав рацію, коли зауважував про те, що власне Гершуні безпосередньої участі у скоєнні

терактів не брав, але був їх організатором та ідейним натхненником (Варфоломеев, 2015: 23). Навіть після своєї легендарної втечі з російської каторги до США у діжці з капустою, Гершуні не припинив бурхливої революційної діяльності і назбирав в Америці у вигляді добровільних внесків на користь російської революції колосальну на той час суму – 180 тис. доларів (Варфоломеев, 2015: 24). Критично оцінюючи наслідки революційної активності Гершуні, Ю. В. Варфоломєєв натомість не звернув увагу на значення національного чинника у розвитку лідерських якостей видатного російсько-єврейського революціонера, який, на наш погляд, відіграв не останню роль у перетворенні колишнього фармацевта на «художника у справі терору».

Висновки. Таким чином, у сучасній російській історіографії революційного руху в Російській імперії проблеми участі у ньому російських євреїв набули належного висвітлення. Більшість російських істориків були переконані у тому, що євреї відгравали важливу, хоча й не ключову роль у процесах становлення російського революційного руху. Російські дослідники не заперечували того факту, що євреї були активними учасниками обох російських революцій у 1905 і 1917 рр., які натомість за своїм характером не були виключно «єврейськими». Отже, російський революційний рух мав власну історичну логіку розвитку. Пріоритетними напрям-

ками у сучасній російській історіографії виявилися проблеми визначення кількості євреїв у складі провідних революційних груп і партій, ставлення російських та єврейських революційних діячів до єврейських погромів, з'ясування причин, які штовхали євреїв до лав російського революційного руху, а також аналізування їхньої ролі у революційних процесах взагалі. Водночас мало уваги зверталося на проблеми особистої мотивації єврейських революціонерів. Залишився майже недооціненим такий доволі складний феномен в історії революційного руху в Російській імперії, як революційність євреїв, виникнення якого, на наш погляд, пов'язувалося із певними соціокультурними змінами всередині єврейської етногрупи з одного боку, але з другого, було наслідком загострення єврейського питання в Російській імперії.

Список використаних джерел та літератури

1. Анисин, 2012 – Анисин Ю. В. Участие евреев в деятельности Полесских организаций политических партий России на рубеже XIX–XX вв. // Вестник Брянского государственного университета: История. Литературоведение. Языкознание. 2012. № 2. С. 12–17.
2. Безаров, 2014 – Безаров О. Т. Григорій Гершуні та становлення ідеології політичного терору в Російській імперії // Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Чернівці, 2014. № 4. С. 7–14.
3. Будницкий, 1999 – Будницкий О. В чужом пиру похмелье // Евреи и русская революция. Материалы и исследования / редактор-составитель О. В. Будницкий. М., Иерусалим, 1999. С. 3–21.
4. Будницкий, 2012 – Будницкий О. Евреи в российских политических движениях // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи / под ред. И. Лурье. Т. 2. М., 2012. С. 352–360.

5. Будницкий, 2005 – Будницкий О. Евреи и революция 1905 г. в России: Встреча с народом // Неприкосновенный запас. 2005. №6 (44). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/bud15.html.
6. Варфоломеев, 2015 – Варфоломеев Ю. В. «Художник в деле террора»: Григорий Гершуни (опыт исторической характеристики) // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия «История», «Международные отношения». 2015. Т. 15. Вып. I. С. 18–26.
7. Городницкий, 1999 – Городницкий Г. А. Гершуни – «крёстный отец» эсеровского терроризма // Евреи и русская революция. Материалы и исследования / редактор-составитель О. В. Будницкий. М., Иерусалим, 1999. С. 233–266.
8. Кривенький, 2018 – Кривенький В. В. Анархистское движение в России в первой четверти XX века: теория, организация, практика. М., 2018. 430 с.
9. Кривенький, 1998 – Кривенький В. В. Предисловие // Анархисты. Документы и материалы. 1883–1935 гг. В 2-х томах. Т. 1. 1883–1916 гг. М., 1998. С. 13–19.
10. Круглый стол, 2000 – «Круглый стол». Из истории и мифологии революции. Почему евреи? // Отечественная история. 2000. №2. С. 89–121.
11. Колинчук, 1998 – Колинчук С. Павел Аксельрод, Лев Дейч и другие… (Евреи-народники и погромы 80-х гг. XIX в.) // Вестник еврейского университета в Москве. 1998. №2. С. 43–62.
12. Кудряшев, 2011 – Кудряшев В. Н. «Чёрный передел», «Народная воля» и еврейский вопрос: реакция русского народничества на еврейские погромы 1881 г. // Вестник Томского государственного университета. 2011. №349. С. 92–96.
13. Миндлин, 2019 – Миндлин А. Б. Антиеврейские погромы на территории Российского государства. 2-е изд., испр., доп. СПб., 2019. 412 с.
14. Миронов, 2017 – Миронов Б. Н. Управление этническим многообразием Российской империи. СПб., 2017. 640 с.
15. Павлов, 1989 – Павлов Д. Б. Эсеры-максималисты в Первой российской революции. М., 1989. 240 с.
16. Рокитянский, 2009 – Рокитянский Я. Г. Гуманист октябрьской эпохи: Академик Д. Б. Рязанов – социал-демократ, правозащитник, учёный. М., 2009. 576 с.
17. Фельштинский, Чернявский, 2012 – Фельштинский Ю. Г., Чернявский Г. И. Лев Троцкий. Книга первая. Революционер. 1879–1917 гг. М., 2012. 448 с.

18. Шубинский, 2016 – Шубинский В. И. Азеф. М., 2016. 351 с.
19. Haberer, 1995 – Haberer E. Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia. London: Cambridge University Press, 1995. 359 p.

References

1. Anisin, 2012 – Anisin Ju. V. Uchastie evreev v dejatel'nosti Polesskih organizacij politicheskih partij Rossii na rubezhe XIX–XX vv. [Jewish participation in the activities of the Polesye organizations of political parties in Russia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries] // Vestnik Brjanskogo gosudarstvennogo universiteta: Istorija. Literaturovedenie. Jazykoznanie. 2012. № 2. S. 12–17. [in Russian].
2. Bezarov, 2014 – Bezarov O. T. Grygorij Gershuni ta stanovlennja ideologii' politychnogo teroru v Rosijs'kij imperii' [Grigory Gershuni and the formation of the ideology of political terror in the Russian Empire] // Aktual'ni pytannja suspil'nyh nauk ta istorii' medycyny. Chernivci, 2014. № 4. S. 7–14. [in Ukrainian].
3. Budnickij, 1999 – Budnickij O. V chuzhom piru pohmel'e [In a foreign feast hangover] // Evrei i russkaja revoljucija. Materialy i issledovanija / redaktor-sostavitel' O. V. Budnickij. M., Ierusalim, 1999. S. 3–21. [in Russian].
4. Budnickij, 2012 – Budnickij O. Evrei v rossijskih politicheskih dvizhenijah [Jews in Russian political movements] // Istorija evrejskogo naroda v Rossii. Ot razdelov Pol'shi do padenija Rossijskoj imperii / pod red. I. Lur'e. T. 2. M., 2012. S. 352–360. [in Russian].
5. Budnickij, 2005 – Budnickij O. Evrei i revoljucija 1905 g. v Rossii: Vstrecha s narodom [Jews and the Revolution of 1905 in Russia: Meeting with the People] // Neprikosnovennyj zapas. 2005. №6 (44). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2005/6/bud15.html. [in Russian].
6. Varfolomeev, 2015 – Varfolomeev Ju. V. «Hudozhnik v dele terrora»: Grigorij Gershuni (opyt istoricheskoj harakteristiki) [“The Artist in Terror”: Grigori Gershuni (Experience of Historical Characteristics)] // Izvestija Saratovskogo universiteta. Novaja serija. Serija «Istorija», «Mezhdunarodnye otnoshenija». 2015. T. 15. Vyp. I. S. 18–26. [in Russian].
7. Gorodnickij, 1999 – Gorodnickij G. A. Gershuni – «krjostnyj otec» jeserovskogo terrorizma [Gershuni - the "godfather" of SR terrorism] // Evrei i russkaja revoljucija. Materialy i issledovanija / redaktor-sostavitel' O. V. Budnickij. M., Ierusalim, 1999. S. 233–266. [in Russian].
8. Kriven'kij, 2018 – Kriven'kij V. V. Anarhistskoe dvizhenie v Rossii v pervoj chetverti XX veka: teorija, organizacija, praktika [Anarchist movement in Russia in the first quarter of the twentieth century: theory,

organization, practice]. M., 2018. 430 s. [in Russian].
9. Kriven'kij, 1998 – Kriven'kij V. V. Predislovie [Foreword] // Anarhisty. Dokumenty i materialy. 1883–1935 gg. V 2-h tomah. T. 1. 1883–1916 gg. M., 1998. S. 13–19. [in Russian].
10. Kruglyj stol, 2000 – «Kruglyj stol». Iz istorii i mifologii revoljucii. Pochemu evrei? ["Round table". From the history and mythology of the revolution. Why Jews?] // Otechestvennaja istorija. 2000. №2. S. 89–121. [in Russian].
11. Kolinchuk, 1998 – Kolinchuk S. Pavel Aksel'rod, Lev Dejch i drugie… (Evrei-narodniki i pogromy 80-h gg. XIX v.) [Pavel Axelrod, Leo Deitch and others ... (Jewish populists and pogroms of the 80s of the XIX century)] // Vestnik evrejskogo universiteta v Moskve. 1998. №2. S. 43–62. [in Russian].
12. Kudrjashev, 2011 – Kudrjashev V. N. «Chjornyj peredel», «Narodnaja volja» i evrejskij vopros: reakcija russkogo narodnichestva na evrejskie pogromy 1881 g. ["Chjornyj peredel", "Narodnaya Volya" and the Jewish question: the reaction of Russian populism to the Jewish pogroms 1881] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. 2011. №349. S. 92–96. [in Russian].
13. Mindlin, 2019 – Mindlin A. B. Antievrejskie pogromy na territorii Rossijskogo gosudarstva [Anti-Jewish pogroms on the territory of the Russian state]. SPb., 2019. 412 s. [in Russian].
14. Mironov, 2017 – Mironov B. N. Upravlenie jetnicheskim mnogoobraziem Rossijskoj imperii [Managing the ethnic diversity of the Russian Empire]. SPb., 2017. 640 s. [in Russian].
15. Pavlov, 1989 – Pavlov D. B. Jesery-maksimalisty v Pervoj rossijskoj revoljucii [Maximalist Socialist-Revolutionaries in the First Russian Revolution]. M., 1989. 240 s. [in Russian].
16. Rokitjanskij, 2009 – Rokitjanskij Ja. G. Gumanist oktjabr'skoj jepohi: Akademik D. B. Rjazanov – social-demokrat, pravozashhitnik, uchjonyj [The humanist of the October epoch: Academician D. B. Ryazanov – Social Democrat, human rights activist, scholar]. M., 2009. 576 s. [in Russian].
17. Fel'shtinskij, Chernjavskij, 2012 – Fel'shtinskij Ju. G., Chernjavskij G. I. Lev Trockij. Kniga pervaja. Revoljucioner. 1879–1917 gg. [Leon Trotsky. Book One. Revolutionary. 1879–1917]. M., 2012. 448 s. [in Russian].
18. Shubinskij, 2016 – Shubinskij V. I. Azef [Azef]. M., 2016. 351 s. [in Russian].
19. Haberer, 1995 – Haberer E. Jews and Revolution in Nineteenth-century Russia. London: Cambridge University Press, 1995. 359 p. [in English].

УДК 94 : 655.41 (477.74.21) “1840/1850”
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189350

Ірена Грєбцова
orcid.org/0000-0001-9905-2641
доктор історичних наук,
професор кафедри нової та новітньої історії
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)
isgrebtsova@gmail.com

«ЛИТЕРАТУРНЫЕ ВЕЧЕРА» М. ФУМЕЛІ ЯК ДЖЕРЕЛО З ВИВЧЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ ОДЕСИ СЕРЕДИНИ XIX ст.

Анотація

Належність періодики до сфери культури, породженням і невід'ємною частиною якої вона є, надає їй деяку автономність навіть у рамках абсолютистської держави, що робить її цінним джерелом з вивчення різних аспектів соціокультурного життя регіону, де вона видавалась. У статті розглянуто публікації збірника «Литературные вечера» М. Фумелі, що виходив в Одесі у 1849 і 1850 рр., його вплив на сучасників, становлення молодих одеських авторів, охарактеризовано ставлення цензури і столичних критиків до цього видання.

Ключові слова: *періодика, літературні збірники, Одеса, цензура, літературна критика.*

Irena Grebtsova
Doctor of History,
Professor of Department of Modern and Contemporary History
of the Odesa I.I. Mechnikov National University
(Ukraine, Odesa)
isgrebtsova@gmail.com

M. FUMELI'S «LITERATURNYE VECHERA» AS A SOURCE FOR STUDYING THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF ODESA IN THE MIDDLE OF THE XIX CENTURY

Summary

In the middle of the XIX century, the publication of literary collections experienced another rise. Odesa was not only an administrative but also a cultural center of the large region and remained the only city in southern provinces of the Russian Empire where literary almanacs were published. Many aspects of the development of the port city, its culture and literature are reflected on their pages. So we can consider these materials as one of important sources, though non-traditional for historical works. The main thesis of the article is that the collection "Literaturnye Vechera" ("The Literary Evenings"), published by Mykola (Nikolay) Fumeli, is a significant source for studying the social and cultural life in Odesa of that time.

This work is based on the "Literaturnye Vechera" materials, critical reviews from the popular central magazines "Sovremennik" ("The Contemporary") and "Otechestvennye Zapiski" ("The Domestic Notes"), archival funds. The "Literaturnye Vechera" history of appearance was partially considered in the monograph by I. S. Grebtsova, but this collection possibilities as a historical source have not yet been the object of special research. The article analyzed the publication of two literary collections, published in 1849 and 1850.

It should be emphasized that Mr. Fumeli, who was a graduate of the Richelieu Lyceum, managed to bring strong team of local authors to work in his "Literaturnye Vechera". M. Gerbanovsky, K. Zelenetsky, E. Kolbasin, M. Kartamyshev, O. Rabinovich and other Odesa writers were among them. Interesting to note that in the 30s of the 19th century, when the Odesa almanacs had been in the early period of formation, tough competition forced them to resort to services of famous writers from St. Petersburg and Moscow. A decade and a half later, local writers and poets reasonably relied on their own strength, which testifies to the rapid growth of their professionalism.

The publications from "Literaturnye Vechera" had a tangible impact on contemporaries. Archival materials say this literary collection caused some concern to the tsarist censorship since unsleeping censors didn't like the vivid display of unsightly aspects of life in the state on the pages of published stories. At the same time, literary critics from democratic metropolitan magazines highly appreciated the talent of Odesa writers.

The article concludes the "Literaturnye Vechera" team of authors managed to clearly express in their publications the diversity of the commercial city life. Belonging to the sphere of culture, periodicals had some autonomy even within the framework of an absolutist state. Odesa writers revealed various aspects and features of the development of the southern port without avoiding sensitive issues. Besides "Literaturnye Vechera" contributed to the moral education of readers, formed literary tastes, and became the starting point in the career of young Odesa writers. Publications of this literary collection make it a valuable and multifaceted historical source for studying of the socio-cultural life of Odesa.

Key words: *periodicals, literary collections, Odessa, censorship, literary criticism.*

Постановка проблеми. Одеса до середини XIX ст. залишалася єдиним містом у південних губерніях, де виходили літературні альманахи і збірники, що робило її не тільки адміністративним, а й культурним центром регіону. Видання літературних збірників у період, що досліджується, переживає черговий підйом, передумови якого корінилися в негативному ставленні російського уряду до появи нових газет і журналів у провінції. Це ставлення змушувало видавців звертатися до даної форми періодики, менш залежної від суворих обмежень цензури. На сторінках літературних збірників знайшли відображення багато аспектів розвитку портового міста, його культури і літератури, що дозволяє

вважати їхні матеріали одним з важливих, хоча і не зовсім традиційних для історичних досліджень джерел.

Аналіз джерел. Головним джерелом для вивчення проблеми є матеріали збірника «Литературные вечера», що видавався в середині XIX ст. випускником Рішельєвського ліцею Миколою Фумелі. Для виявлення його впливу на сучасників розглянуто публікації розділів критики популярних центральних часописів «Современник» і «Отечественные записки». Ставлення цензурних органів до цього видання дозволяють простежити матеріали архівних фондів. Якщо історія заснування збірника «Литературные вечера» частково розглядалося в монографії І. С. Грєбцової (Гребцова, 2002), то джерельні можливості цього видання до теперішнього часу не ставали предметом спеціального дослідження.

Мета статті. Метою статті є аналіз матеріалів збірника «Литературные вечера», його взаємовідносин з цензурою та центральною пресою, виявлення значення видання М. Фумелі як джерела з вивчення соціокультурного життя Одеси.

Виклад основного матеріалу. Процес становлення альманахів і збірників в Одесі розвивався хвилеподібно. Перша хвиля інтересу до видання альманахів охоплює початок 30-х рр. XIX ст., коли вийшли друком «Одесский альманах на 1831 год» П. Т. Морозова і «Подарок бедным. Альманах на 1834

год», підготовлений жіночим благодійним товариством. В кінці 30-х рр. набрала чинності друга хвиля, результатом якої стала поява двох «Одесских альманахов» (на 1839 і 1840 рр.) під редакцією попечителя Одеського навчального округу Д. М. Княжевича і відомого петербурзького публіциста М. І. Надєждіна. Найрезультативнішою стала третя хвиля, яка припала на середину століття і породила відразу кілька літературних видань: збірник «Альциона» (1848), опублікований професором Рішельєвського ліцею К. Зеленецьким; «Литературные вечера» (1849–1850) випускника ліцею М. Фумелі; «Новороссийский литературный сборник» (1859) викладачів О. Богдановського та О. Георгіївського. Цілком природно, що базою для підготовки кадрів видавців і редакторів місцевої періодики став Рішельєвський ліцей – найбільш престижний навчальний заклад регіону і один з осередків культурного життя міста. Одеські літератори швидко впоралися з характерними для цього періоду змінами в структурі літературних видань, що відрізняли збірники від альманахів: на сторінках альманахів зазвичай поміщалися уривки з літературних творів, збірники тяжіли до публікації завершених матеріалів.

Редактор «Литературных вечеров» М. Фумелі цілком успішно підключився до літературного життя Одеси. Його видання не загубилося на тлі інших, навіть навпаки – зайняло помітне місце серед ре-

гіональних збірників. Якщо більшість видавців змогли опублікувати лише по одному випуску, то М. Фумелі підготував два: у 1849 р. вийшла перша книга під назвою «Литературные вечера. Вечер первый», а вже в наступному році з'явився «Вечер второй». Редактор, об'єднавши навколо видання групу місцевих літераторів, представив на суд читачів оригінальні твори, в яких знайшла відображення специфіка життя південного порту. «Вечер первый» містив п'ять матеріалів у прозі і шість віршів. У створенні його прозових і поетичних творів взяли участь сім різних авторів. Редактор помістив в ньому своє оповідання «Вчора і сьогодні» про долю бравого майора, котрий дуже боявся любові, зустріч з якою дійсно принесла йому лише біль розчарувань. Розповідь лірична, хоча написана з гумором. У цьому творі основний сюжет розвивається на півдні країни. Завершивши службу на Кавказі, майор повернувся до Одеси, де познайомився з дівчиною, яку мріяв бачити своєю дружиною, але перед самим весіллям вона зустріла своє перше кохання. Важко переживаючи те, що трапилося, майор повернувся на місце колишньої служби, щоб назавжди забути про сімейне щастя, якому не судилося збутися (Литературные вечера, 1849: 23–43). Авторові у цьому оповіданні вдалося дуже слушно передати місцевий колорит.

Збірник своєю місцевою тематикою вигідно

відрізнявся від більшості провінційних видань, що виходили в Російській імперії. Його незвичайність одразу ж відмітив один з найпопулярніших столичних журналів того часу «Современник», де підкреслювалося, що в «Литературных вечерах» містяться статті, які «зображують звичаї... переважно Одеси». Далі редакція констатувала: «Ця перевага, якою здебільшого не можуть похвалитися наші провінційні белетристичні твори; майже всі вони прагнуть до опису або Петербургу і Москви, або який-небудь невизначеної місцевості. Ця перевага тим більш важлива, що більшість читачів, ймовірно, не знайомі зі звичаями і способом життя Одеси, яку в pendant Петербургу можна по справедливості назвати мініатюрною південною Пальмірою» (Современник, 1849: 50).

Дійсно, одеські літератори не соромилися писати про своє місто. Багате і насічене соціокультурне життя Одеси давало яскраві сюжети для літературних творів. Проте події, що висвітлювалися ними, часто мали негативний відтінок, і підкреслювали ризики підприємницької діяльності, на якої базувався швидкий розвиток торгового порту. У «Вечере первом» була опублікована оригінальна повість під назвою «Історія торгового дому Фірліч і К°» одеського нотаріуса і талановитого єврейського письменника О. А. Рабиновича, який в 1860 р. стане редактором єврейського журналу «Рассвет».

Дія в його творі також відбувається в Одесі, де своє маленьке торгове підприємство відкрила сімейна пара та їх друг француз. Бізнес партнерів успішно розвивався, але любовний трикутник та помилки у веденні справ призвели до падіння торгового дому і стали причиною божевілля головного героя.

У «Литературных вечерах» почав свою публіцистичну діяльність майбутній співробітник журналу «Современник», випускник Рішельєвського ліцею Є. Я. Колбасін, опублікувавши в першому збірнику повість «Ентузіаст», яка відразу ж дозволила критикам помітити його літературний талант (Литературные вечера, 1849: 55–117). Зокрема, поет В. М. Майков, який очолював відділ критики і бібліографії авторитетного журналу «Отечественные записки», писав: «Ентузіаст», повість Є. Колбасіна, прекрасна за задумом, відрізняється художністю виконання і іноді вражає вірністю аналізу і влучністю психологічних заміток» (Отечественные записки, 1849: 133). Трохи стриманіше охарактеризував цей твір на сторінках журналу «Современник» відомий поет М. О. Некрасов: «Тут є претензія на думку, на аналіз, на оригінальність, на знання людського серця. Якою мірою автор дійсно володіє достоїнствами, які можуть служити виправданням подібної претензії, судити досить важко по одному, і ще першому, твору» (Современник, 1849: 53). Така оцінка дебютанта строгими столичними критиками

є визнанням якщо не видатного таланту, то безумовної обдарованості молодого автора.

Поет і публіцист М. Гербановський помістив у збірнику два своїх твори: «Пам’ятники російських царів в Таганрозі» і східну повість «Кічкіне». У таганрозьких «абрисах», як називав свою статтю М. Гербановський, автор описує деякі пам'ятні місця Таганрогу. Стаття носить історико-краєзнавчий характер, хоча перенасичена офіціозом. Більш оригінальною в літературному плані стала східна повість (Литературные вечера, 1849: 157–177). У збірнику були опубліковані також шість віршів столичних і місцевих авторів.

Якщо для першого збірнику характерно звернення до повсякденного життя Одеси, то другий значно посилив соціальну спрямованість видання. Місцеві літератори, не боячись, зверталися до тем, що розкривають темні боки багатого міста. У збірнику «Литературные вечера. Вечер второй» в цьому цензі звертає на себе увагу повість О. А. Рабиновича «Моріц Сефарді» (Литературные вечера, 1850: 7–154). Це, безумовно, один з кращих літературних творів даного автора. У ньому висвітлена стрімка кар'єра молодої людини, основою для якої стали лицемірство, зрада, жорстокість. Думка повісті не нова, але автором виражена з особливою чіткістю і прозорістю. Розумний молодий чоловік тяготиться своєї бідності і мріє про скарби, які бачить в кон-

торі багатого купця, де йому довелося служити. Недоступне юнаку, але практично відчутне золото, ще більш розпалює спрагу розкоші. Йдучи до своєї мети напролом, він переступив через усі суспільні норми моралі, але так і не знайшов щастя. «Современник» високо оцінив цей твір і рекомендував познайомитися з ним своїм читачам: «Одеська література відрізняється на славу. Візьміть другий том, який недавно вийшов, «Литературных вечеров» п. Фумелі, що видається в Одесі; прочитайте повість п. Рабиновича «Моріц Сефарді» і скажіть, чи часто трапляється вам читати такі повісті? Повість п. Рабиновича відрізняється практичністю змісту, фактичним знанням описуваного побуту і цікавістю» (Современник, 1850: 257).

Є. Я. Колбасін опублікував у «Вечере втором» розповідь «Практична людина», в якої знову проводить думку про багатство, нажите неправедним шляхом, що не принесло героям кращої долі. Легко і трохи іронічно написано оповідання «Мазурка і похоронний марш», яке належало перу М. Фумелі і було присвячено занапащеній долі літнього офіцера (Литературные вечера, 1850: 348–372). Професор Рішельєвського ліцею К. Зеленецький написав для видання чотири біографічних нариси: «Св. Димитрій Ростовський», «М. М. Карамзін», «Князь О. Д. Кантемир», «М. В. Ломоносов», які не відрізняються глибиною аналізу, але можуть претен-

дувати на знайомство читачів південних губерній з деякими фактами з життя відомих особистостей.

Особливий інтерес викликає оповідання М. Ковалевського «Шулпейко і Горностай» з циклу «Дрібнопомісні поміщики». Три перших оповідання цього циклу були опубліковані в 1848 р. у журналі «Отечественные записки» і справили сильне враження на читачів. Четверте оповідання, що було поміщено у «Литературных вечерах», написано з яскраво виражених антикріпосницьких позицій. Воно було присвячене історії постійного суперництва двох поміщиків-кріпосників, розмінною монетою в нечесній грі яких стали доля і життя кріпосної дівчини (Литературные вечера, 1850: 325–245). І все ж провідною темою повістей і оповідань збірників М. Фумелі не була антикріпосницька ідея, хоча часом протест проти кріпацтва проривався на сторінки видання.

Чіткіше в «Литературных вечерах» простежується неприйняття місцевими авторами моральних вад портового міста, властивих тим його мешканцям, які в гонитві за багатством нерозбірливі в засобах. Через більшість прозових творів, опублікованих в обох збірниках, проходить, перш за все, проблема моралі. Вона подається літераторами як фаталістично зумовлене розуміння того, що безпринципна боротьба за краще життя, успішну кар'єру, спроби втекти від бідності через нехтування моральних

норм, приречені на провал. Навіть в разі, якщо плани і вдалося здійснити подібної ціною, то розплатою за це стане внутрішнє спустошення «переможця» і його неминуча загибель. Цей соціальний контекст об'єднує зміст обох збірників.

Поезія у «Вечере втором» як і раніше залишалася прерогативою переважно столичних авторів (М. Щербина, Я. Полонський), які мали міцні зв'язки з Одесою; вірші місцевих поетів зустрічаються рідше. Поетичні сторінки збірнику також не залишилися непоміченими літературними критиками. У другому з них до кращих з п'яти опублікованих творів М. Щербини столичні критики віднесли вірші «Notturno» і «Сучасна поезія» за підписом Н. Омега (псевдонім М. Щербини). Останній є веселою пародією на бездарні вірші. Кращим з творів Я. Полонського критиками відзначено вірш «Жебрак». Поетичний етюд «На зорі» помістив у збірнику одеський автор М. Картамишев.

«Литературные вечера» виходили в непростий цензурний період. Російська цензура ніколи не відрізнялася лібералізмом, але в кінці 40-х рр. XIX ст. центральні цензурні органи були доповнені новою, ще більш жорсткою структурою. У зв'язку з революціями в Західній Європі 1848–1849 рр. додатково до Головного управління цензури був створений міжвідомчий орган для «негласного спостереження» за літературою – Комітет 2 квітня 1848

року. Комітет, очолюваний військовим істориком Д. П. Бутурліним, став головним органом цензурно-каральної діяльності в країні, який мав помітний вплив на місцеві цензурні установи. Бутурлінський комітет безпосередньо взаємодіяв з III відділенням, яке на першу його вимогу проводило розслідування у справі про «неблагонадійність» статей і матеріалів, що були опубліковані у періодичних виданнях. Саме у Бутурлінського комітету «Литературные вечера» викликали особливе невдоволення. Насторожено зустріла цензура в його обличчі як прозові, так і віршовані твори, що були опубліковані в збірнику, у багатьох з яких чиновники виявили «зухвалість» і «неблагонадійність». Не сприйняли в комітеті і лірику: «Надлишок хтивих картин і положень в повістях мав би мати деякі межі» (РГИА. Ф. 1611. Оп. 1. Д. 74. Л. 379). Однак в остаточний висновок з цього питання було пом'якшено. У ньому зазначалося, що в «Литературных вечерах» нерідко «зустрічаються місця, які вимагали б деякої зміни в моральному відношенні» (РГИА. Ф. 1611. Оп. 1. Д. 74. Л. 380).

Інакше «Литературные вечера» оцінили читачі і прогресивні літературні критики. Так, поет В. М. Майков в «Отечественных записках» дав вельми високу оцінку не тільки окремим творам «Литературных вечеров», а й збірникам М. М. Фумелі в цілому. Відзначаючи справедливість упереджень серед читачів по відношенню до провінційної пре-

си, він все ж пропонував їм відкрити «Литературные вечера», щоб «з задоволенням зізнатися, що дуже помилилися, і повинні розчаруватися найприємнішим чином». Далі автор продовжував: «Найбільше порадує вас те, що «Литературные вечера» так яскраво відображають місцеве життя і цілком належать Одесі, зображуючи її звичаї, звичаї суспільства, життя цього суспільства і оригінальний склад його» (Отечественные записки, 1849: 131–132). Отже, критик, відзначаючи вдале відображення авторським колективом місцевого колориту на сторінках видання, переконливо аргументував своє ставлення до значення збірників М. Фумелі як до цінного джерела з соціокультурного життя Одеси.

Успіхи провінційних видань середини XIX ст. призвели до того, що, починаючи з 1850 р. журнал «Современник» став публікувати на книги, що видавалися в регіонах, глибокі рецензії, авторами яких були відомі публіцисти О. М. Афанасьєв, О. В. Дружинін, В. В. Григор'єв. В наступному році в відділі «Бібліографія» журналу була введена рубрика під назвою «Провінційна література», в якій висвітлювалися найбільш помітні регіональні видання. М. О. Некрасов, зокрема, в ній писав: «Литературные вечера», збірка п. Фумелі, належить до тієї досить значної кількості слушних книг, якою в 1850 році обдарувала російську літературу діяльність провінційних письменників, видавців і типограф-

щиків. До 1850 року багато хто були переконані, що провінційна наша література зовсім не виявляє ніякого руху, що вона дуже бідна навіть чисельно і рівно нічого не виробляє хорошого. Ця думка ... не забарилася утвердитися і в публіці; досить було сказати, що книга вийшла не в столичному місті, щоб викликати у читачів недовірливу посмішку (виняток залишався тільки за Одесою)» (Современник, 1851: 37–38). Це застереження автора свідчить про те, що в Одесі і раніше виходили видання, яки відрізнялися якістю. Епоха одеських збірників, включаючи «Литературные вечера» М. Фумелі, ще раз підтвердила високий рівень місцевої літератури. Хоча періодика в умовах абсолютизму була істотно обмежена системою соціальних інститутів, цензурної політикою самодержавства, вона все ж мала змогу розвиватися за власними, внутрішніми правилами. Ці правила спиралися саме на ресурси культури: характерні для певної епохи норми поведінки, ціннісні орієнтації, світоглядні установки. Саме виходячи з них «Литературные вечера» М. Фумелі висвітлювали як позитивні, так і негативні риси життя південного порту. У розвитку культури і освіти періодика відігравала особливу, самостійну роль. Вона поширювала і популяризувала наукові знання і кращі зразки художньої літератури, чим сприяла становленню духовності суспільства.

Висновки. Таким чином, в середині XIX ст. в

Одесі набули поширення специфічні видання – літературні збірники. У них автори демонстрували свої можливості в різноманітних галузях знань, бо культура цієї пори вимагала від діячів різнобічності обдарувань, тому багато хто з учасників літературних збірників були одночасно письменниками, істориками, мистецтвознавцями, поетами. Вельми помітним серед одеських періодичних видань став збірник М. Фумелі «Литературные вечера». Якщо в період становлення одеських альманахів в 30-ті рр. XIX ст. наслідком жорсткої конкуренції було масове залучення до участі в провінційних виданнях відомих літераторів Петербургу і Москви, то, завоювавши визнання, в середині століття місцеві письменники і поети зробили ставку на власні сили, що свідчить про швидкі темпи росту їх професіоналізму. Одеські літератори відчули, що яскраві літературні тексти мають дивовижну здатність не тільки висвітлювати, але і «створювати» соціально значущі образи дійсності за допомогою особливих літературних жанрів, що входять до складу збірників. «Литературные вечера» слугували моральному вихованню читачів, формували літературні смаки, стали відправною точкою в кар'єрі молодих одеських літераторів (Є. Колбасін, О. Рабинович, М. Фумелі). У своїх творах одеські письменники, підіймаючи гострі питання, розкривали різноманітні сторони соціокультурного життя Одеси і регіону

середини XIX ст., тому публікації збірника «Литературные вечера» роблять його цінним і багатоплановим історичним джерелом.

Список використаних джерел і літератури

1. Гребцова, 2002 – Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). Одесса, 2002.
2. Литературные вечера, 1849 – Литературные вечера, издание Николая Фумели. Вечер первый. Одесса, 1849. 178 с.
3. Литературные вечера, 1850 – Литературные вечера, издание Николая Фумели. Вечер второй. Одесса, 1850. 372 с.
4. Отечественные записки, 1849 – Отечественные записки. 1849. Т. 63. Кн. IY. С. 131–138.
5. РГИА – Российский государственный исторический архив. Ф. 1611. Оп. 1. Д. 74. 857 л.
6. Современник, 1849 – Современник. 1849. № 5. Отд. III. С. 49–54.
7. Современник, 1850 – Современник. 1850. № 12. Отд. VI. С. 198–258.
8. Современник, 1851 – Современник. 1851. № 1. Отд. V. С. 37–45.

References

1. Grebtsova, 2002 – Grebtsova I. S. Periodicheskaya pechat v obshchestvennom razvitii Yuzhnogo stepnogo regiona Rossiyskoy imperii (vtoraya tret XIX v.). [Periodicals in the social development of the southern steppe region of the Russian Empire (second third of the 19th century)]. Odessa, 2002. 408 s. [in Russian].
2. Literaturnye vechera, izdanie Nikolaya Fumeli. Vecher pervy. [Literary Evenings, Nikolay Fumeli edition. The First Evening]. Odessa, 1849. 178 s. [in Russian].
3. Literaturnye vechera, izdanie Nikolaya Fumeli. Vecher vtoroy. [Literary Evenings, Nikolay Fumeli edition. The Second Evening]. Odessa, 1850. 372 s. [in Russian].
4. Otechestvennye Zapiski. [The Domestic Notes]. 1849. T. 63. Kn. IY. S. 131–138. [in Russian].
5. RGIA – Rossiyskiy gosudarstvenny istoricheskiy arkhiv. [The Russian State Historical Archive]. F. 1611. Op. 1. D. 74. 857 l. [in Russian].

6. Sovremennik. [The Contemporary]. 1849. № 5. Otd. III. S. 49–54. [in Russian].
7. Sovremennik. [The Contemporary]. 1850. № 12. Otd. VI. S. 198–258. [in Russian].
8. Sovremennik. [The Contemporary]. 1851. № 1. Otd. V. S. 37–45. [in Russian].

УДК 930.2:003.323:821.292.1-94Хаттушили III
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189353

Угур Янар
ORCID.ORG/0000-0003-2712-1729
аспирант кафедры археологии и этнологии Украины
Одесского национального университета
имени И. И. Мечникова
(Одесса, Украина)
uurianar@gmail.com

АВТОБИОГРАФИЯ ХАТТУШИЛИ III ПО МАТЕРИАЛАМ КЛИНОПИСНЫХ ТЕКСТОВ ИЗ БОГАЗКЬОЯ (KBo III, 6)

Аннотация

В собрании клинописних текстов из Богазкьоя, в частности, среди собранных там хеттских таблиц, текст KBo III, 6 занимает исключительно важное место. В этом тексте рассказано об истории Хеттской империи, об её народе, правителях, архитектуре. Этот текст показывает политические интриги того времени. В статье из автобиографии Хаттушили мы узнали об опасности страны Гашка для Хеттской империи. Текст раскрывает, как была установлена центральная власть в империи хеттов. Также текст автобиографии Хаттушили показывает, насколько он был важной личностью, и какой вклад внесла для истории Хеттской империи семья Хаттушили.

Ключевые слова: *Хаттушили III, Хеттская империя, богиня Иштар, автобиография, Муватталли, договор о перемирии, Муршили.*

Ugur Yanar
ORCID.ORG/0000-0003-2712-1729
PhD student of the Department of Archaeology and Ethnology of Ukraine of Odessa National I. I. Mechnikov University (Odessa, Ukraine)
uurianar@gmail.com

AUTOBIOGRAPHY OF HATTUSHILI III BASED ON MATERIALS OF CUNEIFORM TEXT FROM BOGAZKOI (KBO III, 6)

Summary

The text KBo III, 6 is a very important text in the Hittite tables. This text is about the history of the Hittite empire, its people, rulers and architecture. This text shows the political intrigues of the time. From Hattushili's autobiography, we learned about the danger of the Gashka country for the Hittite empire. The text shows how central authority was established in the Hittite empire.

The work on the deciphering of cuneiform text KBo III, 6 begins in 1906, when during the archaeological expedition, archaeologists Hugo Winckler and Theodore Makridi found many cuneiform texts in the Bogazkoja temple number one. They suggested that these texts are very important, however, they, like many other archaeologists, who later worked with the found cuneiform texts, could not decipher them, they did not know on what language these texts were written.

Fredrich Hrozny, linguist – philologist, deciphered the language of the found cuneiform texts. He discovered that it was Hittite, and proved that it belongs to Indo-European languages, like other Anatolian languages.

Subsequently, other philologists began to work on the text of the KBo III, 6, and interpret the main topic of the text from their point of view, focusing on the topic of religion, arteology, apology, autobiography or chronicle. For example, Goetze A. discussed this text, focusing on aretology, covering all events from a religious point of view. E. Sturtevant interpreted the text of the KBo III 6 from the point of view of apology. Hans G. Güterbock argued that the text of the KBo III, 6 is an edict, a regulatory act. G. M. Wolf, as well as E. Sturtevant, interpreted the text of the KBo III, 6 from the point of view of apology. Annelise Kammenhuber said that this text is both Hattushili's autobiography and his chronicle. All the above-listed philologists had their own interpretation of the meaning of the text of the KBo III, 6. All philologists

agreed on the legal position of Hattushili in government and on the importance of the goddess Ishtar in Hattushili's life.

Subsequent philologists deciphered further the cuneiform texts found in Bogazkoi, and so in the world learned about the Hittite empire, rulers and civilization.

Having analyzed literary sources, I agree that the text of KBo III, 6 is Hattushili's autobiography, since the text very much focuses on the personal qualities of his character, it is shown how strong and wise the ruler of the Hittite empire was. Hattushili constantly considered himself good, and his actions were correct. He also led a successful policy in his empire and beyond its borders.

The text of Hattushili's autobiography shows how important it is and how much Hattushili's family contributed to the history of the Hittite empire.

Key words: *Hattushili III, the Hittite Empire, the goddess Ishtar, autobiography, Muwattalli, armistice agreement, Murshili.*

Во время первой экспедиции в 1906 году археологи Хьюго Винклер и Теодор Макриди в храме № 1 Богазкьоя нашли много клинописных текстов (Winckler, 1907). Они не знали, что тут располагалась столица хеттов Хаттуша, но предполагали, что Богазкьой – очень важный город для воссоздания истории хеттов. В храме на втором этаже располагался архив, в котором были найти эти тексты. В дальнейшем во время раскопок в храме номер один каждый сезон археологи находили клинописные тексты. На сегодняшний день всего найдено 35 тысяч клинописных текстов.

Хьюго Винклер, Теодор Макриди и другие археологи, которые работали в экспедициях в храме Богазкьоя, нашли много клинописных текстов, однако они не могли их расшифровать, поскольку не знали, на каком языке были написаны эти тексты.

До конца XIX века, в период, когда свершались великие археологические открытия, единственным источником, который содержал информацию о древних народах, была Библия. Так, имя «хетты» впервые также встречается еще в Старом Завете: там упоминается война между народом Авраама и хеттским народом, в которой победу одержали хетты.

Бедржих Грозный, австрийский лингвист, который первым в мире дешифровал хеттский язык, доказал, что он относится к индоевропейским языкам, как и другие анатолийские языки (Hrozny, 1915). Он подтвердил, что найденные в Богазкьоя клинописные тексты действительно выполнены на хеттском языке. Последующие поколения филологов расшифровывали их, и так в мире узнали о хеттской империи, правителях и цивилизации.

Все найденные в храме номер один в Богазкьоя клинописные тексты, которые связаны с историей хеттов, сейчас хранятся в музее Анатолийской цивилизации (Otten, 1961). Одним из наиболее важных среди них является автобиография Хаттушили III – шифр KBo III, 6 (Keilschrifttexte aus Boghazkoi, 1916). Первым, кто обратися к его изучению, стал Альбрехт Гётце (Gotze,1961). В своем анализе данного текста он делает акцент на аретологии, освещая все события с религиозной точки зрения. Эдгар Стюртевант трактовал текст KBo III, 6 с точки зрения апологии (Sturtvant, 1935: 84).

Ганс Гюстав Гютербок, утверждал, что текст КВо III, 6 является эдиктом, нормативным актом (Guterbock , 1937: 179). Г. М. Вольф так же, как и Эдгар Стюртевант, трактовал текст КВо III, 6 с точки зрения апологии (Wolf, 1967). Аннелиз Каммен-хубер говорила, что этот текст это одновременно автобиография Хаттушили III и летопись его истории (Kammenhuber,1958: 146). У всех выше перечисленных филологов была своя аргументированная трактовка значения текста КВо III, 6, единственной точки зрения не было.

В 1960 году, во время раскопок в храме номер один археологи нашли ещё 18 частей клинописного текста КВо III, 6, который в итоге стал практически полностью собранным. Это обусловило новый виток внимания исследователей к изучению данного текста. Так, во второй половине XX в. результаты своих работ над автобиографией Хаттушили III публикуют филолог Г. Оттен (Otten, 1981: 123), и его оппонент Г. Кестемонт (Kestemont , 1983: 14–123), историки и лингвисты Г.А. Хофнер (Hoffner,1985: 337–339), Г. Ньюманн (Neumann,1985: 288–295) и многие другие. Особого внимания заслуживают исследования Г. Шмидта (Schmid, 1981: 198–200, Schmid, 1985: 1–21), который акцентировал внимание на религиозном контексте данного источника. Филолог Е. вон Шуллер (Schuler, 1982: 389–400) первым скомпоновал воедино все найденные части

клинописного текста КВо III, 6, и именно данный текст стал основой для дальнейшей его интерпретации лингвистами и историками. Наиболее полную его трактовку приводит филолог Огуз Сойсал (Soysal, 1995: 137–150).

В результате основные положения текста автобиографии Хаттушили III (текст КБо III, 6) можно представить следующим образом:

Лицевая сторона:

1–4: Хаттушили рассказывает о своём роде и предшествующих поколениях.

5–7: Хаттушили говорит о том, как он любит богиню Иштар, и выражает желание, чтоб все люди любили её так же, как и он.

8–18: Он рассказывал, что у него есть два брата и сестра, и он является главным среди них. Его отец принёс его в качестве жертвы для богини Иштар, чтоб он стал для неё священником.

19–50: Он рассказывает, что Муватталли занял королевский трон после смерти отца. И рассказывает о том, что он стал командиром армии. Когда начались политические интриги против Хаттушили, Муватталли назначил для Хаттушили суд, на котором должны были разобраться с политическими интригами. Тогда богиня Иштар помогла Хаттушили и он победил в суде.

51–63: После победы Хаттушили в суде, Муватталлли подарил Хаттушили командование всей армией Хеттской империи. В этих пунктах автобио-

графии Хаттушили также рассказывает о своих победах в политике и в военных сражениях.

Обратная сторона:

1–14: Хаттушили рассказывает о том, как он приехал в страну Гашка и как он победил. Одержав победу, он вернулся в Хаттушу и заслужил большое уважение людей.

15–28: Он продолжает рассказывать о своих победах в военных походах.

29–48: Хаттушили рассказывает о том, как он сделал безопасными границы Хеттской империи и взял под свой контроль основные города Хеттской империи. Он говорит, что он очень важный человек и ему постоянно помогает богиня Иштар.

49–59: Хаттушили и Муватталли вели войну с Египтом. Хаттушили рассказывает, как он управлял армией во время войны. Арматархунда применил магию против Хаттушили, но Хаттушили победил магию.

Обратная сторона III часть:

1–13: Хаттушили рассказывает о том, как он женился на Пудухепе – дочке Пентипшарри, как зародилась их семья, у них было много детей. Также он рассказывает, как отвоёвывал другие города, и как они с Пудухепой получили королевский трон в Хакпише.

14–15: Он рассказывает об еще одном суде против него о том, как богиня Иштар помогла ему по-

бедить. Арматархунда и его семья снова применили магию против Хаттушили и, как Хаттушили узнал об этом.

В результате изучения данного текста биография одного из наиболее выдающихся правителей хеттов может быть представлена следующим образом.

Хаттушили – один из четырёх детей Муршили. Он считал себя главным среди своих братьев. Характер лидера проявился у Хаттушили ещё в самом раннем детстве. Его отец Муршили видел сон, в котором богиня Иштар сказала ему, что у его сына Хаттушили будет короткая жизнь, однако, если он станет её священником, тогда он будет жить долго. Муршили согласился, чтоб его сын стал служителем ее культа. Хаттушили признал богиню Иштар своей госпожой и защитницей.

После смерти Муршили трон занял его сын Муватталли. Хаттушили при жизни отца был служителем культа богини Иштар, однако после смерти отца стал главным военачальником. После того, как он возглавил армию, многие стали ему завидовать, начались столкновения и политические интриги. Во время политических интриг Хаттушили находился под защитой богини Иштар. Она помогла ему избавиться от обвинений политиков. Муватталли подарил брату главенство над всей армией, благодаря чему Хаттушили вышел победителем из всех политических интриг. Хаттушили распоряжался

всей пехотой и военными колесницами и чувствовал себя очень сильным. В Хаттуше у него было много врагов, однако они были бессильны перед его военной силой. За пределами Хаттуши у хеттского народа были конфликты с городами страны Гашка. Хаттушили начинает большую войну с Гашкой. В Хеттской империи находился святой город Нерик, который хотела завоевать для себя Гашка. Во время войны с Гашкой Хаттушили освободил этот город и вскоре одержал победу над Гашкой. На тот момент столицей Хеттской империи была Хаттуша, но Муваттали решил сделать столицей город Тархунташша. Правителем Хаттуши стал Хаттушилли. Под его контроль перешли также все подобные Хаттуше крупные города Хеттской империи. У Хаттушили и города Хаттуши было много врагов. Однако Хаттушили победил этих врагов и заключил с ними договор о перемирии.

Муватталли вместе с Хаттушили представляли собой центральную власть Хеттской империи. Вскоре между Хеттской империей и Египтом во главе с Рамзесом II начинается война. Во время войны Хаттушили узнал, что его враги использовали магию против него и священного города Шамуха. По возвращении из Лавазантии он одержал победу над врагами.

Спустя некоторое время после окончания войны Муватталли умер. У Муваттали был сын Урхите-

шуп, который после смерти отца стал королём Хеттской империи. Хаттушили одобрил тот факт, что Урхитешуп стал королём. Спустя семь лет в отношениях между Урхитешупом и Хаттушили нарастает напряжённость отношения, поскольку Урхитешуп берет под свой контроль те города, которыми управлял Хаттушили (Hoffner, 1931: 316). Как следствие, Хаттушили выступает против того, чтоб Урхитешуп оставался на троне и берет власть в свои руки. После этого Урхитешуп начал политические интриги, но Хаттушили запретил ему находится в стране и приказал покинуть территорию Хеттской империи. Урхитешуп отправился в Египет. После этого Хаттушили отправил Рамзесу II письмо, в котором попросил выдать ему Урхитешупа, но Рамзес II ответил отказом. После этого между Хаттушили и Рамзесом II начинаются напряженные отношения. Прошло 15 лет и Хаттушили с Рамзесом II подписали договор о перемирии. У Хаттушили было много дочерей, одна из них стала женой Рамзеса II.

С этого момента Хеттская империя и её границы оказываются в безопасности, потому что Хаттушили победил всех врагов. Вскоре Пудухепа, дочь Пентипшарри из города Киззуватна стала женой Хаттушили, у них было много детей. Хаттушили восстановил города Хуваркина и Делмунан. Затем Хаттушили снова отвоевал город Хакпиш у страны Гашка, и в Хакпиш стало всё спокойно. Страна

Гашка стала менее опасной для Хеттской империи, поскольку Хаттушили отвоевал город Хакпиш. Политические интриги против Хаттушили продолжались в Хеттской империи. Богиня Иштар помогла Хаттушили преодолеть политические интриги.

Таким образом, клинописный текст КВо III, 6 – один из более чем двухсот, которые были созданы за годы жизни Хаттушили III и во время его правления Хеттской империей. Уникальность данного текста состоит в том, что это автобиография Хаттушили, а это значит, что данный текст представляет этого правителя именно так, как он хотел бы выглядеть в глазах современников и потомков. Для Хаттушили было очень важно, чтоб были написаны тексты о нём, поскольку он хотел, чтоб люди знали, каким хорошим он был королём, как его любил отец и брат, как он отвоёвывал земли для своей империи, правил в ней и побеждал интриги в то время, когда Урхитешуп был в Египте. В тексте КБо III, 6 Хаттушили постоянно говорит о том, что он святой и религиозный человек, ему постоянно помогала богиня Иштар. Хаттушили выбрал дипломатичный подход при написании своей автобиографии, она была написана очень тонко и профессионально. В тексте его автобиографии присутствует особый акцент на том, что богиня Иштар постоянно ему помогала. Данный религиозный подтекст пронизывает все части автобиографии Хаттушили III.

Задолго до Хаттушили в Хеттской империи жил и правил нею Телепину (годы правления 1535–1500 до н.э.). В своей автобиографии Телепину также писал, что после смерти предыдущего правителя в Хеттской империи было всё плохо, она была окружена врагами. После того, как он стал королём и наладил спокойную обстановку в империи, он заявил, что его действия и позиция всегда были и будут законными. Хаттушили знал о жизни Телепину из его автобиографии и хотел оставить после себя подобный документ, который поддержал бы его образ мудрого и толкового правителя. Для него было очень важным, чтоб его любил народ, чтоб была дипломатическая поддержка на международной арене. Свои успехи он трактует как результат того, что он следовал повелениям своей госпожи, богини Иштар. Хаттушили говорил в своей автобиографии о том, что он завоёвывал города Нерик, Хакпиш и другие, он возглавил трон и отправил Урхитешупа за пределы империи – и всё это он делал именно потому, что ему так приказывала богиня Иштар.

По словам Хаттушили, богиня Иштар любила его с самого детства, с момента, когда его отец передал ей Хаттушили для того, чтоб он стал служителем ее культа. Она помогала ему постоянно в течение всей его жизни. В ответ Хаттушили построил храм в честь богини Иштар, и постоянно делал жертвоприношения для неё, а в священных городах соо-

ружал её статуи и возводил в ее честь памятники. Хаттушили поклялся богине Иштар, что вся его семья, он сам, его жена, дети и будущие поколения будут всегда находиться под её покровительством и беззаветно служить ей. После смерти Хаттушили III королевский трон занял его сын Туталья IV (годы правления 1237–1209 до н.э.), и он также, как его отец, находился под покровительством и защитой богини Иштар. Туталья IV не был служителем ее культа, но любил её не меньше, чем его отец. В Хаттуше за времена правления Хаттушили III и Туталья IV было 36 храмов, и самым главным был храм, построенный в честь богини Иштар. Этот храм был очень большим, в нём была библиотека. Анализируемый в данной статье текст KBo III, 6, автобиография Хаттушили III, был найден, вероятнее всего, именно в этом храме. Около города Хаттуши находилось хеттское святилище под открытым небом Языкай, которое было построено во время правления Тутальи IV (Bittel, 1934). В этом храме молились тысячи богам, и в нём находились статуи многих богов, а центральное место среди них занимала статуя богини Иштар.

Таким образом, в результате анализа текста KBo III, 6 и его интерпретации в современном хеттоведении, можно придти к выводу о том, что данный текст действительно можно считать автобиографией Хаттушили III, в составлении которой он при-

нимал непосредственное участие и формировал все ключевые оценочные суждения о себе. В пользу данной версии говорит, в частности то, что в тексте много внимания уделяется личным качествам его характера. Текст показывает его как сильного, мудрого и успешного правителя империи хеттов. Именно таким Хаттушили и видел себя, а все свои действия внутри империи и за ее пределами считал правильными. Именно таким он и предстает перед читателями текста КВо III, 6.

Список использованных источников и литературы

1. Bittel, 1934 – Bittel. K. Die Felsbilder von Yazilikaya. Bamberg.1934.
2. Gotze, 1961 – Gotze A. Hittite and Anatolian studies, — "The Bible and the Ancient Near East. Essays in honour of W. F. Albright". London. 1961.
3. Guterbock , 1937–Guterbock H. G. Ikinci Turk Tarih Kongresi1937. 1937. P. 179.
4. Hoffner, 1931–Hoffner H.A. Orientalia. Nova Series. 1931. Vol. 49. P. 316.
5. Hoffner,1985 –Hoffner H.A. Journal of the American Oriental Society. 1985. Vol. 105. P. 337–339.
6. Hrozny, 1915–Hrozny B.,Die Losung des hethitischen Problems. Ein vorlaufiger Bericht// Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. Berlin. 1915. Vol. 56.
7. Kammenhuber,1958– Kammenhuber A. Saeculum 9. 1958. P. 146.
8. Keilschrifttexte aus Boghazkoi, 1916– Keilschrifttexte aus Boghazkoi. Leipzig, 1916.
9. Kestemont , 1983–Kestemont G. Bibliotheca Orientalis. 1983. Vol. 40. P. 14–23.
10. Neumann,1985–Neumann G. Indogermanische Forschungen. 1985. Vol. 90. P.288–295.
11. Otten, 1961 – Otten H. Das Hethiterreich, — «Kulturgeschichte des Alten Orients». Stuttgart. 1961.
12. Otten, 1981 – Otten H. Die Apologie Hattusılis III: das Bild der Überlieferung // Studien zu den Bogazköy-Texten. 1981. Vol. 24. 123 p.

13. Schmid, 1981–Schmid G. Zeitschrift fiir Religions- und Geistesgeschichte. 1981. Vol. 33. P. 198–200.
14. Schuler, 1982 –Schuler E. von. FsNeumann. 1982. P. 389–400.
15. Soysal, 1995–Soysal O. Archivum Anatolicum, I. 1995. P. 137–150.
16. Sturtvant, 1935–Sturtvant E.H. Chrest. 1935. P. 42, P. 84.
17. Winckler, 1907 – Winckler H.Vorldufige Nachrichten uber die Ausgrabuneen in Boghazkoi im Sommer1907// Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. Berlin. 1907. Vol. XXXV.
18. Wolf, 1967–Wolf H.M. The Apology of Hattusilis Compared with other Political Self-Justifications of the Ancient Near West. Ann Arbor. 1967.

References

1. Bittel, 1934 – Bittel. K. Die Felsbilder von Yazilikaya. Bamberg.1934.
2. Gotze, 1961 – Gotze A. Hittite and Anatolian studies, — "The Bible and the Ancient Near East. Essays in honour of W. F. Albright". London. 1961.
3. Guterbock , 1937–Guterbock H. G. Ikinci Turk Tarih Kongresi1937. 1937. P. 179.
4. Hoffner, 1931–Hoffner H.A. Orientalia. Nova Series. 1931. Vol. 49. P. 316.
5. Hoffner,1985 –Hoffner H.A. Journal of the American Oriental Society. 1985. Vol. 105. P. 337–339.
6. Hrozny, 1915–Hrozny B.,Die Losung des hethitischen Problems. Ein vorlaufiger Bericht// Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. Berlin. 1915. Vol. 56.
7. Kammenhuber,1958– Kammenhuber A. Saeculum 9. 1958. P. 146.
8. Keilschrifttexte aus Boghazkoi, 1916– Keilschrifttexte aus Boghazkoi. Leipzig, 1916.
9. Kestemont , 1983–Kestemont G. Bibliotheca Orientalis. 1983. Vol. 40. P. 14–23.
10. Neumann,1985–Neumann G. Indogermanische Forschungen. 1985. Vol. 90. P.288–295.
11. Otten, 1961 – Otten H. Das Hethiterreich, — «Kulturgeschichte des Alten Orients». Stuttgart. 1961.
12. Otten, 1981 – Otten H. Die Apologie Hattusılis III: das Bild der Überlieferung // Studien zu den Bogazköy-Texten. 1981. Vol. 24. 123 p.
13. Schmid, 1981–Schmid G. Zeitschrift fiir Religions- und Geistesgeschichte. 1981. Vol. 33. P. 198–200.
14. Schuler, 1982 –Schuler E. von. FsNeumann. 1982. P. 389–400.

15. Soysal, 1995–Soysal O. Archivum Anatolicum, I. 1995. P. 137–150.
16. Sturtvant, 1935–Sturtvant E.H. Chrest. 1935. P. 42, P. 84.
17. Winckler, 1907 – Winckler H.Vorldufige Nachrichten uber die Ausgrabuneen in Boghazkoi im Sommer1907// Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin. Berlin. 1907. Vol. XXXV.
18. Wolf, 1967–Wolf H.M. The Apology of Hattusilis Compared with other Political Self-Justifications of the Ancient Near West. Ann Arbor. 1967.

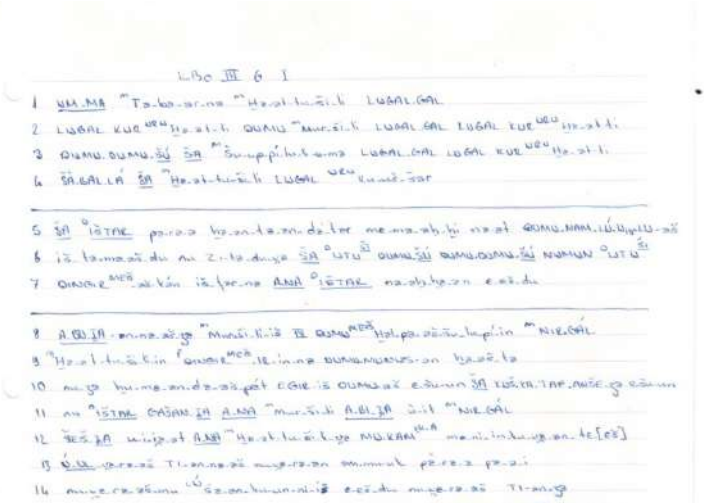

Рис.1. Пункты 1–40 автобиографии Хаттушили III и их транскрипция (Keilschrifttexte aus Boghazkoi, 1916)

Nr. 6 Vorderseite Columne I, Zeile 41—78

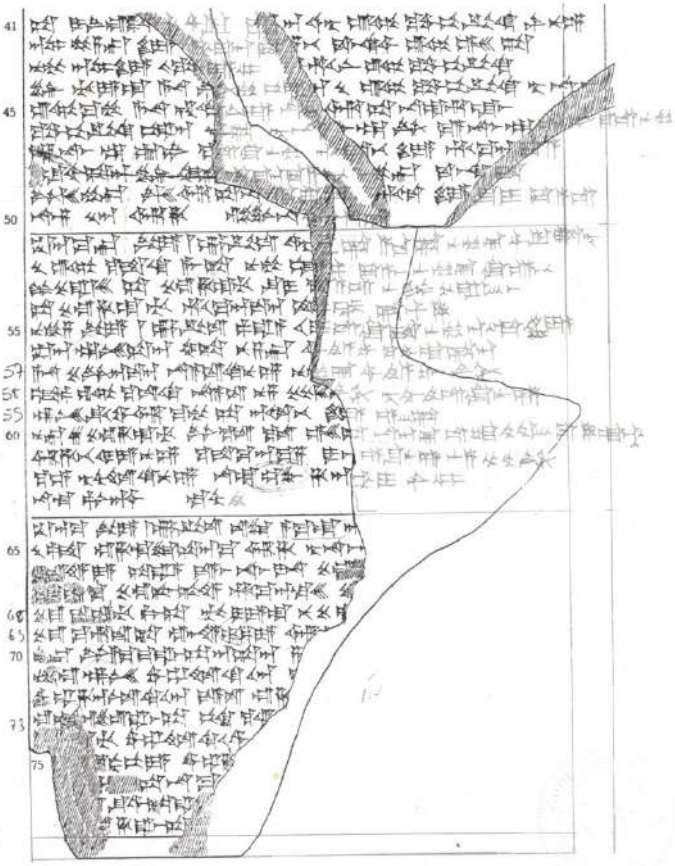

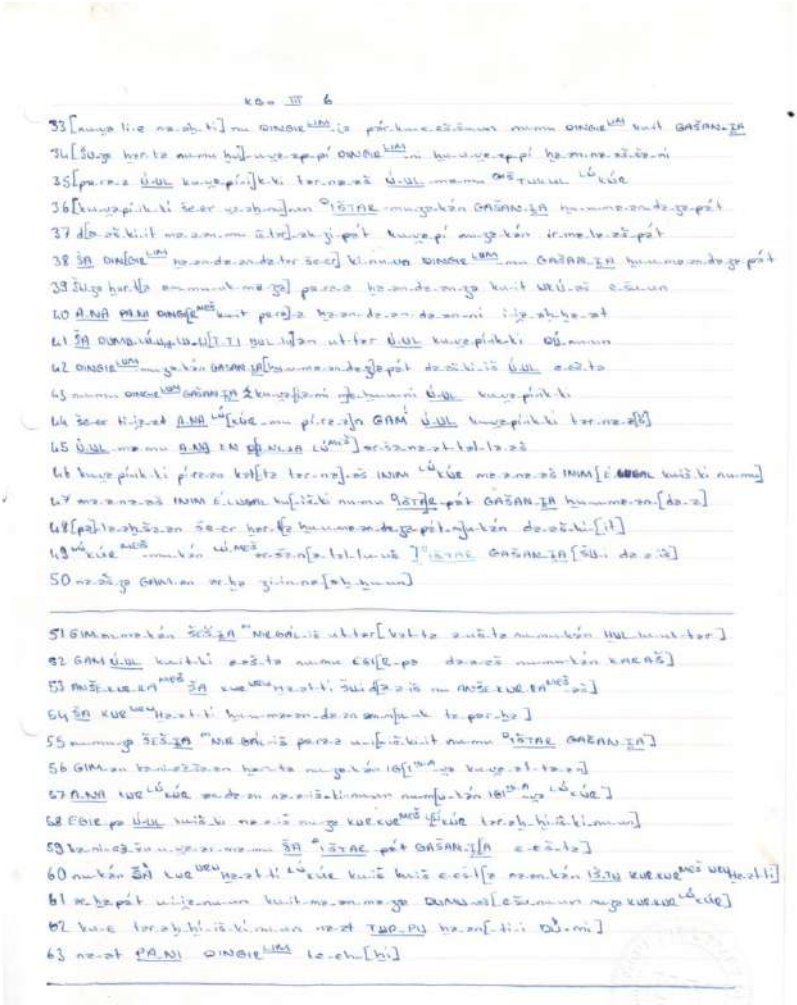

Рис.2. Пункты 41–75 автобиографии Хаттушили III и их транскрипция (Keilschrifttexte aus Boghazkoi, 1916)

УДК 94 (477.74) «1920-1922»
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189364

Олександр Шишко
orcid.org/0000-0002-9933-8794
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри соціології, філософії і права
Одеської національної академії харчових технологій
(Україна, Одеса)
shyshko2011@ ukr.net

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В ОДЕСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В 1920-1922 РОКАХ (ОСНОВНІ АСПЕКТИ)

Анотація

У статті аналізуються архівні матеріали, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в Галузевому державному архіві СБУ та в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області. Протоколи засідань колегії ОГНК дають можливість, зокрема, встановити прізвища, імена, по-батькові, вік осіб, щодо яких було прийняте каральне рішення, а також підстави для такого рішення та час його виконання. Архівно-слідчі справи, які належать до «Основного» та «Припиненого» фонду, дають можливість прослідкувати долі сотень осіб, які стали жертвами політичного терору.

Ключові слова: *політичний терор, Одеська губернія, джерела, архівно-слідчі справи.*

Oleksandr Shyshko
orcid.org/0000-0002-9933-8794
PhD in History, Assistant Professor of the Department of Sociology, Philosophy and Law,
Odesa National Academy of Food Technologies (Ukraine, Odesa)
shyshko2011@ ukr.net

SOURCES FOR RESEARCHING POLITICAL TERROR IN ODESA HUBERNIA IN 1920-1922 (MAIN ASPECTS)

Summary

Until 2005, the protocols of the meetings of the Odesa Provincial Commission Extraordinary Committee were kept in the archive unit of the Office of the Security Service of Ukraine in Odesa oblast as "completely secret" and were not issued to researchers. In 2005, these documents were transferred to the Branch State Archive of the SBU. The archival and investigative cases, which are in temporary storage in the archival unit of the Ukrainian Security Service in Odessa Oblast, belong to two funds: "Main" and "Suspended". There are no descriptions of these funds, so the exact number of cases that they contain is unknown. Until 2015, the cases of the "Main" fund have not been available to researchers; access to the "Suspended" fund cases was limited and complicated. The main thesis of the article is that without the study of these archival materials, a comprehensive analysis of political terror is impossible.

Of particular importance are the minutes of the meetings of the OHNK Board, which cover the period from February 28, 1920 to March 25, 1922. They include four main categories: "Present", "Reviewed", "Resolved" and "Marked as completed". The list of the present persons included the head of the OHNK, the secretary and members of the OHNK board. In the category "Reviewed", the full name, patronymic of the person, and their age were indicated. The obligatory attribute of this part of the protocol was the indication of what the particular person or group of individuals were accused of. The category "Resolved" contained the surname and initials of the person with their sentence. The last category, "Marked as completed" contained information on the implementation of the board decision.

The basis of the sources are archival and investigative cases of the "Main" and "Suspended" funds, which include materials that were mandatory to be

included in each case and variable materials. Almost without exception, each case has an arrest warrant. The ruling contained the charges against the arrested person. On the day of the decision statement, a questionnaire was filled in which were indicated the name, surname and patronymic, citizenship, nationality, place of residence, age or birth year, education, family composition, party affiliation, profession and membership in the trade union with indication of the number ticket, place of work, property status, when and by whom was arrested and the warrant number, place of arrest, when and by whom was questioned, whether the charges were brought, the place of residence before arrest, etc. As a rule, all archival and investigative cases contain protocols of interrogations of arrested persons and witnesses, sometimes confrontations.

Of particular importance are personal archival and investigative cases, which were grouped into two group cases No. 14759-p and No. 27120-p, which show the consequences of the terror against the members of the "Polish military organization". And the cases 12006-p and 5522-p show how terror affected the members of the Odessa Committee of the RSDLP (m).

The archival materials of the former punitive bodies of the communist regime form the basis of the study of political terror in 1920–1922, since they provide the opportunity to establish the surnames, names and patronymics of persons against whom the decisions were taken regarding capital punishment, imprisonment in concentration camps for varying periods, and other penalties and determine the total number of such persons. In addition, archival and investigative cases reveal the tragic fate of a each particular person and, at the same time, the tragedy of the entire Ukrainian people who find themselves in unnatural conditions of sociopolitical and economic existence.

Keywords: *political terror, Odesa Hubernia, sources, archival and investigative cases.*

Постановка проблеми. Укладачі 3-го тому «Одесского мартиролога» наприкінці кожного анотованого опису архівно-слідчої справи арештованих осіб за період лютого-квітня 1920 р. робили припис про те, що «протоколи засідань колегії ОГНК з відомостями про прийняті репресивні рішення і датами розстрілів до нині залишаються «таємними», а тому дата виконання рішення залишається не ві-

домою. Це при тому, що до 2005 р. протоколи засідань колегії Одеської губернської надзвичайної комісії зберігалися в архівному підрозділі Управління Служби безпеки України в Одеській області, але не були розсекречені і тому дослідникам та всім зацікавленим особам не видавались. Зрештою у 2005 р. ці документи були передані до Галузевого державного архіву СБУ. Так само до 2015 р., до часу прийняття 9 квітня 2015 р. Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», справи «Основного» фонду також не видавалися, а до справ «Припиненого» фонду доступ був «обмежений і складний» (Ковальчук, 2010: 11).

Аналіз досліджень. Тривалий час найбільш детальна інформація про жертв політичного терору містилась у 3-му томі «Одесского мартиролога», де було вміщено анотації 132-х справ, фігурантами яких були 158 осіб, які були заарештовані протягом лютого-квітня 1920 р. (Одесский мартиролог, 2005: 175–475). Першим кроком до опрацювання «Основного» фонду стала публікація у журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» стислих анотацій архівно-слідчих справ за 1917–1925 рр. Архівний підрозділ Управління СБ України в Одеській області підготував до цього видання 24 анотованих архівно-слідчих справи за період з лютого 1920 р. до березня 1922 р. (Василенко, 2012: 100–105). Наступ-

ним кроком стало видання у 2015 р. книжної версії анотованого покажчика архівно-слідчих справ «Основного» фонду, яка увібрала в себе вже 94 справи за вказаний період (Василенко, 2015: 79–101). У 2017 р. у журналі «З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ» було опубліковано черговий анотований покажчик архівних справ «Припиненого» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних управлінь СБУ. Архівний підрозділ Управління СБ України в Одеській області підготував анотації 14-ти справ на 24 особи. З них 5-ть осіб було ув'язнено до концтабору на різні терміни, стосовно 9-ти осіб рішення каральних органів відсутні, так само 9-ть осіб було звільнено з-під варти, одна особа з-під варти втекла (Василенко, 2017: 218–225). У цьому переліку звертає на себе увагу той факт, що у ньому відсутні справи осіб, стосовно яких на засіданні колегії ОГНК були прийняті розстрільні рішення.

Мета статті. Метою статті є здійснення аналізу архівних матеріалів, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в Галузевому державному архіві СБУ та в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області, які тривалий час були недоступними для дослідників та які складають основу джерельної бази дослідження політичного терору в Одеській губернії у 1920–1922 роках.

Виклад основного матеріалу. Протоколи засідань колегії ОГНК, які нараховують три справи,

посідають особливе місце серед корпусу джерел, які складають основу дослідження політичного терору в Одеській губернії періоду 1920-1922 років. Перша з цих справ включає в себе протоколи, починаючи з 28 лютого і до 14 червня 1920 р. (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 282, 225 арк.), друга – з 13 червня і до 3 листопада 1920 р. (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 283, 243 арк.) і третя – з 18 листопада 1920 р. і до 25 березня 1922 р. (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 3. Спр. 284, 421 арк.).

Структура протоколів включає в себе чотири основні категорії: «присутні», «слухали», «постановили» та «відмітка про виконання». До списку присутніх осіб входив голова ОГНК, секретар та члени колегії ОГНК, а також присутніми могли бути представники ЦУНКу чи ВУНКу, голова чи члени губернського парткому чи партбюро КП(б)У, командування військових підрозділів ОГНК чи ВНК. Право підпису протоколу належало тільки членам колегії.

У категорії «слухали» було вміщено номер справи та повністю вказувалось прізвище, ім'я й по-батькові особи та її вік. Були, звичайно, випадки, коли чи по-батькові, чи вік були відсутніми. Обов'язковим атрибутом цієї частини протоколу була вказівка на те, у чому обвинувачувалась конкретна особа чи група осіб. Спектр обвинувачень був надзвичайно широким та варіювався залежно від тих «завдань»,

які вирішувала ОГНК у той чи інший період. Найбільш поширеним було обвинувачення у «контрреволюції» та «бандитизмі». Причому якщо в одних випадках було чітко зрозуміло, що мова йде про кримінальні злочини або про «політичний бандитизм», то в інших тільки констатація факту бандитизму не давала можливості встановити причетність особи до різновиду цього поняття. «Політичний бандитизм» передбачав участь у різного роду повстаннях проти радянської влади, особливий наголос тут робився на участі у селянських повстанських загонах та у Придністровському повстанні 1919 р., у якому провідна роль належала німцям-колоністам.

Серед інших часто вживаних обвинувачень була причетність до «денікінської контррозвідки чи служба у денікінському війську», «переховування білогвардійців», «уникнення реєстрації як офіцера», «видача та/або побиття комуністів», «виготовлення та/або збут фальшивих грошових знаків». Цей перелік продовжували обвинувачення у зайнятті спекуляцією, здійсненні шпигунської діяльності, проведенні агітації серед селян проти мобілізації, у антирадянській пропаганді, у закликах до повстання проти радянської влади, у приховуванні речей (під час кампанії вилучення надлишків у буржуазії) тощо. Стосовно співробітників радянських установ та навіть ОГНК поширеним було обвинувачення у здійсненні злочину за посадою, зокрема, у привлас-

ненні речей під час обшуків. Значну категорію складали особи, які були обвинувачені у причетності до всіляких реальних та вигаданих підпільних організацій: петлюрівських, врангелівських, білогвардійських, польських тощо. В окремих випадках у цій частині протоколу вказувався соціальний статус особи, «поміщик», «граф чи графиня», «донька генерала», «офіцер», «куркуль» тощо.

Категорія «постановили» містила прізвище та ініціали особи з визначенням міри покарання. Найбільш суровим покаранням був розстріл з приписом про конфіскацію майна. Різновидом цього виду покарання був «умовний розстріл», який здебільшого застосовувався до осіб, які мали пролетарське походження або не досягли віку у 18-ть років. Наступним видом покарання було ув'язнення до концтабору на термін від одного місяця й до декількох місяців, але найчастіше від одного й до 5-ти років, інколи до 10 років. Також застосовувалося умовне ув'язнення до концтабору. Іншими видами покарання була відправка на фронт, до штрафних рот, у розпорядження губернського воєнкома чи губернського комітету боротьби з дезертирством, висилання за межі губернії чи України, неповнолітніх осіб направляли до дитячих виправних закладів (колекторів), частими були випадки, коли справу разом з арештованою особою передавали на розгляд революційного трибуналу. Значним був відсоток осіб,

які звільнялася з-під варти та яким поверталося відібране у них майно та речі. Це стосувалося переважно тих осіб, які затримувалися під час облав або заарештовувалися для вияснення їхнього статусу. Обов'язковим записом цієї категорії була вказівка про передачу справи до архіву.

Остання категорія «відмітка про виконання» містила інформацію про виконання рішення колегії. На відміну від попередніх категорій тут дуже часто не містилось жодних записів. Перші записи протягом березня-серпня 1920 р. стосувалися переважно рішення колегії ОГНК про розстріл або про застосування вищої міри покарання та містили таке формулювання: «виконано» з вказівкою номера протоколу та дати виконання. Інколи перед датою виконання стояв припис «у ніч». Двадцять третього квітня з'явились записи «виконано» стосовно осіб, які були звільнені з-під варти, інколи з вказівкою дати звільнення. Сімнадцятого травня з'явились такі приписи: «приговор призупинити згідно розпорядження т. Реденса». Згодом ці приписи доповнювались записами про те, що, скажімо, рішення про розстріл замінялось на ув'язнення до концтабору або про його виконання вже у пізніший час згідно нового рішення колегії.

Дванадцятого липня у записах відбулися зміни, з них зникло повідомлення про дату виконання рішення колегії, відповідно вони мали таке форму-

лювання: «виконано» з вказівкою номера протоколу. Шістнадцятого липня в окремих випадках відбулось скорочення й такого запису до констатації: «виконано». До речі, у другій категорії також відбулась мінімізація записів: «розстріляти», «ув'язнити до концтабору» з вказівкою терміну, «звільнити».

Двадцять сьомого липня з'явився новий різновид записів у цій категорії. У протоколах розпочалася фіксація розписок за підписом «тов. Беккера» про прийняття до концтабору осіб, відповідно до рішення колегії ОГНК. Також розпочалася фіксація актів про виконання рішень колегії про розстріл повітовими секретними підвідділами: Одеським, Тираспольським, Ананьївським, Вознесенським, Первомайським, Балтським. П'ятого серпня з'явилися відмітки про проведену конфіскацію майна. Десятого серпня відбулось поновлення запису «виконано» з вказівкою номеру протоколу та дати з приписом «у ніч на (дата)». Наприклад: «виконано, протокол № 30, у ніч на 12.VIII». Також цього дня було запроваджено нову форму запису: «приговор виконано у ніч на (дата)». У подальшому використовувались всі варіанти цих записів.

Одинадцятого вересня змінилась форма фіксації виконання рішення колегії ОГНК. Віднині домінуючим є формулювання такого змісту: «Наказ тов. Юр'єву (номер наказу). Виконано у ніч на (дата)». Вісімнадцятого січня 1921 р. у цьому формулю-

ванні змінилось прізвище, замість Юр'єва відповідальним за виконання рішень колегії ОГНК став Давидов, з 3 березня Іван Папельну (Казбек), з 25 червня Микола Воїнов. У 1922 р. записи у категорії «відмітка про виконання» не робились. Так само до ОГНК почали надходити розписки про надходження ув'язнених осіб до концтабору вже за підписом Ельмана.

Крім відомостей про конкретних осіб протоколи засідань колегії ОГНК містили також інформацію про поточну діяльність цього карального органу. Зокрема, розглядались кадрові, фінансові питання, питання грошового та матеріального забезпечення співробітників ОГНК, створення та ліквідація структурних підрозділів тощо. Скажімо, 15 червня «у зв'язку з перевантаженістю роботи у губНК» було створено малу колегію у складі Дейча й Соколова та уповноваженого, який доповідав справу. Мала колегія мала право приймати рішення щодо звільнення з-під варти та ув'язнення до концентраційного табору не більше, ніж на два роки. А 11 вересня 1920 р. Леонід Заковський надав фінансову звітність секретного відділу ОГНК про витрачені кошти на секретні операції з 13.06 до 1.09. 1920 р. на загальну суму 5 351 467 радянських рублів та 7 тис. «романівськими» грошовими знаками. Розглядались також питання посадових порушень або згідно термінології того часу «злочинів за поса-

дою». Тут «м'якими» покараннями була заборона обіймати посади у каральних органах та виключення з лав компартії. У разі серйозних проступків покарання могло бути аж до позбавлення життя через розстріл.

Наступну групу джерел складають архівно-слідчі справи, які знаходяться на тимчасовому зберіганні в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області. Ці справи належать до двох фондів, до «Основного» фонду (фонд «О») та до фонду припинених справ (фонд «П» або «Припинений» фонд). Якусь кількість цих справ до 1991 р. було відіслано до різних управлінь КДБ за місцем народження їх фігурантів, а після 1991 р. до ГДА СБ України. Описи цих фондів відсутні, тому до нині не встановлено точну кількість справ, які у них зберігаються. У цій групі джерел базовим є «Основний» фонд, на базі якого у 1954 р. почав формуватися фонд «П», до якого почали передаватися справи з «Основного» фонду після того, як у процесі перегляду цих справ приймалися рішення про їх припинення чи реабілітацію фігурантів цих справ.

Станом на квітень 2019 р. встановлено, що на тимчасовому зберіганні в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області знаходиться 103 архівно-слідчі справи «Основного» фонду за період з лютого 1920 р. й до березня 1922 р., фігурантами яких було 275 осіб, з них 144 особи було розстрі-

ляно, 68 осіб було ув'язнено до концтабору на різні терміни, інші отримали інші покарання або були звільнені. При чому 9-ть справ з цієї кількості не увійшли книжної версії анотованого покажчика архівно-слідчих справ «Основного» фонду (Василенко, 2015: 79–101). Це справи №№ 017017, 017045, 017118, 017147, 017153, 017289, 017325, 017452, 017531 фігурантами яких були 33 особи.

Відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 17 квітня 1991 р. архівно-слідчі справи «Основного» фонду були переглянуті на предмет реабілітації їх фігурантів. Згідно результатів процесу реабілітації такі справи можна поділити на три групи. До 1-ї групи належать справи, які подавались до органів прокуратури та фігурантам яких було відмовлено у реабілітації з посиланням на норми закону. Так, перший заступник прокурора Одеської області, розглянувши у березні 1995 р. матеріали архівної справи стосовно Сергія Панченка (26 років), прийняв рішення у реабілітації відмовити. Констатуючи факт розстрілу С. Панченка, згідно рішення колегії ОГНК від 23 квітня 1920 р., прокурор вказав, що підставою для такого рішення колегії стало те, що С. Панченко, будучи хорунжим царської армії, у 1918 р. добровільно вступив до петлюрівської армії офіцером для доручень. У 1919 р. вже перебуваючи на службі

у Добровольчій армії у м. Тульчин, він брав участь у арештах військових та цивільних радянських службовців. Причому всі вони залишились живими. Дослідивши матеріали справи, прокурор зробив висновок про те, що «Панченко Сергій Іванович був обґрунтовано притягнутий до кримінальної відповідальності й тому не підлягає реабілітації» (Архівний підрозділ. Спр. 016981. Арк. 29–30).

До другої групи належать справи, у яких вміщено рукописні довідки (клаптик паперу) співробітників УСБУ в Одеській області з посиланням на те, що та чи інша особа була обвинувачена у бандитизмі, а тому під дію закону не потрапляє. Прикладом цієї групи архівно-слідчих справ слугують матеріали справи № 017017. Юрисконсульт УСБУ в Одеській області 27 січня 1995 р. написав рукописну довідку такого змісту: «У зв'язку з тим, що Сушко Г. Н. та Васильєв Ф. І. були обвинувачені у бандитизмі, то вони під дію закону про реабілітацію не потрапляють і справа має зберігатися в основному фонді архівних карних справ» (Архівний підрозділ. Спр. 017017. Арк. 25). Відповідно до матеріалів справи Герасим Сушко (20 років) та Федір Васильєв (19 років) під час двох проведених допитів всі обвинувачення у бандитизмі відкидали. Тому всі обвинувачення ґрунтувалися на показах свідка, який заявив про те, що «Васильєв за добровольців затримував відповідальних людей та під загрозою арешту ви-

магав від них гроші». Сам свідок начебто дав Васильєву, який тоді мав прізвище Адаменко, 250 рублів, щоб уникнути арешту. Згодом цей же свідок бачив Васильєва-Адаменка у порту у формі добровольця, що викликало у нього думку про те, що той служив у портовій контррозвідці. Г. Сушко, який приїхав до матері на Пасху, випадково зустрів свого знайомого Ф. Васильєва, під час прогулянки містом їх і було заарештовано.

Найбільш чисельною є 3-тя група справ, у яких відсутні будь-які документи у будь-якій формі про подання та розгляд справи на предмет реабілітації. Цю останню категорію справ можна потрактувати таким чином, що формулювання «бандитизм» давало підстави для співробітників УСБУ в Одеській області не те що не направляти їх до прокуратури, а й не робити будь-яких формальних записів. Отже, відповідно до нової редакції Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» від 13 березня 2018 р., зокрема 7-ї статті, всі ці справи мають бути спрямовані на розгляд до Національної комісії з реабілітації.

Так, поручик Григорій Збіровський (36 років, міщанин з Одеси) був обвинувачений «у службі у контррозвідці», хоча представлені у справі матеріали свідчать про те, що Г. Збіровський був молодшим наглядачем загального кримінального розшуку

Одеського карно-розшукового управління. Причетність до контррозвідки полягала лише у тому, що він був присутнім під час побиття Венгрова, який залишився живим та у 1920 р. в ОГНК обіймав посаду комісара оперативної частини. Цей факт під час очної ставки з Венгеровим Г. Збіровський не заперечував, але наполягав на тому, що він такі дії не схвалював. Тим не менше, помічник уповноваженого із загальних справ Радіонов у своєму заключенні у цій справі запропонував Г. Збіровського розстріляти, взявши до уваги той факт, що «громадянська війна не завершена і що подібні контррозвідники надзвичайно небезпечні у момент розпалу класової боротьби» (Архівний підрозділ. Спр. 017151. Арк. 1).

У червні 1921 р. було розстріляно Семена Козоріза (23 роки), який був обвинувачений у тому, що брав участь у повстанні, видавав денікінцям та тютюнниківцям комуністів, а під час захоплення м. Первомайська військами Юрія Тютюнника вказав та побив начальника особливого відділу м. Первомайська Андрія Садовського, якого згодом було вбито. Крім цього, вина С. Козоріза полягала у тому, що він відповідно до рішень 5-го Всеукраїнського з'їзду рад не повернувся до мирної праці, а навпаки тримав при собі зброю (Архівний підрозділ. Спр. 017282). Братів Гаврила та Григорія Левітчуків (23 та 27 років) було розстріляно у листопаді 1921 р. «як бандитів, які брали активну участь у бандах Со-

колова і Кошового» та у зв'язку з «розвитком бандитизму у Первомайському повіті» (Архівний підрозділ. Спр. 017500. Арк. 1).

Отже, найменша причетність до повстанських загонів (в оригіналі до «банд»), передусім до «банди Заболотного», давала підстави не направляти такі справи на розгляд на предмет реабілітації.

Укладачі 3-го тому «Одесского мартиролога» з'ясували, що у «Припиненому» фонді архівного підрозділу УСБУ в Одеській області за 1920 р. згідно неповних даних зберігається 281 персональна справа та 69 групових справ на 391 особу, відповідно разом на 672 особи (Одесский мартиролог, 2005: 175). З цієї кількості справ опрацьовано 72 справи за 1920 р., фігурантами яких було 111-ть осіб. Причому 36 справ, фігурантами яких було 48 осіб, стосувалися сфабрикованої справи «підпільної петлюрівської організації» або справи за № 2575. Ця справа, разом з іншими менш чисельними, покликана була нанести нищівний удар по українському визвольному русі, затаврувавши цей рух як «петлюрівщина».

Інші 36-ть справ стосувалися 46-ти осіб, які були переважно обвинувачені ОГНК у «службі у денікінській контррозвідці чи у Добровольчій армії, у видачі та побитті комуністів тощо». Наведена нижче таблиця демонструє стислу інформацію про ці справи, щодо фігурантів яких колегією ОГНК було прийняте розстрільне рішення.

У цьому переліку виключення складають лише чотири справи. Матеріали справи, фігурантом якої був Тимофій Дерев'яга (24 роки), дають можливість встановити деякі біографічні відомості Івана Дерев'яги, який, за словами Т. Дерев'яги, був «ад'ютантом у Заболотного» (Архівний підрозділ. Спр. 27097-п. Арк. 7). Підставою для розстрілу «заможного куркуля» Василя Садового (54 роки) стало його обвинувачення «у контрреволюції, яка виразилась в агітації проти Радянської влади» (Архівний підрозділ. Спр. 27128-п. Арк. 39). Артема Семка (24 роки) та Василя Хрипуна (20 років) було страчено за «бандитизм та агітацію проти мобілізації серед селян свого села» (Архівний підрозділ. Спр. 27036-п. Арк. 1). Сімнадцятого липня 1920 р. колегія ОГНК приговорила до розстрілу Івана Усатюка (22 роки), Івана Дорошенка (33 роки) та Йосипа Дублера (19 років) за «участь у повстанні у селі Павлівка та за руйнування залізничної колії біля станції Мардарівка» (Архівний підрозділ. Спр. 27055-п. Арк. 1).

Обов'язковим атрибутом архівно-слідчих справ «Припиненого» фонду є рішення органів прокуратури про реабілітацію їх фігурантів відповідно до Закону України від 17 квітня 1991 р. «у зв'язку з відсутністю доказової бази їх вини».

Архівно-слідчі справи «Основного» та «Припиненого» фондів складаються з матеріалів, які були обов'язковими, та матеріалів, які могли варіювати-

Таблиця 1

Перелік архівно-слідчих справ «Припиненого» фонду за 1920 р.

№ п\п	Прізвище, ім'я та по-батькові	№ справи	Дата засідання колегії ОГНК та дата виконання приговору
1	2	3	4
1.	Авдиев Борис Всеволодович	27127-п.	23.10.1920 р. Відомості відсутні
2.	Бакшай Лев-Владимир Александрович	28421-п.	27.07.1920 р. --
3.	Блау Сергей Николаевич	27241-п.	04.06.1920 р. --
4.	Богуславский Александр Валентинович	27454-п.	02.08.1920 р. --
5.	Боровский Николай Иванович Лойко Петр Васильевич	26948-п.	17.08.1920 р. --
6.	Борщ Терентий Андреевич (Каменский Николай)	26935-п.	04.06.1920 р. --
7.	Будзилович Андрей Николаевич	27167-п.	04.06.1920 р. --
8.	Бутук Сергей Иванович	26952-п.	02.08.1920 р. --
9.	Введенский Игорь Иванович	27175-п.	16.07.1920 р. --
10.	Гловинский Сергей Михайлович	27086-п.	05.06.1920 р. --
11.	Головир Иван Степанович	27291-п.	23.10.1920 р. У ніч на 25.10.1920 р.
12.	Дейчман Александр Юльевич	27295-п.	21.05.1920 р. Відомості відсутні.
13.	Деревяга Тимофей Федорович	27097-п.	18.09.1920 р. --
14.	Захарько Федор Григорьевич Захарько Тарасия Евстафьевна	27117-п.	27.07.1920 р. --
15.	Копысов Павел Григорьевич	26937-п.	05.06.1920 р. --
16.	Крушинская-Замойская Мария Николаевна	27165-п.	05.06.1920 р. --
17.	Курятников Иван Григорьевич	27099-п.	09.06.1920 р. --
18.	Кухта Леонид Сергеевич	27019-п.	14.06.1920 р. --
19.	Литвинов Степан Иванович	14757-п.	26.03.1920 р. --
20.	Лысенко Домна Мефодьевна Лысенко Михаил Ильич Швец Василий Анисимович	27023-п.	04.06.1920 р. --

Продовження таблиці

1	2	3	4
21.	Марковский Лев Алексеевич	27069-п.	04.06.1920 р. --
22.	Медвечук Петр Иосифович	26972-п.	09.06.1920 р. --
23.	Мюллер Петр Яковлевич	27292-п.	19.10.1920 р. У ніч на 21.10.1920 р.
24.	Орловский Петр Андреевич	26992-п.	05.06.1920 р. Відомості відсутні
25.	Петкевич-Губин Иосиф Казимирович Степанов Володимир Васильевич	26956-п.	02.08.1920 р. --
26.	Романченко Алексей Дмитриевич	27300-п.	13.07.1920 р. --
27.	Садовой Василий Яковлевич	27128-п.	30.09.1920 р. --
28.	Сильванский Евстафий Петрович Широкова-Сильванская Евгения Ивановна	27293-п.	11.09.1920 р. У ніч на 13.09.1920 р.
29.	Тимофеев-Абрамович Николай Сергеевич	27108-п.	02.09.1920 р. Відомості відсутні.
30.	Усатюк Иван Онуфриевич. Дорошенко Иван Петров. Дублер Иосиф Иванов	27055-п.	17.07.1920 р. --
31.	Федоров Владимир Федорович	27298-п.	13.07.1920 р. --
32.	Хомутов Александр Дмитриевич	27296-п.	09.10.1920 р. У ніч на 11 жовтня.
1	2	3	4
33.	Хрипун Василий Аксентьевич Семко Артем Григорьевич	27036-п.	28.06.1920 р. Відомості відсутні.
34.	Черноглазов Алексей Алексеевич	26932-п.	05.06.1920 р. --
35.	Шорейс Рудольф Францевич Баварий Мартын Евгеньевич	27041-п.	02.08.1920 р. --
36.	Энклер Владимир Констянтинович	27294-п.	07.10.1920 р. --

ся. У свою чергу якийсь вид обов'язкових матеріалів може бути відсутнім у тій чи іншій справі. Майже без виключень у кожній справі вміщено ордер на арешт, який мав термін дії на одну добу та містив підпис, за рідким виключенням, голови ОГНК та її секретаря. Ордер мав порядковий номер та дату видачі, у ньому було вказано прізвище співробітника ОГНК, який мав здійснити арешт, й прізвище особи та її адресу, яка підлягала арешту та у якої мав бути проведений обшук, ревізія, вилучення документів та книг, запровадження заборони й арешту товарів. Іншим різновидом ордерів були ордери, коли співробітникам ОГНК давалась вказівка здійснити арешт осіб за власним розсудом, які викликають у них підозру. Ордер на арешт міг бути виписаний на особу, яка уже була затримана тим чи іншим каральним органом. Підставою для виписки ордеру та відповідно арешту могла бути заява, у якій заявник вказував на необхідність, з його точки зору, арешту тієї чи іншої особи.

Наступним обов'язковим документом була постанова, у якій було вказано дату та прізвище чергового слідчого ОГНК, який після проведеного опитування арештованої особи, висував їй обвинувачення та приймав рішення про взяття цієї особи під варту з утриманням її у одиночній чи загальній камері.

У день виписки постанови заповнювалась анкета

«для заарештованих чи затриманих із зарахуванням їх за НК». У анкеті містився припис, що особи, які повідомлять недостовірні відомості будуть піддані найсуворішій відповідальності. Анкета складалась з двох частин, перша з яких заповнювалась арештованою особою, а друга – «адміністрацією місця ув'язнення». Зазвичай, друга частина залишалась не заповненою. Перша частина нараховувала 22 позиції. Отже, у анкеті вказувалось прізвище, ім'я та по-батькові, громадянство, національність, місце прописки, вік або рік народження, освіта, склад сім'ї, партійна приналежність, професія та членство у профспілці з вказівкою номера білета, місце роботи (до лютого 1917 р. та в різні періоди революції), майновий стан, відношення до військової повинності, коли і ким був арештований та номер ордеру, місце арешту, коли і ким був допитаний, чи пред'явлено було обвинувачення і яке, місце проживання перед арештом тощо.

Як правило, під час арешту проводився обшук та складався відповідний протокол. Нерідко у протоколі обшуку містився запис про те, що «нічого не було знайдено». Але у разі вилучення речей вони передавалися до відділу сховища ОГНК та фіксувалися у прийомній квитанції. У разі рішення ОГНК про їх конфіскацію вони передавались у власність держави, якщо ж арештована особа звільнялась з-під варти, ці речі їй повертались.

За незначним виключенням всі архівно-слідчі справи містять протоколи допитів арештованих осіб. Перша сторінка бланку протоколу також містила 13-ть позицій, які дублювали першу половину відомостей з анкетних даних. Це міг бути єдиний протокол допиту, могло їх бути два і більше. Трапляються протоколи, які нараховують всього декілька рядків, найбільше протоколів, які нараховують від однієї до п'яти сторінок. Інколи протоколи супроводжувалися фіксацією очних ставок, інколи очні ставки заміняли протоколи. Крім протоколів арештованих осіб, які вже мали статус обвинувачених, у справах знаходяться протоколи допитів свідків. Свідки до ОГНК з'являлись відповідно до повісток.

Тільки у незначній кількості справ вміщено акти, які дають можливість з максимальною достовірністю встановити факт виконання рішення ОГНК стосовно застосування вищої міри покарання (розстрілу). Ці акти були такого змісту: «Відповідно до постанови надзвичайної трійки у ніч на (дата) було розстріляно громадянина (прізвище, ім'я, по-батькові, вік). Під час виконання приговору був присутній черговий по комісії (підпис), старший комісар (підпис), дата». Ще рідше трапляються бланки концентраційних таборів за підписом їх комендантів, у яких містилася інформація про осіб (прізвище, ім'я, по батькові та термін ув'язнення), які мали відбувати у цих таборах покарання.

Польсько-радянська війна спровокувала терор проти польської громади Одеси та проти тих сил, які співпрацювали з польською владою чи могли бути причетними до такої співпраці. Наслідком такого політичного терору стала «ліквідація» двох підпільних польських організацій або організацій «Польської організації військової», з якою співпрацювали білогвардійська та петлюрівська організації. Персональні архівно-слідчі справи членів цих організацій були об'єднанні у дві групові справи № 14759-п та № 27120-п. У цих справах колегією ОГНК було прийнято рішення про розстріл 130 осіб, але тільки стосовно 18 осіб збереглися архівні матеріали. Причому ці особи мають російські та українські прізвища, польських, крім Климентія Венгржиновського, серед них немає. Офіційне листування з цієї справи дає можливість висловити припущення, що справи щодо осіб польського походження були відправлені з Одеси до невідомого адресату, яким міг знаходитися у Харкові чи Москві (Архівний підрозділ. Спр. 14759-п; 27120-п).

Протягом 1920 р. члени одеського комітету РСДРП(м), користуючись відносною політичною свободою, постійно наголошували на тому, що соціальна революція у її більшовицькому варіанті не може бути реалізована. У відповідь їхні недавні однопартійці розпочали акції політичного терору, наслідком яких став арешт та вислання до Харко-

ва, а згодом до Москви, з наступним ув'язненням у концтаборах найбільш активних одеських меншовиків. Спочатку у вересні було заарештовано Ісаака Астрова (Повеса) й Віктора Коробкова (Архівний підрозділ. Спр. 12006-п), а у грудні ще 16-ть осіб (Архівний підрозділ. Спр. 5522-п). Відповідно матеріали цих двох справ містять анкетні відомості арештантів, протоколи їх допитів та теоретичні документи РСДРП(м) й документи, які пов'язанні з їх перебуванням у Росії. До речі, у матеріалах справи № 5522-п представлено інформацію про київських меншовиків.

Висновки. Таким чином, основу джерельної бази складають архівні матеріали, які слугують неспростовним доказом здійснення політичного терору каральними органами комуністичної влади. Передусім, це стосується періоду з лютого 1920 р. й до березня 1922 р. Протоколи засідань колегії ОГНК, які зберігаються у ГДА СБУ, дають можливість встановити прізвища, імена й по батькові осіб, стосовно яких приймались рішення щодо застосування до них вищої міри покарання, ув'язнення до концтабору на різні терміни й інші покарання та визначити загальну кількість таких осіб. Архівно-слідчі справи, які переважно знаходяться на тимчасовому зберіганні в архівному підрозділі УСБУ в Одеській області, демонструють процедуру проведення «слідчих дій» співробітниками надзвичайних комі-

сій. Та найважливіше, що випливає з опрацювання архівно-слідчих справ, полягає у тому, що вони розкривають трагічну долю конкретної людини та одночасно трагедію всього українського народу, який знову опинився у неприродних умовах свого суспільно-політичного та економічного існування.

Список використаних джерел і літератури

1. Архівний підрозділ Управління Служби безпеки України в Одеській області.
2. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
3. Ковальчук, 2010 – Ковальчук Л. В. Проблеми дослідження історії репресій // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. О., 2010. С. 6–14.
4. Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти. Т. 3. / Составители Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. – Историко-мемориальное издание. О., 2005. С. 175–475.
5. Політичні репресії учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): архівні кримінальні справи свідчать / Вступна стаття, упоряд. В. Василенка // З архівів ВУЧК-ДПУ-НКВД-КГБ. 2017. № 1 (47). С. 218–225.
6. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925). Анотований покажчик архівних кримінальних справ “Основного” фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ / Упоряд. В. М. Василенко. Х., 2015. С. 79–101.
7. Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925): архівно-кримінальні справи свідчать… / Вступна стаття та публ. В. Василенка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2012. № 2 (39). С. 100–105.

References

1. Arkhivnyj pidrozdil Upravlinnja Sluzhby bezpeky Ukrajiny v Odesjkij oblasti [The Archival Department of the Office of the Security Service of Ukraine in the Odessa region]. [in Russian].
2. GhDA SBU – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajiny

[Branch State Archive of the Security Service of Ukraine]. [in Russian].
3. Kovaljchuk, 2010 – Kovaljchuk L. V. Problemy doslidzhennja istoriji represij [Problems of the study of the history of repressions] // Reabilitovani istorijeju. Odesjka oblastj: Knygha persha / Uporjadnyky L. V. Kovaljchuk, E. P. Petrovsjkyj. O., 2010. S. 6–14. [in Ukrainian].
4. Odesskij martirolog: Dannye o repressirovannykh Odessy i Odesskoj oblasti za gody sovetskoj vlasti [Odessa martyrology: Data on the repressed persons in Odessa and Odessa region during the years of Soviet power]. T. 3. / Sostaviteli L. V. Koval`chuk, G. A. Razumov. – Istoriko-memorial`noe izdanie. O., 2005. S. 175–475. [in Russian].
5. Politychni represiji uchasnykiv antybiljshovycjkogho rukhu v Ukrajini (1917–1925 rr.): arkhivni kryminaljni spravy svidchatj [Political repressions of participants of the anti-Bolshevik movement in Ukraine (1917–1925): archival criminal cases testify] // Z arkhiviv VUChK-DPU-NKVD-KGhB. 2017. # 1 (47). S. 218–225. [in Ukrainian].
6. Represiji proty uchasnykiv antybiljshovycjkogho rukhu v Ukrajini (1917–1925) [Repressions against participants of the anti-Bolshevik movement in Ukraine (1917–1925)]. Anotovanyj pokazhchyk arkhivnykh kryminaljnykh sprav “Osnovnogho” fondu arkhiviv tymchasovogho zberighannja reghionaljnykh orghaniv SBU. Kharkiv, 2015. S. 79–101. [in Ukrainian].
7. Represiji proty uchasnykiv antybiljshovycjkogho rukhu v Ukrajini (1917–1925): arkhivno-kryminaljni spravy svidchatj… [Repressions against participants of the anti-Bolshevik movement in Ukraine (1917–1925): archival and criminal cases testify ...] // Z arkhiviv VUChK-GhPU-NKVD-KGhB. 2012. # 2 (39). S. 100–105. [in Ukrainian].

Розділ V. ПЕРСОНАЛІЇ ТА РЕЦЕНЗІЇ, ХРОНІКА

УДК 930.2:165](100)»197/201»[Рец]
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189369

Ірена Грєбцова
доктор історичних наук, професор
ORCID.ORG/0000-0001-9905-2641
завідуюча кафедрою всесвітньої історії
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса)

ДИСЦИПЛІНАРНИЙ ПОВОРОТ В СУЧАСНІЙ НАУЦІ

Рецензія на монографію: Попова Т. Н. Дисциплинарный образ науки: подходы и понятия / Т. Н. Попова. – Одесса: Бондаренко М. А., 2019. – 392 с.

Сучасний етап у розвитку науки в цілому характеризується великою кількістю «поворотів», які визначають методологічні пошуки. Протягом останньої третини XX ст. – початку нового тисячоліття цей процес чітко проявився й в історичній науці. Серед подібних поворотів помітне місце займає «дисциплінарний поворот», що знайшов своє відображення в роботах сучасних українських істориків (наприклад: Олексій Ясь. «Великі повороти» социогуманітарного знання в історії історієписання XX ст.: Українська проекція // Український історичний журнал. 2018. № 5. С. 107–135).

Однією з перших у вітчизняній історіографії до проблем дисциплінарної структури науки та дисциплінарної історії (зокрема – історіографії) звернулася професор історичного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Т. М. Попова, яка читала для бакалаврів спецкурс «Історія історичної науки (дисциплінарна історія)» і загальний курс з історіографії всесвітньої історії. Проблематика «дисциплінарності» почала розроблятися автором ще з середини 1990-х рр., в той період, коли дисциплінарна організація науки була визнана багатьма вченими як «архаїчна» структура. Рецензована монографія стала авторським узагальненням наукових статей і лекційних матеріалів за останню чверть століття наукової роботи.

Книга структурно включає п'ять частин і шістнадцять розділів, кожен з яких, плавно переходячи в наступний, розвиває і поглиблює авторську концепцію. У монографії всебічно розглядаються проблеми дисципліни та дисциплінарної організації науки. Т. М. Попова піднімає в ній широке коло питань, пов'язаних з осмисленням у сучасній соціогуманітарній науковій літературі «дисциплінарності» як інтелектуального та соціокультурного феномену. Автором проаналізовано основні підходи, що заявлені в історіографії, а також позиції вчених, об'єктом досліджень яких виступає наука і наукова діяльність.

Дослідницею здійснено аналіз феномена «поворотів» в цілому як маркерів епістемологічних пошуків в сучасній науці на основі смислових інтерпретацій цього явища в роботах представників різних соціогуманітарних дисциплін (філософів, соціологів, психологів, істориків, історіографів, наукознавців), поставлена проблема взаємозв'язку «поворотів» і «нових історій», а також – нових проблемних полів і дисциплінарних утворень.

Позитивною рисою представленої монографії є те, що авторкою застосований полідисциплінарний підхід до розгляду всіх питань в цілому, у тому числі – «дисциплінарної історії». Т. М. Поповій вдалося проаналізувати розмаїття варіантів інтерпретації понять «дисципліна», «дисциплінарне співтовариство», «дисциплінарна історія», «дисциплінарний і проблемний образи науки», «дисциплінарізація» та «інституціоналізація» тощо.

Важливим доробком дослідниці є акцентуалізація проблеми категоріального апарату сучасних дисциплінарних та міждисциплінарних досліджень. У монографії розглянуті питання про співвідношення «дисциплінарності» і «міждисциплінарності», їх зміст, а також видовий, типовий і функціональний статуси.

Ученою зроблено аналіз історії вивчення проблем дисциплінарності на матеріалах «західної» і «східної» соціогуманітарної науки; визначені про-

відні тенденції в інтерпретації дисциплінарності і міждисциплінарності в сучасній гуманітаристиці. Авторці вдалося аргументовано позначити еволюцію дисциплінарних образів науки – від онтологічного, через гносеологічний і методологічний до організаційного і комунікативного. При цьому Т. М. Попова акцентує підхід до дисциплінарності / міждисциплінарності як до «технік мислення» або світоглядних настанов.

Різноманіття моделей наукової дисципліни, запропонованих в літературі за останні роки, в монографії доповнені авторськими варіантами інструментальних моделей інституційного і дисциплінарного аналізу (с. 229–252); моделей історіографічного процесу (с. 313–319); моделей «дисциплінарного» і «проблемного» образів науки і «проблемного поля» науки (с. 154–162) тощо. Ці авторські моделі не тільки конкретизують сприйняття наукової дисципліни в різних ракурсах, але виступають методологічним засобом для аналізу дисциплінарності в цілому і дисциплінарної історії.

Привертає увагу розділ про наукове співтовариство. Автор проводить думку про те, що спільнота вчених не однорідне, але багатоструктурне явище, що об’єднує різноманіття особистостей, які виступають в різних рольових статусах. Крім того, дослідниця робить акцент на можливості творчості в межах дисциплінарності, що зазвичай не визнава-

лося противниками дисциплінарної організації науки.

Особливо цікавим, на наш погляд, є розділ «Варіації на тему», в якому запропоновано авторське трактування процесів дисциплінарізації («персональні маршрути») трьох областей знання: «біографістики», «історіографії» і «біціллієзнавства»; проаналізовано процеси їх «дисциплінарного руху», специфіка цих процесів і підсумковий формат – науковий статус, який отримали ці «науки про людину» в сучасному науковому світі (с. 253–337).

Треба відзначити, що «дисциплінарний поворот» автором розглядається як черговий у плеяді численних «поворотів»; звернуто увагу на комплекс чинників, що зумовили появу цього «повороту» до другого десятиліття нового століття, на переміщення фокусу дослідницького інтересу від дисциплінарності до міждисциплінарності і далі – до сприйняття цих форм буття науки як взаємодоповнюючих.

Т. М. Поповою поставлена і всебічно розглянута проблема взаємозв'язку питань дисциплінарності в науці з роллю дисципліни як цивілізаційного феномена в сучасній інтелектуальної, соціокультурної і геополітичної ситуації (с. 373–376).

Важливу роль у роботі грає «Глосарій»: він представлений в контексті дефініцій і експлікацій основної термінології та доповнений авторським робочим словником. Авторський словник основних ка-

тегорій (с. 366–368) є суттєвою складовою частиною монографічного дослідження і фокусує увагу на авторському розумінні значення термінів, що використовуються у монографії.

«Ремарки» та «екскурси» вдало вплітаються в авторський текст і дозволяють в контексті великої кількості розглянутих позицій визначити власний підхід дослідниці; продумано і вірно підібрані епіграфи відображають авторське розуміння суті розглянутих проблем.

Ця книга органічно продовжує попередні монографії Т. М. Попової (Историография в лицах…», 2007; «Жизнеописание ученого-историка…», 2017), розвиваючи заявлену в них проблематику. Деякі питання ще не отримали повного висвітлення (не можна осягнути неосяжне), а представлені швидше тезово (підходи до вивчення дисциплінарної історії, фактори реактуалізації «дисциплінарного повороту», «дисциплінарна творчість» та ін.). Проте дослідниця чітко окреслила коло проблем, які можуть і повинні розглядатися в подальшому.

В цілому монографія Т. М. Попової має значний евристичний потенціал не тільки для істориків, але й для широкого кола гуманітаріїв та цих науковців, які звертаються до історії своїх дисциплін і проблем сучасної структури науки.

УДК 930.85 (Рецензія)
DOI: https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189374

Олена Сминтина
ORCID iD: 0000-0003-2020-2307
доктор історичних наук, професор
Завідуюча кафедрою археології та етнології України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
(Україна, Одеса,)
smyntyna_olena@onu.edu.ua
Наталія Петрова
ORCID.ORG/0000-0001-9536-4357,
кандидат історичних наук
доцент кафедри археології та етнології України,
заступник декана факультету історії та філософії
з наукової та виховної роботи,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
(Україна, Одеса,)
pani_natalka@ukr.net

ЯК ТАМ НАШІ ЗА ДУНАЄМ?

Рецензія на: Кушнір В.Г. Історія і культура українців Північної Добруджі – Одеса : Одеський національний університет, 2019. – 108 с., 44 іл. (українською та румунською мовами).

Широкому загалу читачів: від школярів до науковців присвячено нове дослідження відомого українського етнолога В'ячеслава Кушніра. Рецензований навчальний посібник продовжує низку наукових,(Kuşhnir, 2011; Kuşhnir, 2012; Кушнір, 2015; Кушнір, 2008; Кушнір, 2012; Кушнір, 2018; Кушнір,

2009; Кушнір, 2013; Кушнір, 2010; Кушнір, 2012) науково-популярних та навчально-методичних праць (Кушнір, 2016; Кушнір, 2017; Кушнір, 2008; Кушнір, 1996) науковця, присвячених висвітленню історії та культурно-побутових особливостей українців за Дунаєм. Дослідження історії і культури української діаспори в Добруджі були розпочаті понад сто років тому Федором Вовком (Кондратович Ф.1883; Лупулеску [Вовк Ф.]. 1891 ; Лупулеску [Вовк Ф.].1889), натомість їх продовження спостерігаємо тільки в дослідженнях українських говорів в Добруджі, проведених М.Павлюком та І.Робчуком у 1960-х роках (Павлюк, Робчук, 2003). Власне систематичні дослідження нижньодунайського регіону та систематизація і введення до наукового обігу нових матеріалів були розпочаті лише в кінці 1990-х років В'ячеславом Кушніром, який з того часу щорічно проводить польові етнографічні дослідження українців Добруджі та докладає чималих зусиль щодо наукового опрацювання та популяризації результатів цих розвідок. Етнографічні особливості регіону, його етнокультурна специфічність, унікальність збережених комплексів народного побуту та обрядовості оприлюднені дослідником у низці наукових публікацій.(Кушнір, 2015; Кушнір, 2008; Кушнір, 2012)

Монографічне дослідження В. Г. Кушніра «Українці за Дунаєм» (Кушнір, 2008; Кушнір, 2002) стало

своєрідною енциклопедією історії та культури нащадків запорожців, оскільки вперше репрезентує не тільки історичні, а й обрядові аспекти створення та функціонування діаспори українців в Добруджі. Про значимість та науковий попит видання свідчить той факт, що дослідження було перевидане у двомовному форматі (українською та румунською мовами).

Зібрані історичні, фольклорні та етнографічні матеріали дозволяють простежити розвиток традиційної культури українців за більш ніж столітній період. Вони свідчать про ступінь збереженості етнографічних ознак українців за межами етнічної території, зокрема в обрядовій культурі та повсякденні. Однак навіть опубліковані матеріали потребують нової систематизації і узагальнень.

Систематизована В'ячеславом Григоровичем Кушніром інформація відображає обрядовість, якої дотримувались у середині 1960–1970-х рр., поглиблює знання про історію та звичаї задунайських українців, обрядовий фольклор та повсякденність. (Кушнір, 2018; Кушнір, 2018; Кушнір, 2009; Кушнір, 2013; Кушнір, 2010; Кушнір, 2012) Унікальними є узагальнення дослідника щодо типології та класифікації рушників та предметів ткацтва регіону, що стали доступні широкому загалу зацікавлених осіб, від науковців до носіїв традицій. (Kuşhnir, 2011; Kuşhnir, 2012; Кушнір, 2011)

Враховуючи той факт, що проблема формування національної та етнічної ідентичності в контексті глобалізаційних процесів рубежу XX – XXI сторіч по праву вважається однією з ключових у сучасному освітньому процесі, поява нового начального посібника є на часі. Тим більш актуальною вона виявляється, коли йдеться про ідентичності населення прикордонних районів та діаспори. Тому створення навчального посібника, покликаного розкрити особливості історії утворення та функціонування української громади у Північній Добруджі є надзвичайно актуальним, особливо якщо взяти до увагу специфічну цільову аудиторію даного методичного видання – дітей молодшого та середнього шкільного віку, оскільки авторові вдалося адаптувати текст до відповідної вікової категорії читачів. Перше (україномовне) видання посібника вийшло друком у 2018 році (Кушнір, 2018), натомість автор, усвідомлюючи необхідність розширення кола майбутніх читачів, унаочнює посібник, доповнює ілюстраціями та румунським синхронним перекладом.

В рецензованому виданні (Кушнір, 2019) автор ставить перед собою надзвичайно складне, тим більш з урахуванням специфіки українсько-румунського порубіжжя, завдання: у доступній та наочній формі розкрити феномен етнокультурної ідентичності українців північного сходу Румунії та виявити специфічні риси їх господарства, по-

буту, звичаєвої культури та сімейної обрядовості. Слід підкреслити, що він цілком вдало впорався з цим завданням. Запорукою цього стала унікальна джерельна база, що накопичена В.Г.Кушніром та очолюваною ним групою дослідників протягом останніх п'ятнадцяти років експедиційних польових досліджень та уведена ним до наукового обігу у монографіях, навчально-наочних посібниках та наукових публікаціях. Навчальний посібник написаний зрозумілою для його цільової аудиторії простою мовою. Автор водночас вдало вводить до обігу та у доступний для дітей та нефахової громади спосіб знайомить читачів зі специфічною науковою термінологією. Крім того, двомовність навчального посібника дозволяє читачам краще опанувати як румунську, так й українську мову, знаходячи термінологічні відповідності у тексті.

Автор вдало користується педагогічним інструментарієм, зокрема, контрольних питань відкритого типу, що спонукають до творчих роздумів та формулювання власної думки. Така методика викладу матеріалу сприяє його засвоєнню та відкриває можливість широкого його застосування у освітньому процесі молодших вікових груп. Наведена наприкінці тексту рекомендована література для подальшого читання дозволяє у подальшому глибше ознайомитися з питаннями, які розглядаються у тексті рецензованого навчального посібника.

Наявність фотографій та чималої кількості ілюстрацій є ще одним важливим здобутком автора навчального посібника. Використання цих візуальних засобів передання інформації вдало унаочнює виклад матеріалу та полегшує його сприйняття та засвоєння. Крім того, читачі мають можливість по-новому подивитися на реалії свого сьогодення, інакше сприйняти знайомі їм повсякденні предмети культури та побуту, пам'ятки історії та культури, краєвиди.

Таким чином, навчальний посібник В.Г. Кушніра «Історія і культура українців Північної Добруджі» (українською та румунською мовами) є надзвичайно актуальним методичним виданням, яке має вкрай важливе виховне значення для формування національної ідентичності молодшої генерації українців румунського Подунав'я. Враховуючи наукову й освітню значущість та методологічні переваги цього видання висловлюємо впевненість в його успішному впровадженні в освітній процес України та Румунії.

Список використаних джерел та літератури

1. Kuşhnir, 2011 – Kuşhnir V.G. Ştergare din regaunea Dunării de Jos: tradiţii şi inovaţii/ [Текст] / V.G. Kuşhnir // La frontiereele civilizatiilor. Basarabia in context geopolitik, economic, cultural si religios.– Galati, 2011.–p.455–463.
2. Kuşhnir, 2012 – Kuşhnir V.G. Ştergarul din regiunea dunării de jos. Editura muzeului de istirie Galaţi. [Альбом] / V.G. Kuşhnir – Galaţi, 2012.–141 p.
3. Кондратович Ф. [Вовк Ф.]. Задунайская Сечь (по местным воспо-

минаниям и рассказам) //Киевская старина.–1883.–Т. V.–С.27–66, 269–300, 728–773.
4. Кушнір, 2015 – Кушнір В. До питання змісту і структури етноконтактної зони // Етнокультурні процеси українсько-східнороманського порубіжжя. Одеські етнографічні читання. Збірка наукових праць: наукове видання – Одеса: «Одеський національний університет імені І.І. Мечникова», 2015. – С. 152 – 156. – 0,4 друк. арк.
5. Кушнір, 2008 – Кушнір В.Г. / Kuşhnir V.G. Ucrainenii de dincolo de Dunare. Bucuresti – 2008. – 255 с.
6. Кушнір, 2012 – Кушнір В.Г. Господарсько-побутова адаптація українців Південно-Західного Степу і Нижнього Подунав'я. – Одеса: КП ОМД, 2012. – 192 с.
7. Кушнір, 2018 – Кушнір В.Г. Дунавецька Січ як чинник консолідації українців Північної Добруджі // Українське пограниччя: варіативність традиційної культури. Одеські етнографічні читання: Збірка наукових праць. – Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2018. – С. 183–189
8. Кушнір, 2018 – Кушнір В.Г. Історія і культура українців Північної Добруджі. Навчальний посібник. – Одеса: Бондаренко М.О., 2018. – 56 с.
9. Кушнір, 2019 – Кушнір В.Г. Історія і культура українців Північної Добруджі / В.Г. Кушнір. – Одеса : Одеський національний університет, 2019.– 108 с., 44 іл. (українською та румунською мовами)
10. Кушнір, 2016 – Кушнір В.Г. Народне образотворче мистецтво українців Південно-Західної України: навчально-наочний посібник. Частина 1. Настінний розпис. – Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2016. – 46 с.
11. Кушнір, 2017 – Кушнір В.Г. Народне образотворче мистецтво українців Південно-Західної України. Частина 2. Ткацтво: навчально-методичний посібник. – Одеса, 2017.
12. Кушнір, 2008 – Кушнір В.Г. Народознавство Одещини : [навчальний посібник].– Одеса : СМІЛ, 2008.– 208 с.
13. Кушнір, 1996 – Кушнір В.Г. Народознавство Одещини.–Одеса, 1996
14. Кушнір, 2009 – Кушнір В.Г. Румунські «монографії» як історико – етнографічне джерело // Записки історичного факультету.–Випуск 20. –Одеса: «Астропринт», 2009. –С.260–266.
15. Кушнір, 2011 – Кушнір В.Г. Рушники українців Нижнього Подунав'я: традиції і інновації // Краєзнавство. – № 2.–2011.– С.282–289.
16. Кушнір, 2013 – Кушнір В.Г. Українська ідентичність і українці Північної Добруджі у працях Федора Вовка. // Українознавство. К., 2013, № 1 (46), С. 136–139.

17. Кушнір, 2002 – Кушнір В.Г. Українці за Дунаєм.– Одеса, 2002.– 138 с.
18. Кушнір, 2010 – Кушнір В.Г. Українці Нижнього Подунав'я в Румунії // Народна творчість та етнологія – № 6.–2010.– С.5–10.
19. Кушнір, 2012 – Кушнір В.Г. Формування регіональних груп українців Буджака, Нижнього Подунав'я та дельти Дунаю // Традиційна культура діаспори. Збірка наукових праць. /Матеріали міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання».– Одеса, 2012.– С.270–280.
20. Лупулеску [Вовк Ф.]. Русские колонии в Добрудже (историко-этнографический очерк) //Киевская старина.–1889.–Т.XXIV.–С.117–154, 314–336, 685–704;
21. Лупулеску [Вовк Ф.]. Сведения о задунайских запорожцах в 1826 году //Киевская старина.–1891.–Т. XI.
22. Павлюк, Робчук, 2003 – Павлюк М., Робчук І. Українські говори в Румунії: діалектні тексти.–Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, 2003.–698 с.

References

1. Kuşhnir, 2011 – Kuşhnir V.G. Ştergare din regaunea Dunării de Jos: tradiţii şi inovaţii/ [Tekst] / V.G. Kuşhnir // La frontiereele civilizatiilor. Basarabia in context geopolitik, economic, cultural si religios.[Deletion from the Lower Danube region: traditions and innovations]– Galati, 2011.–p. 455–463.[in Romania]
2. Kuşhnir, 2012 – Kuşhnir V.G. Ştergarul din regiunea dunării de jos. Editura muzeului de istirie Galaţi. [Albom][The wagon from the lower Danube region. Publishing house of the Galaţi History Museum] / V.G. Kuşhnir – Galaţi, 2012.–141 p..[in Romania]
3. Kondratovych F. [Vovk F.]. Zadunaiskaia Sech (po mestnum vospomynanyiam y rasskazam) //Kyevskaia staryna.[Transdanubian Sich (according to local memories and stories)]–1883.–T. V.–S.27–66, 269–300, 728–773.[in Ukraine]
4. Kushnir, 2015 – Kushnir V. Do pytannia zmistu i struktury etnokontaktnoi zony [On the content and structure of the ethnocontact zone]// Etnokulturni protsesy ukrainsko-skhidnoromanskoho porubizhzhia. Odeski etnohrafichni chytannia. Zbirka naukovykh prats: naukove vydannia – Odesa: «Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I.Mechnykova», 2015. – S. 152 – 156. – 0,4 druk. ark.[in Ukraine]
5. Kushnir, 2008 – Kushnir V.H. / Kuşhnir V.G. Ucrainenii de dincolo de

Dunare. Bucuresti[Ukrainians beyond the Danube. Bucharest] – 2008. – 255 s. [in Romania]
6. Kushnir, 2012 – Kushnir V.H. Hospodarsko-pobutova adaptatsiia ukraintsiv Pivdenno-Zakhidnoho Stepu i Nyzhnoho Podunavia.[Economic and household adaptation of Ukrainians in the Southwestern Steppe and Lower Danube] – Odesa: KP OMD, 2012. – 192 s.[in Ukraina]
7. Kushnir, 2018 – Kushnir V.H. Dunavetska Sich yak chynnyk konsolidatsii ukraintsiv Pivnichnoi Dobrudzhi // Ukrainske pohranychchia: variatyvnist tradytsiinoi kultury. Odeski etnohrafichni chytannia: Zbirka naukovykh prats. – Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, 2018.[Danube Sich as a factor in the consolidation of the Ukrainians in Northern Dobrudja] – S. 183–189 [in Ukraine]
8. Kushnir, 2018 – Kushnir V.H. Istoriia i kultura ukraintsiv Pivnichnoi Dobrudzhi. Navchalnyi posibnyk.[History and Culture of the Ukrainians of Northern Dobrudja. Tutorial] – Odesa: Bondarenko M.O., 2018. – 56 s. [in Ukraine]
9. Kushnir, 2019 – Kushnir V.H. Istoriia i kultura ukraintsiv Pivnichnoi Dobrudzhi / V.H. Kushnir. – Odesa : Odeskyi natsionalnyi universytet, 2019[History and Culture of the Ukrainians of Northern Dobrudja].– 108 s., 44 il. (ukrainskoiu ta rumunskoiu movamy) [in Ukraine].
10. Kushnir, 2016 – Kushnir V.H. Narodne obrazotvorche mystetstvo ukraintsiv Pivdenno-Zakhidnoi Ukrainy: navchalno-naochnyi posibnyk. Chastyna 1. Nastinnyi rozpys.[Folk Fine Art of Ukrainians of Southwestern Ukraine: A Handbook. Part 1. Wall painting] – Odesa : Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova, 2016. – 46 s. [in Ukraine]
11. Kushnir, 2017 – Kushnir V.H. Narodne obrazotvorche mystetstvo ukraintsiv Pivdenno-Zakhidnoi Ukrainy. Chastyna 2. Tkatstvo: navchalno-metodychnyi posibnyk.[Folk fine arts of Ukrainians of Southwestern Ukraine. Part 2. Weaving: a manual] – Odesa, 2017. [in Ukraine]
12. Kushnir, 2008 – Kushnir V.H. Narodoznavstvo Odeshchyny : [navchalnyi posibnyk].[Odeschyna People's Science: [textbook]– Odesa : SMIL, 2008.– 208 s.[in Ukraine]
13. Kushnir, 1996 – Kushnir V.H. Narodoznavstvo Odeshchyny.[Ethnography of Odesa]–Odesa, 1996[in Ukraine].
14. Kushnir, 2009 – Kushnir V.H. Rumunski «monohrafii» yak istoryko – etnohrafichne dzherelo // Zapysky istorychnoho fakultetu.–Vypusk 20. – Odesa: «Astroprynt», [Romanian "monographs" as a historical and ethnographic source]2009. –S.260–266.[in Ukraine]
15. Kushnir, 2011 – Kushnir V.H. Rushnyky ukraintsiv Nyzhnoho Podunavia: tradytsii i innovatsii // Kraieznavstvo.[Towels for Ukrainians

in the Lower Danube region: traditions and innovations] – № 2.–2011.– S.282–289.[in Ukraine].
16. Kushnir, 2013 – Kushnir V.H. Ukrainska identychnist i ukraintsi Pivnichnoi Dobrudzhi u pratsiakh Fedora Vovka. // Ukrainoznavstvo.[Ukrainian Identity and the Ukrainians of Northern Dobrudja in the Works of Fedor Vovk] K., 2013, № 1 (46), S. 136–139. [in Ukraine]
17. Kushnir, 2002 – Kushnir V.H. Ukraintsi za Dunaiem.[Ukrainians across the Danube]– Odesa, 2002.– 138 s.[in Ukraine]
18. Kushnir, 2010 – Kushnir V.H. Ukraintsi Nyzhnoho Podunavia v Rumunii // Narodna tvorchist ta etnolohiia – № 6. [Ukrainians of the Lower Danube region in Romania]–2010.– S.5–10. [in Ukraine]
19. Kushnir, 2012 – Kushnir V.H. Formuvannia rehionalnykh hrup ukraintsiv Budzhaka, Nyzhnoho Podunavia ta delty Dunaiu // Tradytsiina kultura diaspory. Zbirka naukovykh prats. /Materialy mizhnarodnoi naukovoi konferentsii «Odeski etnohrafichni chytannia».[Formation of regional groups of Ukrainians in Budzhak, Lower Danube and Danube delta]– Odesa, 2012.– S.270–280.[in Ukraine].
20. Lupulesku [Vovk F.]. Russkye kolonyy v Dobrudzhe (ystoryko-эtnohrafycheskyi ocherk) [Russian colonies in Dobrudzha (historical and ethnographic sketch)]//Kyevskaia staryna.–1889.–T.XXIV.–S.117–154, 314–336, 685–704; [in Ukraine].
21. Lupulesku [Vovk F.]. Svedenyia o zadunaiskykh zaporozhtsakh v 1826 hodu [Information about the Cossacks of Transdanubia in 1826]// Kyevskaia staryna.–1891.–T. XI. [in Ukraine].
22. Pavliuk, Robchuk, 2003 – Pavliuk M., Robchuk I. Ukrainski hovory v Rumunii: dialektni teksty.–Edmonton – Lviv – Niu-York – Toronto, [Ukrainian Speeches in Romania: Dialectic Texts.] 2003.–698 s. [in Ukraine].

Наукове видання

ЗАПИСКИ ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ

Випуск 30
2019

За редакцією авторів

Підп. до друку 15.08.2018. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 24,76. Тираж 100 пр.
Зам. № 2053.

Видавець і виготовлювач
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво ДК № 4215 від 22.11.2011 р. Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Єлісаветинська, 12
Тел.: (048) 723 28 39. E-mail: druk@onu.edu.ua